

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

№ 3(132)/2020

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2020

Nur-Sultan, 2020

Нур-Султан, 2020

Бас редакторы: *тар.г.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті*
Сыдықов Е.Б. А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары (философия) **Есім Ғ.**, *философ.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*
Бас редактордың орынбасары (философия) **Телебаев Ғ.Т.**, *философ.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*
Бас редактордың орынбасары (тарих) **Мусабалина Ғ.Т.**, *тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*
Бас редактордың орынбасары (дінтану) **Тышхан К.**, *философ.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Редакция алқасы

Әбділдин Ж.М.	философ.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Любичанковский С.В.	тар.г.д., проф., Ресей Ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей
Алпысбес М.А.	тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Медеуова К.А.	философ.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Артықбаев Ж.О.	тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Муминов А.К.	тар.г.д., проф., Ташкент мемлекеттік институты, Ташкент, Өзбекстан
Әбділәшімұлы Д.	PhD, проф., Орталық Ұлттар университеті, Пекин, Қытай Халық Республикасы	Мусағалиева А.С.	тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Әбдуақап Қара	тар.г.д., проф., Мимар Синан көркем өнер университеті, Ыстамбұл, Түркия	Мустафина Р.М.	тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Бозжигитова М.М.	философ.г.к., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Нұрышева Г.Ж.	философ.г.д., проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Бороффка Николаус	PhD, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия	Педрацки М.	PhD, доцент, Варшава университеті, Варшава, Польша
Буканова Р.Г.	тар.г.д., проф., Башқұрстан Республикасының ғылым академиясы, Башқұрстан, Ресей	Пианчолла Николо	PhD, Гонконг, Қытай
Бурбаев Т.К.	философ.г.д., проф., ҚР Жоғарғы соты жанындағы сот төрелігі академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Рахимбекова А.Ж.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Васильев Д.В.	тар.г.д., доцент, Ресей Кәсіпкерлік Академиясы, Мәскеу, Ресей	Рысқалиев Т.Х.	философ.г.д., проф., Жәңгір хан ат. Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық Университеті, Орал, Қазақстан
Джампеисова Ж.М.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Садықов Т.	тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Дүкенбаева З.О.	тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Сайлаубай Е.Е.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ерменбаева Г.К.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Самашев З.С.	тар.г.д., Ә. Марғұлан атындағы Археология институты филиалы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жакиянов Т.Ж.	с.ғ.к., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Сапарғалиева С.Ж.	философ.г.д., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жеребцов И.Л.	тар.г.д., Тіл, әдебиет және тарих институты, Коми Республикасы, Сыктывкар, Ресей	Саркулова М.С.	философ.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ибадуллаева З.О.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Сейтказина К.О.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Иманжүсіп Р.	философ.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Таиров А.Д.	тар.г.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті, Челябин, Ресей
Исмагамбетова З.Н.	философ.г.д., проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан	Таймағамбетов Ж.Қ.	тар.г.д., проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Каженова Г.Т.	тар.г.к., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Ташағыл А.	проф. Мимар Синан университеті жанындағы «Еуразия» зерттеулер институты, Ыстамбұл, Түркия
Камарова Р.И.	философ.г.к., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Умиткалиев У.У.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ковальская С.И.	тар.г.д., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Хабдулина М.К.	тар.г.к., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Кумеков Б.Е.	тар.г.д., проф., А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Чарлз Уиллер	философ.г.д., проф., Вашингтон университеті, Пулман, АҚШ
Құрманалиева А.Д.	философ.г.д., проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан	Шаповал Ю.В.	философ.г.д., доцент, А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
		Шемшек Ахмед	философ.г.д., проф., Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-457)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Жауапты хатшы: А.А.Тубышева

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. **ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы**
Меншіктенуші: «А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.
27.03.18 ж. № 16994-Ж -тіркеу куәлігі
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 457)

Editor-in-Chief *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,*
Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan **Sydykov Ye.B.** (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief **Yessim G.**, *Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*
Deputy Editor-in-Chief **Telebayev G.T.**, *Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*
Deputy Editor-in-Chief **Mussabalina G.T.**, *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan*
Deputy Editor-in-Chief **Tyshkhan K.**, *Can. of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan*

Editorial board

Abdildin Zh.M.	Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Medeuov K.A.	Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Alpysbes M.A.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Muminov A.K.	Doctor of Historical Sc., Prof., Tashkent State Institute, Tashkent, Ozbekistan
Artykbayev Zh.O.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Musagaliyeva A.S.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Abdilashimuly D.	PhD, Prof., Centrak University of Nations, Beijing, China	Mustafina R.M.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Abdukap Kara	Doctor of Historical Sc., Prof., mimar Sinan Fine Arts University, Stambul, Turkey	Nurysheva G.Zh.	Doctor of Philosophy, Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Bozzhigitova M.M.	Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov ENU, Nur- Sultan, Kazakhstan	Pedracka M.	PhD, Assoc.Prof., Warsaw University, Warsaw, Poland
Boroffka Nikolaus	PhD, German Archeological Institute, Berlin, Germany	Piancolla Nicolo	PhD, Hong Kong
Bukanova R.G.	Doctor of Historical Sc., Prof., Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan, Bashkortostan, Russia	Rakhimbekova A.Zh.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Burbayev T.K.	Doctor of Philosophy, Prof., Academy of Justice under the supreme court of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Ka- zakhstan	Ryskaliyev T.Kh.	Doctor of Philosophy, Prof., West Kazakhstan Agrarian Technological University, Oral, Kazakhstan
Charles Wheeler	Doctor of Philosophy, Prof., University of Washington, Pulman, USA	Sadykov T.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Dzhampeisova Zh.M.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Sailaubay E.E.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Dukenbayeva Z.O.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Samashev Z.S.	Doctor of Historical Sc., A, Margulan Branch of the Institute of Archeology, Nur-Sultan, Kazakhstan
Ermenbayeva G.K.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Sapargaliyeva S.Zh.	Can. of Philosophy, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU Nur-Sultan, Kazakhstan
Ibadullayeva Z.O.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Sarkulova M.S.	Can. of Philosophy, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Imanzhusip R.	Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Seytkazina K.O.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Ismagambetova Z.N.	Doctor of Philosophy, Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan	Shapoval Yu.V.	Doctor of Philosophy, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kazhenova G.T.	Can. of Historical Sc., L.N. Gumilyov ENU, Nur- Sultan, Kazakhstan	Shemshek Akhmed	Doctor of Philosophy, Prof., Kastamonu University, Kastomonu, Turkey
Kamarova R.I.	Can. of Philosophy, L.N. Gumilyov ENU, Nur- Sultan, Kazakhstan	Taitrov A.D.	Doctor of Historical Sc., South Ural State University, Chelyabinsk, Russia
Khabdulina M.K.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Taymagambetov Zh.K.	Doctor of Historical Sc., Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Kovalskaya S.I.	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Tashagyl A.	Prof., Eurasian Research Institute at Mimar Sinan University, Stambul, Turkey
Kumekov B.E.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan	Umitkaliyev U.U.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kurmanaliyeva A.D.	Doctor of Philosophy, Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan	Vasilyev D.V.	Doctor of Historical Sc., Assoc.Prof., Russian Academy of Entrepreneurship, Moscow, Russia
Lyubichankovskiy S.V.	Doctor of Historical Sc., Prof., Institute of Russian History og the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia	Zhakiyanov T.Zh.	Can. of Sociological Sc., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
		Zherebtsov I.L.	Doctor of Historical Sc., Institute of Language, Literature and History, Syktyvkar, Russia

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan,
010008 Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-457)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Responsible secretary: A.A. Tubyshева

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. **Historical Sciences. Philosophy. Religion Series**

Owner: **Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»**

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number 16994-Ж from 27.03.18 Periodicity:
4 times a year

Circulation: 10 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-457)

Главный редактор *д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан*
Сыдыков Е.Б. ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан

Зам. главного редактора (философия) **Есим Гарифолла**, *д.философ.н., проф., ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан*
Зам. главного редактора (философия) **Телебаев Г.Т.**, *д.философ.н., проф., ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан*
Зам. главного редактора (история) **Мусабалина Г.Т.**, *д.и.н., проф., ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан*
Зам. главного редактора (религиоведение) **Тышхан К.**, *к.философ.н., доцент, ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан*

Редакционная коллегия

Абдильдин Ж.М.	д.философ.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Медеуова К.А.	д.философ.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Абдилашимулы Д.	PhD, проф., Центральный университет национальностей, Пекин, Китайская Народная Республика	Муминов А.К.	д.и.н., проф., Ташкентский государственный институт, Ташкент, Узбекистан
Абдукап Кара	д.и.н., проф., Университет изобразительных искусств Мимар Синан, Стамбул, Турция)	Мусагалиева А.С.	д.и.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Алпысбес М.А.	д.и.н., проф., ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан	Мустафина Р.М.	д.и.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Артыкбаев Ж.О.	д.и.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Нурышева Г.Ж.	д.ф.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Бозжигитова М.М	д.философ.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Педрацки М.	PhD, доцент, Варшавский университет, Варшава, Польша
Бороффка Николаус	PhD, Германский археологический институт, Берлин, Германия	Пианчолла Николо	PhD (Гонконг)
Буканова Р.Г.	д.и.н., проф., Академия наук Республики Башкортостан, Башкортостан, Россия	Рахимбекова А.Ж.	к.и.н, доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Бурбаев Т.К.	д.философ.н., проф., Академия Правосудия при Верховном суде РК, Нур-Султан, Казахстан	Рыскалиев Т.Х.	д.философ.н., проф., Западно-Казахстанский аграрно-технологический университет, Уральск, Казахстан
Васильев Д.В.	д.и.н., доцент, Российская академия предпринимательства, Москва, Россия	Садыков Т.	д.и.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Джампеисова Ж.М.	к.и.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Сайлаубай Е.Е.	к.и.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Дукенбаева З.О.	д.и.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Самашев З.С.	д.и.н., Филиал института археологии имени А. Маргулана, Нур-Султан, Казахстан
Ерменбаева Г.К.	к.и.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Сапаргалиева С.Ж.	к.философ.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Жакиянов Т.Ж.	к.с.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Саркулова М.С.	к.философ.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Жеребцов И.Л.	д.и.н., Институт языка, литературы и истории, Республика Коми, Сыктывкар, Россия)	Сейтказина К.О.	к.и.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Ибадуллаева З.О.	к.и.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Таиров А.Д.	д.и.н., Южно-Уральский государственный университет, Челябинск, Россия
Иманжусип Р.	д.философ.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Таймагамбетов Ж.К.	д.и.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Исмагамбетова З.Н.	д.философ.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан	Ташагыл А.	проф., Институт исследований «Евразия» при Университете Мимар Синан, Стамбул, Турция
Каженова Г.Т.	к.и.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Умиткалиев У.У.	к.и.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Камарова Р.И.	к.философ.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Хабдулина М.К.	к.и.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Ковальская С.И.	д.и.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Чарлз Уиллер	д.философ.н., проф., Университет Вашингтон, Пулман, США
Кумеков Б.Е.	д.и.н., проф., имени имени Л.Н. Гумилева, Казахстан	Шаповал Ю.В.	д.философ.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан
Курманалиева А.Д.	д.философ.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан	Шемшек Ахмед	д.философ.н., проф., Университет Кастамону, Кастамону, Турция
Любичанковский С.В.	д.и.н., проф., Институт российской истории Российской академии наук, Москва, Россия		

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-457)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Ответственный секретарь: А.А. Тубышева

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер 16994-Ж от 27.03.18.
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 10 экземпляров
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-457)

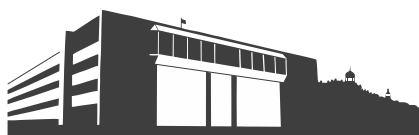
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, №3(132)/2020

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series, 3(132)/2020

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение, №3(132)/2020

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

<i>Касбаева Г.С.</i> Абай Құнанбайұлының дүниетаным қазынасы – қазақ руханиятының темірқазығы <i>Kasbayeva G.S.</i> World heritage in Abay Kunanbayev's works as the core of Kazakh spirituality <i>Касбаева Г.С.</i> Мировоззренческое сокровище наследия Абая Кунанбаева как стержень казахской духовности.....	6
<i>Кеңшілік Т., Кайырбеков Н.Е., Окан С.</i> Истихсан методологиясының үкім шығарудағы рөлі <i>Kenshilik T., Kairbekov N.E., Okan S.</i> The role of Istihsan methodology in giving fatwah <i>Кеншилик Т., Кайырбеков Н.Е., Окан С.</i> Роль методики «Истихсан» в вынесении решения.....	14
<i>Мәми А.Т., Дүкенбаева З. О.</i> Қазақстандағы кәсіпкерлік: қысқаша тарихы <i>Mami A.T., Dukenbayeva Z.O.</i> Entrepreneurship in Kazakhstan: A brief history <i>Мами А.Т., Дүкенбаева З.О.</i> Предпринимательство в Казахстане: Краткая история.....	24
<i>Мажиев Г.Ж.</i> Қазіргі заманғы Батыс елдеріндегі зайырлы мемлекет және дін қатынасының үлгілері мен формалары <i>Majiev G.Zh.</i> Models and forms of a secular state and religious relations in modern Western countries <i>Мажиев Г. Ж.</i> Модели и формы светского государства и религиозных отношений в современных западных странах.....	37
<i>Мамырбекова А.К.</i> Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы рухани мәселелер <i>Mamyrbekova A.K.</i> The problem of spirituality in the works of Abai and Shakarim <i>Мамырбекова А.К.</i> Проблема духовности в творчестве Абая и Шакарима.....	48
<i>Сералы Н.О., Сиздигов Б.С., Сералиев А.А.</i> Фараб оазисіндегі Оғыз мемлекетінің саяси орталықтары <i>Seraly N.O., Sizdikov B.S., Seraliyev A.A.</i> Political centers of the Oguz state in the Farab oasis <i>Сералы Н.О., Сиздигов Б.С., Сералиев А.А.</i> Политические центры государства Огузов в Фарабском оазисе.....	55
<i>Хайтоғлы Е., Архыматаева А.Ж.</i> Қазақстанда кеңестік-сталиндік кезеңде жүргізілген саясатты тарихи тұрғыдан пайымдау <i>Haytoglu E., Arkhymatayeva A.Zh.</i> Justification of politics during the Soviet Stalinist era in Kazakhstan from a historical point of view <i>Хайтоғлы Е., Архыматаева А.Ж.</i> Историческая интерпретация политики проводившейся в Казахстане в советско-сталинский период.....	68
<i>Юнусова Н.Ш.</i> Қазіргі жаһандық үдерістері ақпараттық-психологиялық қауіпсіздік және бұқаралық мәдениет <i>Yunusova N.Sh.</i> Informational-Psychological security and mass culture in the modern global process <i>Юнусова Н.Ш.</i> Информационно-психологическая безопасность и массовая культура в современном глобальном процессе.....	84

Г.С. Касбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: gkasbaeva@mail.ru)

Абай Құнанбайұлының дүниетаным қазынасы – қазақ руханиятының темірқазығы

Аңдатпа. Қазақ ұлт руханиятының заңғар биігі Хакім Абайдың ұлттық мәдениеттен әлемдік мәдениетке дейінгі жолы мен даналық қазынасы тіл, әдебиеттану, философия, тарих, психология, әлеуметтану т.б. қоғамдық-гуманитарлық ғылым саласында зерттеліп келеді. Бұл мақалада Абайдың қазақ руханиятын әлемдік деңгейге көтере алған қуаттылығы мен оның шығармашылығының қалыптасуына, өсуіне, жетілуіне негіз болған қазақ халқының көптеген ғасырлар бойы жадында, санасында сақтап келген рухани мәдениеті, Шығыс халықтарының дана-ақындары мен орыс халқы арқылы Еуропа мәдениетіне кірігуі туралы айтылады.

Қазақ мәдениетін байытып, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалауда өшпес жол салған, Хакім Абайдың шығармаларында ұлттық болмыс, қазақтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетаным, мінез, дін, діл, тіл мен рух тәрбиесінің мәселелері сипатталып, қазіргі өскелең ұрпақ үшін баға жетпес мұра боп келеді.

Бәрімізге белгілі Абайдың негізгі қарастырған, суреттеген нысаны – адам, яғни толық адам деңгейіндегі тұлға. Сол тұлғаның эстетикалық, этикалық талғамы, арман-мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен ұлттық ойлау ерекшелігі ғұлама-ойшылды терең тебіреніске түсірген. Сондай-ақ, Абай өлеңдері философиялық, күрескерлік қасиетке бай. Ол, ең алдымен, қазақтың бай ауыз әдебиетінен сусындап, батырлар жыры мен ғашықтық жырларының үрдісіне мұрагерлік етті. Мақалада Абай мұрасының құндылығы оның шығармашылығымен тығыз байланыстырылған.

Түйін сөздер: Абай, қазақ мәдениеті; Шығыс мәдениеті; Батыс мәдениеті; әлемдік мәдениет; дүниетаным; руханият; мәдени мұра; шығармашылық.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-6-13>

Кіріспе. Қазақ халқының руханият әлемінде ерекше орын алатын «Абай мәдениетінің» ұлттық мәдениеттен әлемдік мәдениетке дейінгі жолын қарастырғанда, Абай өмір сүрген уақыт пен кеңістіктің қазақ ұлттық мәдениетінің толғанысқа түсіп, жаңа болмысқа ие болып жатқанына, әсіресе, назар аударамыз. Абайдың дүниетанымдық қазынасында

шығыс мәдениеті, батыс мәдениеті, орыс мәдениеті бірігіп, қазақ мәдениетінің арнасына құйылып, тоғыса келіп, Абай даналығының қазынада қайнаған және ұлылықтың санасында пайда болған жаңа келбетке ие болғаны белгілі. Сондықтан Абайдың болмысын тануды, қай қырынан алып қарастырса да, тұтас бір ұлттың даналық қазынасының қақпасы ашылады.

Мақсаты. Қазақ мәдениетін байытып, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалауда өшпес жол салған, ұлт руханиятының заңғар биігі Хакім Абайдың шығармаларында ұлттық болмыс, қазақтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетаным, мінез, дін, діл, тіл мен рух тәрбиесінің мәселелері сипатталып, қазіргі өскелең ұрпақ үшін баға жетпес мұра боп келеді. Рухани жаңғыру аясында Абайдың мол мұрасын ой елегінен өткізу мақаланың мақсаты болып табылады.

Зерттеу әдістемесі. Ұсынылып отырған мақаланың зерттеу әдістері болып салыстырмалы, герменевтикалық әдістер, сондай-ақ, тарихи және логикалық талдау әдістері табылады. Салыстырмалы әдісте Абай шығармаларындағы «Ескендір», «Масғұт», «Өзім әңгімесі» поэмаларының шығыс ойшыл ақындарының еңбектерімен салыстырып және олардың рухани-болмысымен ұқсастығын түсінуге болатындығын ұғынсақ, зерттеудің келесі бір тұсында Хакім Абай даналығы Еуропа мен орыс философ, ғалымдарынан асып түспесе, кем түспесін терең түсіндік. Герменевтикалық әдіс Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтарды заманауи тарихи-мәдени түсіндірулер негізінде ашады. Өз кезегінде Абай еңбектеріне түсіндірме жасау, Абай өмір сүрген замандағы әлеуметтік-этикалық және рухани-мәдени шынайылықты интерпретация жасауға мүмкіндік бере отырып, сондай-ақ, сол кезеңдегі адамгершіліктің философиялық және этикалық түсіндірмесін заманауи Қазақ елінің рухани дамыған мәдениетті мемлекет болып қалыптасуының негізімен байланыстыруға болады. Тарихи және логикалық талдау жасау әдісі Хакім Абай мұрасындағы жан-жақты қарастырылған қазақ мәдениеті болмысының қалыптасуына талдау жасауға, сондай-ақ, қазақстандық қоғамның рухани адамгершілік бағытындағы руханият мәселесін толыққанды құндылық ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев Ұлы Абайдың 175 жылдығына арнаған «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға

қашанда рухани азық бола алады. Сондықтан ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын тағы бір мәрте ой елегінен өткізген жөн», – деген болатын [1].

Абайдың қазақ руханиятын әлемдік деңгейге көтере алған қуаттылығы жөнінде Ғ. Есімнің: «Жаратушымыз қазаққа Бақ берді. Ол бақ – Абай! Абай – хакім! Ол – әлемдік тұлға, адамзатқа ортақ қазына», – деп жазған сөздерін басшылыққа аламыз [2].

Абайдың баға жетпес мұралары ХХ ғасырдың басынан бері тіл, әдебиеттану, философия, тарих, психология, әлеуметтану т.б. қоғамдық-гуманитарлық ғылым саласында зерттеліп келеді. Олардың көшбасында М. Әуезов, Ә. Бөкейхан, Қ. Мұхамедханов, Қ. Жұбанов, М. Мырзахметов, С. Қасқабасов, Ғ. Есім, Ж. Шойынбет т.б. көптеген ғалымдар тізімін үзбей жалғастыруға болады. Абайтану мәселесіне шетелдік ғалымдар да үлкен қызығушылықтарын білдіріп, оның шығармаларын өз тілдеріне аударуда. Ақынның өмірі мен шығармашылығын терең зерттеуге кірісуде. Мәселен, Абайдың шығармаларын әлемге танытуға орасан үлес қосып жүргендер қатарында Азияның тарихи мәдениеті бағдарламасының директоры, Азия, Еуропа және Таяу Шығыс этнографиясының директоры Пол Тейлор (АҚШ), Азия мәдениетін зерттеуші, этномузыкант Вильям Бредфорд Смит (АҚШ), аудармашы, әрі әдеби сыншы Леонард Кошут (Германия), түркітанушы ғалым, абайтанушы Альберт Фишлер (Франция), аудармашы, ғалым Эдуардо Канетта (Италия), аудармашы, әрі Абай шығармаларын насихаттаушы Ха Хуан Жан (Хабай) (Қытай) ерекше атап өту керек. Бұл аталған ғалымдар мен зерттеушілер Абай шығармашылығы арқылы қазақ халқының рухани болмысы, салт-дәстүрі мен мәдениетін әлемге танытуда зор еңбек атқарып келеді.

«Абай» және «мәдениет» деген ұғымдардың өзара байланыстылығын сақтай отырып, Хакім Абайдың әлем мәдениетіне кірігуіне әсер еткен факторлар туралы қарастырудың маңызды екендігі анықталды. Ұлылықтың дәрежесіне жетіп туған Абай өз дүниета-

ным аясында тек қазақ дүниетанымы мен салт-дәстүрінің деңгейінде шектеліп қалмай, әлемдік мәдениет жүйесіне, әлемдік білім-ілімге, рухани болмысқа бара алуына қандай идеялар түрткі болды деген сауал да қызықтыратынын атап кету керек.

Абайтанушы ғалымдардың пікіріне сүйенсек, олардың айтуынша, Абай Құнанбайұлының шығармашылығы қалыптасуына, өсуіне, жетілуіне үш мәдениет негіз болған. Олардың біріншісі – қазақ халқының көптеген ғасырлар бойы баспасы жоқтығына қарамастан, халық жадында, санасында сақтап келген рухани мәдениеті (ғажайып ертегілер, лирикалық және қаһармандық эпостар, әдет-ғұрыптар туралы жырлар, шешендік сөздер, халық композиторлары мен ақындарының, сал-серілерінің, т.б. мұралары); екіншісі – Шығыс халықтарының, әсіресе, араб, парсы, түрік тілдес - әзірбайжан, өзбек, қырғыз, татар, т.б. елдеріндегі дана-ақындардың Абай шығармашылығындағы орны; үшіншісі – орыс халқының және сол арқылы Еуропа мәдениетінің Абай арқылы кірігуі. Бәрімізге белгілі Абайдың негізгі қарастырған, суреттеген нысаны – адам, яғни толық адам деңгейіндегі тұлға. Сол тұлғаның эстетикалық, этикалық талғамы, арман-мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен ұлттық ойлау ерекшелігі ғұлама-ойшылды терең тебіреніске түсірген.

Шығыс ойшылы ретінде Хакім Абай адам мәселесін үлкен ауқымда, яғни қоғамдық, руханилық, құндылық тұрғыдан зерделеді. Ол адам табиғатын адамгершілік, әдептілік тұрғыда қарай отырып, «сегіз қырлы, бір сырлы» сырбаз адам, яки кемеліне жеткен, «толық адам» кейпінде алға тартады. Біріншісі, Абай өлеңдері – философиялық, күрескерлік қасиетке бай. Ол, ең алдымен, қазақтың бай ауыз әдебиетінен сусындап, батырлар жыры мен ғашықтық жырларының үрдісіне мұрагерлік етті. «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» – Абайдың шығармашылық мұрасындағы поэмалары шығыс халқына ортақ сюжетке құрылған. Осы шығармаларынан Абайдың поэма жанрындағы шығармашылық ізденістері аз болмағанын көреміз. «Абай поэмаларының ішіндегі ең үздігі – «Ескендір», ...ақын

бүкіл шығыс әдебиетінде талай классиктер жырлаған Александр Македонский (б.ж.с.д. -356-323) жайын өзінше баян етеді», – дейді Айқын Нұрқатов [3].

3. Қабдолов «Ескендір» шығармасының ерекшелігі туралы: «Мұның өзі онша көлемді де, күрделі де поэма емес: сюжеті шағын, оқиғасы аз, бәрі бір кішкене ғана арнаның бойында жатыр; оқиғаға қатысатын негізгі (аты мәлім) кейіпкерлер екеу-ақ», - деп анықтайды [4]. Ғалым З. Қабдолов, поэмаға арқау болған шындықтың сол кездің тұрмыс-тіршілігінен туған іргелі мәселенің өзі емес, бір ғана бұтағы тәрізді екенін байқаған.

«Ескендір» поэмасынан үзінді алып қарастырайық:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары – оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Ақын Ескендірдің өмірбаяндық деректерін дәл келтіреді де, оның дүние жүзін жаулап алмақ болған шапқыншылық саясатын сынаиды. Соған орай поэмаға жас кезінде Ескендірдің тәрбиешісі болған ұлы философ-гуманист Аристотельді кіргізеді. Әңгімеде жауыздыққа жетелейтін тойымсыздық екенін көрсете келіп, әділдік пен даналықты соған қарсы қояды.

Жолдасы Аристотель ақылы мол,

Лақтырған сүйекті алады сол.

Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,

Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға.

Тоя ма адам көзі мың мен санға?

Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,

Өлсе тояр, көзіне құм құйғанда.

Адамның көз сүйегін символ ретінде алады да, ол жұмбақтарды ақылға шештіреді. Өйткені, сөз жоқ, Александр Македонский сияқты қаһар қолбасшыға жөн айту, ашу үстінде артық кеткенін көрсетіп, ақылға бастау үшін, кемінде, Аристотельдей данышпан ғана керек. Басқа біреу айтты десе немесе «бір данышпан» айтты десе де, «мақтансүйгіш» адамның бетін қайыруы нанымсыз болар еді. Көркем шығармаға қойылатын талаптарды

Абай түгендеп, композициясын толықтырып, нанымды арнада өрбітеді [5]. Ақылы мол жолдасының даналық сөзі қанағатсыз Ескендірге ой салады, ол алған бетінен қайтады. Сөйтіп, ақын Аристотельге Ескендірді бағындыртып, жауыздықты әділетке жеңгізеді. Поэмада аңыз сюжеті сақталғанмен, ақын оны өмір шындығына жақындатып, реалистік негізде баяндайды.

Ал «Масфұт» поэмасы адам болмысы, қандай күрделі мәселелер кезіксе де, адамдық шешім табу, адамгершілік канондарынан таймау туралы танымдық, тағылымдық ой, мазмұнға толы. Поэмада:

Я, Алла, құрмегінде достың Махмұт,

Тілге жар бер, білінсін тура мақсұт..., - деп Жаратушы атымен басталатын әрі қарай да бірнеше рет Алла есімімен жалғасын табатын еңбегінен иманды да адал, ақылды кейіпкеріміз Масфұттың адами келбеті мен болмысына оқырманы тәнті болады. Тоналып жатқан бір байғұс шалға көмектескен Масфұт, сол шалдың ризашылығына кенеліп, шал оны үйіне шақырып, өзінің бау-бақшасынан үш түрлі жемісті ұсынады.

Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары, ...

Ақыл- Байлық – Сені әйел сүйер ..., - деп сипаттарын да таныстырады.

Кейін Масфұтқа кездесетін қария – мұсылмандардың діни аңыздарында жүретін Қызыр, қазақша Қыдыр деп аталады. Масфұт қызыл жемісті жеп, әйелдердің достығын алудың орнына, ақылды да, рухани бай кісі болып шығады. Іс жүзінде ол қызыл жемісті жеген кісі емес, қайта өзі жемеймін деген ақ жемісті жеген кісі боп, үлкен ақыл иесі боп, тіпті, Шәмси-жиһан атанады. Ақыл-парасаты арқылы ханның қызметшісі болған делінеді. Осы шығармада да дана Абайдың адамдық сапа-қасиеттерді мейлінше сараптан өткізіп, қашан да адами құндылықтар биік тұратындығын дәлелдеген.

Келесі «Әзім әңгімесі» атты бітпей қалған поэмадағы шығарма оқиғасы «Мың бір түн» ертегісіндегі сюжетке құрылған. Ақын оны:

Бір сөзім «Мың бір түннен» оқып көрген,

Өлең қып сол сөзімді айтқым келген... , - деп анықтама беріп көрсетеді.

Абай «Мың бір түн» әңгімесінің бір тарауын өлеңге айналдырады. Әзім - басты кейіпкер, Әзімге кездескен жәдігөй шал тәрізді сұм-сұрқиялар ғалымдар ашқан ғылыми жаңалықтарды өздерінің баю мүддесіне пайдалануы, ол үшін неше түрлі зымияндыққа барулары мүмкін. Жәдігөй шал – солардың бірі. Оны байлықпен ауыратын адам ретінде сипаттайды. Өмірінің ең қызығы, ең негізгі мақсаты тек баю ғана деп ұғынушылар қандай зұлымдық, іс-әрекеттерден де тайынбайды. Поэмадағы алхимик жәдігөй шал өзінің зымияндық мақсатын орындау үшін Әзімді қолына алдап түсіреді де, тау басына, ысылдаған жылан, айдаһарлардың ішінде қалдырады. Әзім өзінің жастығы, аңқаулығы, тәжірибесіздігінің кесірінен құлқынның құлы болған қу шалдың баю жолындағы құрбандығы болады. Поэманың аяғында ол қандай адам болатынын белгісіз, бірақ әзірге Әзімнің дініне берік, жүректілігінен басқа қасиеті байқалмайды. Поэма бітпей қалса да, оны әлі де жан-жақты зерттей түсуді керек ететінін ғалымдар да атап көрсетеді.

Абайдың өлеңдері, поэмалары, қара сөздері (Ғақлият) (осы арада Мұрат Әуезовтің «Қара сөздерге» «Ғақлият» деген екінші атау берейік деген ұсынысын қолдайтынымды айта кеткім келеді) [6] - ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсетеді.

Абай ешқашан өз бетімен білім алып, кітап оқудан қол үзбейді, бос уақытында төл мәдениетінен бастап, араб, парсы, шағатай тілдері арқылы шығыс мәдениетін, кейін орыс тілін үйреніп, орыс мәдениетін, орыс тілі арқылы батыс мәдениетін меңгере бастайды. Шығыс әдебиетінің алыптары Рудаки, Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиз, Хайям, Руми, Физули, Науаи, т.б. ақындарының өлеңін жаттап өседі. Сол бала күнінде жаттаған кейбір өлеңдері ұлғайып, кәрілікке жеткен уақытына дейін есінен шықпаған, ұмытылмаған» деген тұжырымы болашақ ғұлама-ақынның қалыптасу кезеңін айғақтайды.

Абай киелі мәдениет пен әдебиет әлеміне жетелеген ұлағаты мол жолының, ұлы сапарының басында:

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз - бу һәммәси

Мәдәт бер я шағири фәрияд - деп шығыстың жеті шайырынан бата сұрайды. Бұл – қазақ мәдениетінен қанғанша суарылып өскен таза бәйтеректің болмысын танытады.

Абай тізімінде басталатын Физулидің шығармашылығы түркі әдебиеті үшін ғана емес, күллі Таяу Шығыс әдебиетінің дамуына зор үлес қосқан. Ал Шамси өз заманының беделді сопысы болған. Рухани тәжірибесі өте биік, сопылық поэзияның белді өкілі болған. Әлішер Науаи – әдеби мұрасы өте бай, өз өлеңін енді парсы тілінде емес, бірнеше рет қыпшақ тілінде жазуға тұңғыш бекінген данышпан. Сағди – әйгілі «Гүлстанның» авторы, оның ғажайып жырлары мен атағы тірі кезінде-ақ шығыс әлеміне тегіс тарағаны белгілі. Адамзат тарихында Фирдоуси әлемдік әдебиет қазынасына алтыннан бағалы «Шахнамені» сыйлаған ақын еді. Ал парсының ұлы ақыны Хафиз Шамсидинге сол кездердегі айтыстарда бүкіл парсы елінен тең келетін ақын табылмаған деседі.

Міне, Хакім Абай өзін-өзі тануда және терең ой, терең ғылым іздеудегі даналық жолында шығыстың осындай ойшыл-ақындарының еңбектерімен сусындап, баға жетпес рухани азық алған.

Абайдың мәдениет мұхитына ендеген келесі сатысы – орыс халқының мәдениетімен танысуы еді және сол арқылы Европа мәдениетіне шыққан болатын.

Осы тұста Абайдың Еуропа мәдениетімен, атап айтқанда, грек халқының біздің заманымыздан бұрын өмір сүрген ұлы философы Сократ еңбектерімен қалай таныс болғаны туралы тоқталып кетейік. Көптеген зерттеушілер Абайдың Сократ, Платон, Аристотель еңбектерімен таныстығын атап көрсетеді. Бұл үш философтың есімі, олардың данышпандық келбетімен Абай шығармаларында кездеседі. Мысалы, Абайдың «Жиырма жетінші сөзі» «Сократ Хәкімнің сөзі» деп те аталады. Жоғарыда аталған «Ескендір» поэмасында «ақылы мол» бүкіл грек ішінен «дара шыққан» Аристотельдің образы суреттелетіні тағы белгілі.

Түптеп келгенде, Сократ, Платон, Аристотельдің философиялары тек әлемдік философияны ғана емес, тұтас адамзаттық мәдениетті де орап жатады. Осы данышпандардың ізін басқан Абай да сондықтан «Адам баласын сүй, адам баласы – бауырың» деген биік дәрежеге көтеріле алғаны анық.

Сократ, Платон, Аристотель, Абай айтқан адамгершілік нормалары – адамзат қоғамын, адами мәдениеттің құрайтын, қорғайтын, сақтайтын, киіз үйдің алтын баулары сияқты, мәдениеттің алтын тіні болып табылады. Сондықтан Абай – әлемдік мәдениеттің негізін қалаушылардың қатарында есімі аталуы тиіс тұлға.

Абайдың грек философының кейбір пікірлерін қабылдап, ал кейбір пікірлеріне сын көзбен қарағанда, Сократ пен Абайдың, әсіресе, дін, моральдық, адамгершілік жайындағы ойларымен келіскен де, қарама-қайшы пікірлер де айтқан кездері болған. Абайдың «Жиырма жетінші сөзінің» қосымша тақырыбы – «Сократ Хәкімнің сөзі». Бұл ғақлият неліктен «Сократ сөзі» деп аталады? Осы сұрақтарға жауап Мәскеудегі В.И. Ленин атындағы мемлекеттік кітапханадан Ксенофонттың еңбектерінен табылған. Сократтың тірі кезінде де біздің Абай сияқты шығармалары басылмаған, қолжазба сақталмаған. Ол кезде философиялық ойлар өзара әңгіме, диалог ретінде жүргізілген. Біздің заманымызға Сократ шығармалары Платонның «Диалогтары», Ксенофонттың «Естеліктері» арқылы жеткен. Сондықтан Ксенофонттың, Платонның естеліктері, Сократтың шығармасы ретінде саналады.

Абайдың «Жиырма жетінші сөзі» мен Ксенофонттың «Воспоминание о Сократе» шығармасын салыстыра келіп, екі кемеңгердің бір-бірімен ұқсастығын, ұштастығын көруге болады. Абай Сократтың шығармаларымен, оның философия, дін, этика салаларындағы пікірлерімен қашан және кімдер арқылы танысқан? деген сұраққа жауап беру үшін, Абай өмірбаянының 1870-1880 жылдарды еске алу керек. Бұл кездер Абай орысша жақсы үйреніп, жақсы түсінетін, сондықтан Семейде қыс айларында ұзақ уақыт жатып, кітапханадан шықпайтын. Сол Семейдің кітапханасынан Петербургтен сол жылдары ай-

далып келген Е.П. Михаэлиспен (1841-1913 жж.) танысады. Басында жай кездесіп жүріп, артынан достасып кетеді. Сол Е.П. Михаэлис арқылы осы кезеңде Абай Харьковтен айдалып келген Н.И. Долгополовпен (1857-1922 жж.) танысып, кейін онымен де достасып кетеді, олар да Абайдың аулына барып тұрады.

Абай Ксенофонттың «Сократ туралы естеліктерімен» осы екі кісі арқылы да таныс болуы әбден мүмкін. Сол жылдары екеуі Семейге айдауға келгенде Сократ туралы естелік орыс тілінде баспадан жаңа ғана – Киевте 1876 жылы, Петербургте 1878 жылы шыққан екен. Сократ пен Абайдың өмір жолдарында көп ұқсастық бар. Мысалы, Сократ өз кезінде грек халқының, грек жастарының арасында жаңаша тәрбие жүргізіп, қоғам өміріне адамгершілік тұрғыдан қарауды үйретпек болған [7].

Сократ пен Абайдың географиялық ортасы да, әлеуметтік ортасы да, өмір сүрген уақыт мерзімі де бір-бірінен алшақ, бір-біріне ұқсамайды. Осындай алыс кеңістік және уақыт айырмашылықтарына қарамастан, екі ойшылдың пікірлерін салыстыруда, олардың арасында көптеген ұқсастықтар, сонымен бірге, бір-біріне мүлде ұқсамайтын, әрқайсысының тек өзіне ғана тән көзқарасы бар екенін тануға болады.

Сирек кездесетін деректерге сүйенсек, жоғарыда атап өткендей, Абайдың орыс достары ағартушылық жағынан, яғни Еуропа ғалымдарының кітаптарын орыс тілінде оқу арқылы оның дүниетанымын кеңейтуге үлес қосса, соның қайтарымы ретінде Абай өз халқының тарихын, әдет-ғұрпын, философиясы мен дінін терең түсінуге көмектесті. Абайдың кітапханамен тығыз байланысын Сібір мен Алтайға саяхат жасаған американдық журналист Джордж Кеннанның естелігінен байқауға болады. Абай туралы Леонтьев оған экономика, саясат және құқық бойынша еңбектерге қызығушылық танытқаны туралы айтып берді. Кеннан өзінің «Сибирь и связь» атты кітабында Семей кітапханасын: «Қарапайым қала орталығында ағаштан салынған ғимаратта жайлы оқу залы бар, онда барлық орыс газеттері мен журналдарын табуға болады және онда өте сирек кездесетін кітаптар жинақталған.... Мен Спенсер, Бокль,

Льюис, Милль, Тэн, Леббок, Гексли, Дарвин, Лайель, Тиндаль, Уэллес және сэр Генри Мэнның шығармаларын, Скотт, Диккенс, Мариэт, Жорж Элиот, Жорж Мак-Дональд, Эккерман-Щатриан, Эдгар По және Брет Гарттың романдары мен повестерін көріп қатты таңқалдым. Әсіресе, ғылыми шығармалар мол, оның көбісі саяси экономия жөніндегі шығармалар екен», - деп таңданыс білдірісін паттаған [8]. Осылайша, деректерден Семей кітапханасы Абай үшін әлем руханиятына жол ашқан үлкен білім ордасы болғанын сеніммен айта аламыз.

Абайдың қазақ мәдениетінің XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жаңа сападағы деңгейге өсуінде тіренетін Темірқазығы, сүйенетін ақылманы болған жолының бір қырын қарастыра келе, ойымызды келесі түйіндеулермен жинақтағымыз келеді.

Қорытынды. Біздіңше, Абайдың қазақ мәдениетін жаңа сапалы деңгейге көтерудегі маңызды орнына назар аудармайынша, қазақ мәдениетінің, қазақы мәдениеттің болмысы мен қалыптасу, даму жолдары туралы мәселелерді зерттеу мүмкін емес. Өйткені Абай – өзіне дейінгі Керей мен Жәнібек ханнан басталған қазақы мәдениеттің, оның арғы жағындағы ата-бабалардың мәдени мұрасын бір бойына жинақтай алған парасат иесі, аса саналы тұлға. Сол мәдени мұраны шығыстың, орыстың, батыстың мәдениетімен салғастыра отырып, қарқынды даму жолына түскен жалпыадамзаттық мәдениеттің алтын көшіне қазақ мәдениетін ілестірген де – Абай! Олай деуге Абай мұраларындағы қазақ, Шығыс, Батыс мәдениетімен табиғи түрде ұштасқандығын танытатын төл шығармалары дәлел бола алады. Хакім Абайдың, басқа елдерге, сырт мемлекеттерге саяхат жасамай-ақ, сол Шыңғыс тауының бөктерінде, әке-шешесі мен бауырларының жанында жүріп-ақ, өзінің дүниетанымдық қуатының күштілігімен, ерекше зейінімен, ғылымға деген ересен құштарлығының арқасында әлем мәдениетін он орап алып, жалпыадамзаттық адамгершіліктің алтын бауымен қазақ мәдениетін де әлемдік мәдениетке тіркегеніне сенімдіміз және бүгінгі күннің болмысына қарап көріп те отырмыз деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан, 09 Қаңтар, 2020. – [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://cutt.ly/ohuYpUW> (Қолданған күні: 25.06.2020)
2. Есім Ғ. Ғұлама-наме. Ғылыми трилогия. I кітап. Хакім Абай / Ғ. Есім. – Астана: Хас-Сақ, 2016. – 200 б.
3. Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. // Абай институты журналы. – [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: <http://abai.kaznu.kz/?p=1118>, 2012. (Қолданған күні: 10.06.2020)
4. Қабдолов З. Абайдың ақындығы. – [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: abai.kaznu.kz/?p=1070, 2012 (Қолданған күні: 01.06.2020)
5. Тайшыбай З. Абайтану арнасында: (1889-1916) / З. Тайшыбай. – Астана: Петропавл, 2005. – 258 б.
6. Тоқаев Қ. Қазақ халқының тағдыры тарих таразысында тұр, 25 маусым, 2020. – [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://cutt.ly/hhuOqr7> (Қолданған күні: 26.06.2020)
7. Ғабдуллин Н. Абай тағылымы / Н. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1985. – 432 б.
8. Құмырзақұлы А. Білімге сусындатқан – Семейдегі Абай кітапханасы. – [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/196/>, 2016 (Қолданған күні: 27.06.2020).

G.S. Kasbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

World heritage in Abay Kunanbayev's works as the core of Kazakh spirituality

Abstract. Over the years, the spiritual heritage of the great Abay Kunanbayev has been studied in terms of various aspects of socio-humanitarian science, such as linguistics, literary criticism, philosophy, history, psychology, sociology, etc. This article reflects the creative intentions of the thinker, who raised the spiritual potential of the Kazakh people to the world level, as well as the influence of European and Russian culture on Abay's work.

In Hakim Abay's works, the problems of the national life of the Kazakhs, their worldview, character, religion, mentality, language and spirituality are raised, which are an invaluable heritage for the modern younger generation.

As we know that in Abay's studies, the main object is a person, i.e. personality who is perfect and worthy of respect. The scientist-thinker deeply impressed by aesthetic, ethical preferences, dreams, the meaning of life, feelings and intuition, the peculiarities of being and thinking of his imaginary image of a perfect Kazakh. Abay's poems are rich in philosophical reflections and patriotic appeals. He found inspiration in Kazakh folklore and preached ideas and images of national heroes. Furthermore, the article represents the connection between the achievements of Abay's poetic heritage and its creative potential in general.

Key words: Abay; Kazakh culture; Eastern culture; Western culture; world culture; worldview; spirituality; cultural heritage; creativity.

Г.С. Касбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Мировоззренческое сокровище наследия Абая Кунанбаева как стержень казахской духовности

Аннотация. На протяжении многих лет духовное наследие великого Абая Кунанбаева исследовалось с точки зрения различных аспектов социогуманитарной науки, таких как языкознание, литературоведение, философия, история, психология, социология и др. В данной статье нашли отражение творческие интенции мыслителя, продемонстрировавшего духовный потенциал казахского народа на мировом уровне, а также влияние европейской и русской культуры на творчество Абая.

В произведениях Хакима Абая поднимаются проблемы национального быта казахов и их мировоззрения, характера, религии, менталитета, языка и духовности, что является бесценным наследием для современного подрастающего поколения.

Все мы знаем, что исследования Абая основной объект – человек, т. е. личность, которая является полноценной и достойной уважения. Эстетические, этические предпочтения, мечты, смысл жизни,

чувства и интуиция, особенности бытия и мышления его воображаемого образа совершенного казаха глубоко поразили ученого-мыслителя. Стихи Абая богаты философскими размышлениями и патриотическими призывами. Он находил вдохновения в казахском фольклоре и проповедовал идеи и образы национальных богатырей и героев. Кроме того, в статье отражена связь достижений абаевского поэтического наследия с его творческим потенциалом в целом.

Ключевые слова: Абай, казахская культура; культура Востока; культура Запада; мировая культура; мировоззрение; духовность; культурное наследие; творчество.

References

1. Tokaev K. Abay zhane XXI gasyrdagy Qazaqstan [Abay and Kazakhstan in XXI century]. Available at: <https://cutt.ly/rhuYLhf> [in Kazakh]. (Accessed: 25.06.2020)
2. Esim G. Gulama-name. Gylymı trilogia. I kitap. Hakim Abay [Science Trilogy. Book I. Hakim Abay] (Has-Saq, Astana, 2016).
3. Nurqatov A. Olen – sozdin patshasy, soz sarasy [Poetry is the king of words, the master of words], Abay instituty zhurnaly [Journal of Abay Institute]. Available at: <http://abai.kaznu.kz/?p=1118>, 2012. [in Kazakh]. (Accessed: 10.06.2020).
4. Qabdolov Z. Abaydyn aqyndygy [Abai's poetry]. Available at: abai.kaznu.kz/?p=1070, 2012. [in Kazakh]. (Accessed: 01.06.2020).
5. Taishybai Z.S. Abaytanu arnasynda (1889-1916) [On the channel of Abay studies] (Petrovskiy, 2005).
6. Tokaev K. Qazaq halqynyn tagdyry tarih tarazysynda tur [The fate of the Kazakh people is on the scales of history]. Available at: <https://cutt.ly/hhuOqr7> [in Kazakh]. (Accessed: 26.06.2020).
7. Gabdullin N. Abay tagylymy [Abay's wisdom] (Zhazushy, Almaty, 1985).
8. Qumyrzaquly A. Bilimge susyndatqan – Semeidegi Abay kitaphanasy [Inspired by knowledge – Abay's Library in Semey]. Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/196/> (accessed: 27.06.2020).

Автор жайлы мәлімет:

Касбаева Гулназ Серікқызы – философия кафедрасы «Мәдениеттану» мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kasbayeva Gulnaz Serikovna – Ph.D. doctoral student in Cultural Studies of the Department of Philosophy, Faculty of Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Т. Кеңшілік
Н.Е. Кайрбеков
С. Окан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: kenshe76@mail.ru, nurlan.kairbekov@mail.ru, o.samet@mail.ru)

Истихсан методологиясының үкім шығарудағы рөлі

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мұсылмандарының шарият нормаларында ұстанатын Ханафи мәзһабы және оның истихсан методологиясына талдау жасалады. Истихсан – қажеттілік немесе зәрушілік жағдайға байланысты діннің жалпы үкіміндегі жекелеген дәлелдік тәсілдің атауы. Истихсан дәлелдік тәсілінің қазіргі қоғамдық қарым-қатынастағы заманауи мәселелерге оңтайлы үкім берудегі рөлінің ерекше екендігі дәйектеліп, діни мәселелерді реттеуге бағыт-бағдар көрсетіледі. Сонымен қатар, шарияттағы истихсанның дәлелдік орны, оның түрлері қарастырылып, бүгінгі қазақ қоғамының тарихи-идеологиялық тұтастығын нығайтып, адамзат бауырластығын күшейтуге ықпал ететін әлеуеті дәлелденеді.

Истихсан – қоғамның немесе заманның шарттары ислам дінінің талаптарына лайық өмір сүруге қиындық тудырған жағдайда шығар жол табуға, мүмкіндіктер жаратуға негізделген дәлелдік дәйектің бір түрі. Бұл дегеніміз настың (Құран, сүннеттің) шекарасынан шығып кету дегенді білдірмейді. Бәлкім, нас, ижмәг және қиястың сыртқы үкімін алмай, жалпы қағидадан ауытқып, қажеттілік негізінде өзгеше үкімнің шығуына түрткі болу.

Истихсан – ислам ғұламаларының, әсіресе, Ханафи мәзһабы ғалымдарының дәлелдік дәйектерінің бірі. Сондай-ақ, ғұламалар, истихсанды «Құран истихсаны», «Сүннет истихсаны», «Ижмәг истихсаны», «Әдет-ғұрып истихсаны», «Зәрушілік истихсаны» және «Қияс истихсаны» сияқты бірнеше түрге бөліп қарастырады. Яғни, истихсан және өзге де дәлелдік дәйектердің негізінде көрініс табатын дәлелдік құрал.

Түйін сөздер: Құран; хадис; мәзһаб; ислам ғұламалары; истихсан; дәлел; қазақ тарихы; ынтымақ; ижтиһад; әдет-ғұрып; үкім.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-14-23>

Ислам ғұламаларында, әсіресе Ханафи мәзһабында «*الاستیسان*» (Истихсан) тәсілі кең қолданылған ғылыми (құқықтық) дәлелдік негіздердің бірі болып табылады. Ғұламалар, Құрандағы: «Қауымыңды бұйырылған істердің жақсысын ұстануға әмір ет!» («Әғраф» сүресі, 145-аят) деген аятындағы және Абдулла ибн Масғұдтан (р.а.) жеткен: «Мұсылмандар жақсы деп есептеген нәрсе Алланың алдында да жақсы, мұсылмандар жаман деп көрген нәрсе Алланың құзырында да ұнамсыз» - [1,

101 бет.] деген хадисіндегі «*الاستیسان*» (әдемі) сөзі негізінде «*الاستیسان*» терминін қолданысқа енгізген.

Араб тіліндегі «*الاستیسان*» сөзі бір нәрсені әдемі, жақсы деп санау мағынасын білдіреді. Ал терминдік мағынасы жайлы бірер ғалымның көзқарасын ғана келтіре кетейік. Имам Сарахси: «Истихсан – қоғамда жеңілдіктің сақталуы үшін қиындықтан шығар жол» деп түсіндірсе, оның пікірін имам әл-Кархи: «Истихсан – бір мәселеде қияс арқылы

ұқсасына берілген әуелгі үкімінен бас тартып, күшті дәлелмен (жасырын қияспен) басқа бір үкімді таңдау» [2, 145 бет.]- деп толықтырады. Ал имам Уахбатуз-Зұхайли: «Истихсан – дәлелге сүйеніп ашық қиястан жасырын қиясты таңдау немесе жалпы үкімнен шығып, бір мәселеге арнайы дәлел негізінде өзгеше үкім беру» [3, 21 бет.] - дейді.

Истихсан – қоғамның немесе заманның шарттары ислам дінінің талаптарына лайық өмір сүруге қиындық тудырған жағдайда, шығар жол табуға, мүмкіндіктер жаратуға негізделген дәлелдік дәйектің бір түрі. Бұл дегеніміз, настың (Құран, сүннеттің) шекарасынан шығып кету дегенді білдірмейді. Бәлкім нас, ижмәғ және қиястың сыртқы үкімін алмай, жалпы қағидадан ауытқып, қажеттілік негізінде өзгеше үкімнің шығуына түрткі болу.

Истихсанның дәлелдік орны. Ислам ғұламалары үкім шығаруда Құран, сүннет, ижмәғ және қиясты негіз етсе, оларға қосымша истихсан, маслаха (игілікті көздеу) және әдет-ғұрып сияқты дәлелдік дәйектерді де қолданған. Дінде Құран және сүннет мәтіндік дәлелге жатса, ал ижмәғ, қияс, истихсан және т.б. қисынды ақылға сүйене отырып, өздерінің дәлелдік күшін көрсетеді. Яғни, ижмәғ–Құран және сүннетте үкімі табылмаған бір мәселенің үкіміне сол ғасырдағы ғұламалардың бір ауыздан келісуі, қияс – үкімі жоқ бір мәселені үкімі бар мәселемен салыстыра отырып үкім шығару әдісі, истихсан – қажеттілік немесе зәрушілік жағдайда шарияттағы жалпы қағидадан шеттеп, жасырын қияс негізінде үкім шығару әдісі. Бұлардың барлығы наста дәлелі болмаған мәселеде ақылды қолдану яки настың мәніне үңілу арқылы іске асады. Немесе *ижтиһад* жолын дамытудың сатылары деуге болады.

Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар қайтыс болып, уахи тоқтаған соң ислам қоғамында туындаған жаңа мәселелердің шешімі Құран және сүннеттен табылмаған жағдайда, оған *ижтиһадт* әсілі, яғни, ақылды қолдана отырып, Құран және сүннеттің жалпы мағынасы негізінде үкім шығара білу керектігі жолға қойылды.

Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) сахабасы Мұғаз бин Жабалді Йемен еліне өкілі ретінде аттандырған кезде, «Қоғамда бір мәселе туындаса, жауабын қайдан іздейсің?», - деп сұрайды.

- Мұғаз: «Құранмен төрелік етемін», - дейді.

- Алла елшісі (с.ғ.с.): «Құраннан таппасаң не істейсің?», - дейді.

- Ол: «Алла елшісінің сүннетінен іздеймін», - дейді.

- Пайғамбар (с.ғ.с.): «Іздеген жауабыңды сүннеттен де таппасаң ше?», - дейді.

- Мұғаз: «Ижтиһад (біліміммен ой жүгіртемін) жасаймын», - дейді.

- Сонда Пайғамбар (с.ғ.с.) сахабасының кеудесіне қолын қойып тұрып: «Алланың елшісінің елшісін дұрыс жолға салған Аллаға шүкір» [4, 509 бет.], - дейді.

Бұл хадисте Алла елшісі (с.ғ.с.) наста (Құран, сүннетте) дәлелі болмаған мәселелерде ижтиһад арқылы жол табуды құп көргенін, әрі адамның ұстанған діні қоғамдағы құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ахлақтық негіздерді бір жүйеге келтіруге өз әсерін тигізе алуы керектігін ескертеді.

Омар ибн Хаттаб халифа болып тұрған шағында, Иракты қол астына қаратқан кездегі олжа ретінде иелігіне өткен Сәуад жерін халықтың игілігіне қалдырады. Негізі Құранда: «Біліп қойыңдар, соғыстан не нәрсе олжаласандар да, соның бестен бірі сөзсіз Аллаға тиесілі. Сондай-ақ, Алла елшісіне, оның жақын туыстарына, жетімдерге, пақыр-міскіндерге және жолда қалған мүсәпір жолаушыларға тиесілі...» («Әнфал» сүресі, 41-аят) делініп, олжаны соғысқа қатысқан әскерге бестен төрт (5/4) бөлігін бөліп беру ұсынылған болатын. Алайда Омар аяттың мәніне үңіле отырып, байлыққа толы Сәуад жерін соғысқа қатысқан әскерге бөліп беруді мемлекеттің байлығын бірнеше адамның қолына ұстатып, қалың халықты кедейлікке итермелеу деп ұғады. Сөйтіп, Сәуад жерін бұқара халықтың түрлі кәсіптермен айналысуы үшін ел игілігіне қалдырады [5, 218-223 бб.]. Басында бұл шешімге келіспеген кейбір сахабалар, кейін Омардың шешімі дұрыс екендігін түсініп,

қолдау көрсетеді. Мұны Омардың Құрандағы истихсанды аңғаруы десек болады.

Истихсан – Ислам құқығындағы ғибадат, муғамадат (сауда-саттық), отбасы және қоғамдық мәселелердің барлығында кең қолданысқа кірген шәрғи дәлелдік тәсілдердің бірі. Имам әл-Марғинани (қ. 593/1197) «Әл-Һидая» атты еңбегінде 120-дан астам мәселелерге «Истихсан» негізінде үкім берсе, имам Хаскафи (қ. 1088/1677) «Әд-Дуррул мұхтар» атты еңбегінде 200 шамасындағы мәселелерді «Истихсан» негізінде шешкен [6, 41-75 бет.].

Құран және сүннетте үкімі баян етілген мәселелер шектеулі болса, әр кезеңде ортаға шығатын жаңа мәселелердің үкімі *ижтиһад* жолымен немесе ислам ғұламалары қалыптастырған Ұсулул-фықһ ілімінің тәсілдерімен шешімін шығару жүйесі құрылған. Бүгінгі таңдағы жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақ сияқты күнделікті туындап жатқан мәселелерге қияс, истихсан, маслаха және әдет-ғұрып сияқты дәлелдік тәсілдермен тұшымды жауап беру мүмкін бе? Әрине, мүмкін. Алайда оның басты шарты истихсан сынды Ұсулул-фықһ ілімінің тәсілдері кеңінен зерттеліп, өміршеңдігі заманның талаптарына сай дамытылып отырумен болмақ.

Діндегі «ақыл», «қияс», «рай» (ой еркіндігі), «тауил» (істің түп мәніне үңілу), «истихсан» және «ғұрып-әдет» сияқты терминдер мағыналық тұрғыдан төркіндес болып, *ижтиһад* тәсілін іске қосатын тетіктер рөлін атқарды. Сондай-ақ, дін адамдары арасынан дін мен өмірдің тығыз қатынасын көрсетуге, әр кезеңде туындаған қажеттіліктерге діннің мәніне үңіле отырып, шешім қабылдайтын мүжтаһидтердің (түйткіл мәселеге шешім айтуға қабілетті ғалымдардың) көптеп шығуына жетелейтін алғышарттар ретінде де ұғуға болады. Өкінішке орай, бүгінде дін жайлы сөз етіліп, бір көзқарас айтыла қалса «Олай дейтін ол кім екен, мужтаһид ғалым ба?» деген сынды диктаторлық идеологияның дін саласында да кең таралуы дін жолында білім алып, маманданып жатқан жастардың өзін дамытуға кері әсерін тигізуде. Міне, осындай себептердің салдарынан мұсылман

әлемі түрлі салаларда дамымай, дүние ісі мен ақырет ісін қатар алып жүруде әлсіздік танытып отырғаны анық. Яғни, ижтиһад – дүние ісі мен ақырет ісі арасындағы тепе-теңдікті, тығыз байланысты қалыптастыратын жол. Немесе адамды ізденуге, бір мәселе төңірегінде зерттеу жүргізуге, ижтиһад жасауға шақыратын дінге қызмет етіп жүрген адамдардың өзі бір мәселе төңірегінде ой жүгіртуден қорқып, өзін діни тұрғыдан жауап беруге лайықты санамаса, қоғамдағы туындаған көптеген мәселенің жауабын кім бермек?! Әрине, бұл әрбір мәселеге әркім пәтуа бере береді дегендік емес. Бәлкі, діндегі дәлелдік ұғымдар негізінен адамдардың санасын дамытуға, қоғамдағы туындаған мәселелерге діни шешім шығаруда әлеуетін арттыруға құрылғанын көрсетеді.

Истихсанның түрлері. Истихсан дегеніміз – діни мәселелердің шешімін шығаруда кейбір аят, хадис және ижмәг дәлелдік негіздері діндегі жалпы үкімдік қағидаттардан шығып, өзгеше үкім беруіне итермелеген дәлелдік себептің атауы дедік. Көптеген классикалық еңбектерде, истихсанды дәлелдік дәйек ретінде алғаш қолданысқа енгізген имам Әбу Ханифа делінеді. Ибн Хазм әл-Әндулиси: «Әбу Ханифадан бұрын истихсанды қолданған ешкімді білмейміз. Кейде имам Мәлік де истихсанды қолданып, Әбу Ханифа: «Бұл мәселеде қияс былай, алайда оның керісіншесін жақсы (истихсан) деп білеміз – дейді» деген [7, 5 б.]. Ал истихсан тәсілін қабылдағысы келмеген, оған қарсы шыққан имам Шафиғидің (h. 204) өзі: «Былайғы ғалымдар қияс пен истихсан мәселесіне келгенде Әбу Ханифаның қасында әлі буыны бекіп, бұғанасы қатпаған сарыауыз балапан секілді» [8, 195 б.] - деп, истихсан тәсілін қолдануда имам Әбу Ханифаның өте шебер болғанын сөз етеді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Истихсан – ислам ғұламаларының, әсіресе, Ханафи мәзһабы ғалымдарының дәлелдік дәйектерінің бірі. Сондай-ақ, ғұламалар, истихсанды «Құран истихсаны», «Сүннет истихсаны», «Ижмәг истихсаны», «Әдет-ғұрып истихсаны», «Зәрушілік истихсаны»

және «Қияс истихсаны» сияқты бірнеше түрге бөліп қарастырады. Яғни, истихсан нас және өзгеде дәлелдік дәйектердің негізінде көрініс табатын дәлелдік құрал. Алайда Мұстафа Ахмед әз-Зарқа сияқты кейбір ғалымдар, мәселенің шешімі аят, хадис және ижмәғ арқылы шығарылатын болса, онда ол мәселелерге үкім аят, хадис және ижмәғ негізінде беріліп отыр. Оның дәлелі «Құран истихсаны», «хадис истихсаны» және «ижмәғ истихсаны» деп айтуды дұрыс емес деп есептейді [9, 16 б.].

Осы жерде «Құран истихсаны», «хадис истихсаны» және «ижмәғ истихсаны» деп арнайы бөліп айтудың өзіндік мәні бар екендігін де айта кеткен жөн. Адамзат қоғамындағы туындаған қажеттіліктер мен зәрушіліктің шешімі ретінде дінде тыйым салынған мәселелердің кейбіріне жағдайға байланысты әуелі Алла Тағала мен Оның елшісі (с.ғ.с.) өзі рұқсат етсе, кейін бұл үрдіс сахабалар мен Ислам ғұламаларының ижтиһад жолымен іске асып отырған. Сондай-ақ, діннің бұл кеңшілігін мұсылман үмметінің буквалистік көзқарасқа салынып, адам қажеттілігін ескермей қоймауы үшін Әбу Ханифа бастаған көптеген ғалымдар «*الان يشترىءان*» (истихсан) терминін дәлелдік дәйектердің қатарына кіргізе отырып, ислам дінінің универсалдығын көрсетті десек болады. Енді осы истихсан түрлерінің әрбіріне бірер мысал беріп өтелік.

Құран истихсаны. Қасиетті Құранда: «Сендерге арам өлген мал, қан, доңыз еті және Алладан басқаның атынан сойылған малдың еті харам етілді. Сондай-ақ, жаны шықпай жатып (шариғатқа сай) бауыздап үлгергендеріңді қоспағанда, буынып, соққы жеп, биіктен құлап, сүзіліп немесе жыртқыш аңға таланып өлген малдың еті... харам етілді» («Мәйда» сүресі, 3-аят) делініп, шариғатқа сай бауыздалмаған хайуанның етін жеу харам екендігін білдіретін жалпы үкім бекітілсе, зәрушілік (қажеттілік) жағдайға байланысты жалпы үкімнен өзгеше үкім мына аятта: «Олар сенен ненің адал екенін сұрайды. Оларға: «Сендерге таза, әрі денсаулыққа зиянсыз азық атаулының бәрі адал етілді.

Алланың өздеріңе үйреткені бойынша аң аулауға баулыған жануарларыңның өздеріңе ұстап әкелгендерін жеңдер. Оларды аңға салғандарыңда, «бисмиллә» деп Алланың атын атаңдар» деп айт» («Мәйда» сүресі, 4-аят) -делініп бекітіледі. Яғни, аңшы аңға қақпан, тұзағын құрғанда, қыранын және итін жібергенде немесе мылтығын оқтап атарында «Бисмиллә Аллаһу әкбар» сөзін айту шартын міндеттей отырып, кейін ауланған аңын бауыздап үлгірмей, барғанында өліп қалса да («Бисмиллә Аллаһу әкбар» деп бауыздау ырымын жасап) етін жей беруге рұқсат етіледі. Дінде ауланған аң, құсты шариғатқа сай бауыздап жеу шарт болғанда, адамдарға қиындық тудырар еді. Екінші аятта өмірдегі кейбір жағдайларды шариғаттың жалпы қағидасынан бөліп қарстыра отырып, жеңілдіктер ұсынылып отыр. Бұл Құран истихсанына жатады.

Хадис истихсаны. Әбу Ханифа хадиске сүйене отырып, қиясты алмауды истихсан деп санаған. Бұл қағиданың ғибадаттағы мысалы, ораза ұстаған адам ұмытып ішіп-жеп қойса, оразасы бұзылмайды. Ал қиясқа (салыстыру тәсіліне) салса не нәрсе болсын, қандай жағдайда болсын, егер ораза тұтқан адам байқамай ауыз ашып қойса, оразасы бұзылады. Бірақ, қияс қағидасына сай келмейтін хадис бар. Пайғамбар (с.ғ.с.): «Кімде-кім ораза ұстағанын ұмытып ішіп-жеп қойса, өзінің ауыз бекіткені есіне түскен сәтте оразасын жалғастырсын, себебі оны сусындатып, тамақтандырған Алла Тағала» [10] - деген. Бұл хадис қиястан басым түсіп қиясты алмай, истихсан жасаған. Осылайша, ораза тұтқан адам ұмытып ішіп-жеп қойса, оразасы бұзылмайды [8, 198-199 бет.].

Қоғамдық мәселелерге қатысты «сәлам» саудасын айтуға болады. Сәлем саудасы – бір саудагер адам егіншіге егін салуы үшін жылдың басында ақшасын беріп қойып, егіндік жиылған кезінде ақшасының мөлшерінде егіндік дақылынан алуға келіседі. Салынбаған, әлі піспеген дақыға саудаласып, ақшасын өткізу шариғаттағы сауданың негізгі «тауардың болуы» қағидасына қайшы. Алайда егінші диқандардың көбінің қолында дер кезінде

ақшаның болмауы, саудагерлерден алдын ала егін салуы үшін ақша алу қажеттілігін тудырып отыр. Сол себепті Пайғамбар (с.ғ.с.): «Кімде-кім бір дақылға (жеміс және т.б.) алдын ала ақша құйса, белгілі мөлшер (түрі, килограммы) мен нақты уақытқа келіссін» [10] деп рұқсат еткен. Бүгінгі таңда сауданың бұл түрі ауылды жердегі ұсақ өнеркәсіптен бастау алып, халықаралық ірі сауда жобаларымен де іске асып жатқаны белгілі. Қоғамда өз кәсібіне инвестор іздеп жүргендер мен табыс алу үшін инвестиция құятындар да аз емес. Бұл хадисте саудадағы «тауардың болуы жалпы қағидасын бұзып, адамдардың қажеттілігіне сай белгілі шарттар аясында (бүгінгі сауда заңдары негізінде) сауданың осы түріне истихсан жолымен рұқсат етілген.

Ижмәғ истихсаны. Истихсан көп жағдайда ижмәғ сүкутиде, яғни бір халықтың арасында кең қолданысқа кірген, әрі адамдардың қажеттілігі ескеріле отырып, діннің жеңілдігі негізінде рұқсат етілген мәселеде көрініс табады. Мысалы: саудадағы «*استحسان*» (Истиснағ) – адамның зауытқа, фабрикаға әлі шықпаған заттың бағасы мен түрін нақтылап, тапсырыс беруін білдіреді. Негізі шариағатта ортада жоқ затқа келісім жасауға рұқсат етілмейді. Алайда әр заманда сауданың мұндай түріне адамдардың қажеттілігі туындап тұратындықтан рұқсат етілген. Міне, бұл жерде қиясқа амал етілмей, ижмәғ истихсанға амал етіліп отыр [2, 203 б.].

Әбу Ханифа бұл жайында: «Истиснағ саудасы қиясқа қайшы болса да, истихсан жасау арқылы рұқсат беріледі» - деген. Яғни, қиясқа қайшы дегенде саудадағы сұраныс пен ұсыныстың бір мезгілде сәйкес келмейтінін меңзеген еді. Ал истихсан бойынша рұқсат етіледі дегенде жалпы қағидадан бас тартып, ғұламалардың ижмағына сүйенгені [8, 200-201 б.].

Әдет-ғұрып истихсаны. Білім беру дәстүрі, халқымыздың көне дәуірден бері тамыры терең тартқан әдет-ғұрпының бірі – тілашар. Тілашар – баласын ұстазының алдына алғаш апарған ата-ананың ізгі ниетпен берген оқу ақысы. Ғылымға, оқу-жазуға ерекше көңіл бөлген халқымыз баланың сауатын ашу, бала

тәрбиесін бәрінен жоғары бағалаған. Ауқатты адамдардың көбі ақы төлеп ауылында бала оқытатын қожа-молдаларды ұстаса, бір бөлігі балаларын Бұхара, Самарқанд, Қазан, Түркістан сияқты қалалардың медреселеріне білім алуға жіберіп отырды. Ал халықтың көпшілігі балаларын ауыл арасындағы молдалардан оқытатын еді. Міне, солардың арасынан халқымыздың біртуар ғалымдары, классик ақын-жазушылары шықты.

Қазақ даласындағы осы бір дәстүрдің үкімі истихсан негізінде берілгенін төменде көре аламыз. Тілашар немесе діни білімге ақы төлеу мәселесі туралы Ханафи мәзһабының алғашқы ғалымдары Құран немесе діни білім үйреткен кісінің ақы алуы дұрыс еместігін айтқанымен, көпшілік қауым Құран және діни ілімді мұғалімдер арқылы ғана үйрене алады. Таңнан кешке дейін әр күнін Құран немесе діни білім берумен өткізетін мұғалімдерге жалақы төленбесе, олар басқа тіршілік қамымен болып кетері анық. Мұғалімдердің азаюы қара халықтың Құран немесе діни білімнен сауатсыз қалуына себеп болады деген пікірді ұстанған Ханафи мәзһабының Мәрғинани, Ғәйни, Сарахси және Ибн Камал сынды ғалымдары истихсан (бір істі ұнамды білу) негізінде Құран немесе діни білімге ақы алудың дұрыстығын айтады. Сонымен қоса, Құран Кәрім және діни білім үйрету барысында ақы алудың дұрыстығын айтқан факих ғалымдар мұғалімдерге берілетін ақының үзілмеуі, адам баласының дүние және ақырет біліміне қатысты мәліметтерден бейхабар қалмауының бірден-бір жолы. Ал мұқтаждығы болмаған, басқалай кіріс көзі болған адамның жасаған дін қызметі үшін ақы талап етуі, истихсан негізіне сәйкес болмағандықтан дұрыс емес дейді [11, 340 бет.]. Ескерту: ғылым-білімнің адам өміріндегі орны ерекше екендігін ескере отырып, кейбір ғалымдар истихсанның бұл түрін «Зәрушілік истихсанына» жатқызған.

Ант ішу мәселесі. Қазақта бір маңызды істерде сөзін дәлелдеу үшін «Құран ұстаймын» деген ант ету әдет-ғұрпы кездеседі. «Ант ішу» уәде ету болып табылады. «Уәде - құдай сөзі» (мәтел). Құдай атынан берілетін уәде жәй

айтыла салатын құрғақ сөз емес, ол адалдық пен адамдықтың айғағы болған сөз.

Халқымыздың бұл әдет-ғұрыпы тұнып тұрған шарият, әрі үкімі де истихсан негізінде берілгенін айтат кеткен жөн. Сондай-ақ, біз әуелі Алла тағаланың есім, сипаттарынан басқамен ант етудің дұрыс еместігін білуіміз керек. «Әл-Ғиная» еңбегінде: «Кім Алла тағаладан басқа Пайғамбар, Құран, Кағба сияқты сөздермен ант етсе, ант еткен болмайды» [12, 160 б.]. Десе, «Фатхул қадир» еңбегінің авторы Ибну Нумам: «Алланың кәләм сипаты болған Құранмен ант ету адамдар арасында әдет-ғұрып негізінде қалыптасты. Қазіргі күніміз де Құранмен ант ету әдет-ғұрыпқа айналды. Сондықтан Құран кітабымен ант ету, ант болып есептеледі. Егер антын бұзса, кәффарат уәжіп болады деген» [13, 64 бет.].

Кәффарат жәйлі Құранда: «Оның төлемі: Үй-іштеріңе жегізетін орта есеппен он міскінді тамақтандыру не оларды киіндіру немесе бір құл азат ету. Мұны таппаған біреу, үш күн ораза ұстау. (Бұзған) анттарыңның жазасы осы» (Мәйда сүресі, 89-аят) - деген. Әбу Ханифа ант сөзі қайталану себепті кәффарат жазасы да арта түсетіндігін айтады [14, 531 бет.].

Зәрушілік (дарурат) истихсаны. Араб тіліндегі дарурат (الضرورات) сөзі – зәрушілік, таршылық, қиыншылық және бір нәрсеге мұқтаждық мағынасын білдіреді. Терминдік мағынасы туралы имам әл-Жассас: «Зәрушілік – адам баласы Алла тыйым салған харамды жемесенемесе қолданбаған жағдайда, өмірінен айырылуы яки бір ағзасына қатер келуінен қорқуы» [15, 159 бет.] деген. Яғни, зәрушілік адам өмірін құтқарып қалу жолындағы немесе бір үзірлі қиындықтан құтылу мөлшерінде ғана Алланың тыйым салған істеріне баруды білдіреді. Мысалы, жапан далада аштан өліп қалмау үшін өлексенің етін жеу, жан сақтау бөліміне түскен адамды құтқарып қалу үшін кредит (өсім) алу және т.б.

Ғұламалар, Құрандағы: «Өздеріңді өз қолдарыңмен қауіп-қатерге итермелемеңдер» («Бақара» сүресі, 195-аят) деген аятқа сүйене отырып, зәрушілік жағдайда шарияттың кеңшілігін пайдаланбай, Алланың өзіне аманат еткен өміріне зиян келтіріп, өлім

құшса күнәкар болады,- дейді. Сонымен қатар, ғұламалардың зәрушілік дәрежесін мынандай шарттар негізінде өлшегенін де ұмытпау керек.

1) Зәрушілік – адамның өмірі мен дінінде қорғалуы тиіс болған бес нәрсенің (дін, жан, абырой, ақыл және дүние-мүліктің) бірінде нақты көрініс табуы керек.

2) Тыйым салынған істі зәрушілік мөлшерде ғана істеуге рұқсат. Құрандағы: «Кім зәру болса..» («Бақара» сүресі, 173-аят) деген сөзін Ибн Аббас (р.а.): «Кім бұл тыйым салынған нәрселерді зәрушілікпен жесе, оқасы жоқ. Ал кім зәру болмай тұрып жесе, ол Аллаға қарсылық қылды және шектен шықты» [16, 407 бет.] - деген.

Зәрушілік истихсанының мысалы: Ханафи ғұлһ кітаптарында, бір хайуан құдыққа түсіп өліп, сасып кеткен жағдайда суы қалай тазартылады? деген мәселе сөз етіледі. Қиясқа салсақ, әуелі құдықтың суын толығымен тартып шығару керек. Бұл мүмкін емес, себебі түбінен су шыға береді. Ал суы толығымен тартылып шығарылды дегеннің өзінде құдықтың қабырғалары, шелектері және т.б. заттар нәжіс судың тиюімен нәжіс болады, ол таза суды қайта нәжіс қылады. Міне, осындай жағдайда истихсан тәсілімен құдықтың суы толығымен тартылды деген мөлшерде құдықтың суы шығарылады, әрі тазарады [3, 26 б.]. Сонымен қатар, көпшілікке сақтану қиын болған (ғұмумул-бәлуа) істерде, яғни, құдыққа мал тезектерінің түсуімен судың нәжіс саналмауы, мысықтың су ішкен ыдысының таза саналуы және т.б. көптеген мәселелер истихсан тәсілі бойынша қарастырылған [12, 88-94 бет.].

Қияс истихсаны. Аталған истихсан түрлеріне Ханафи мәзһабы ғалымдары, истихсан мен қияс екеуінің бір мәселеде қарама-қайшы түрін қосып, сыртқы көріністегі қуаттылығына қарамай, қайсының әсері қуатты болса, соның негізінде үкім шығарған. Осының әрбіріне бірден мысал келтіре кетелік.

Жасырын истихсан. Құмай, бүркіт және қаршыға сияқты жыртқыш құстар бір ыдыстан су ішетін болса, оның қияс негізіндегі үкімі

мен истихсан негізіндегі үкімі екі түрлі. Қияс бойынша, жыртқыш аңдардың етін жеу харам болғаны сияқты жыртқыш құстардың етін жеуде харам. Қалдық судың үкімі де етімен ұқсас болуы керек. Ал истихсан бойынша, жыртқыш аң ішкен судың харам болатыны оның нәжіс сілекейінің суға араласуы, сілекейі етінен бөлініп шығады. Жартқыш құс болса, суды қатты сүйек тұмсығымен ішетіндіктен, тұмсығы таза, яғни тұмсығында сілекей болмайды. Осы жерде жыртқыш құстың ішкен суына, истихсан тәсілі бойынша таза деп үкім беруді дұрыс санаған.

Ашық истихсан. Намаздың қирағатында сәжде аятын оқыған кісі сәждәтут-тилауа (сәжде аятын оқыған үшін жасалатын сәжде) рукуғда жасай ма, әлде намаздың ішінде арнайы бөлек сәжде жасай ма? деген мәселенің қияс негізіндегі үкімі мен истихсан негізіндегі үкімі екі түрлі. Қияс бойынша, сәждәтут-тилауа рукуғпен бірге рукуғта өтелуі дұрыс. Себебі сәжде мен рукуғтағы мақсат бір, яғни, Алланы ұлықтау. Сәждәтут-тилауадағы бұл мақсат рукуғта орындалып отыр. Қасиетті Құранда: «Иілген (рукуғ қылған) бойда сәждеге жығылды» («Сад» сүресі, 24-аят) – делінген. Ал истихсан бойынша, Құранда: «Уа, иман келтіргендер! Рүкуғ жасаңдар, сәждеге бас қойыңдар» («Хаж» сүресі, 77-аят) – деп, сәжде етуге бұйырды. Сәжде рукуғпен іске аспайды, әрқайсысы бөлек ғибадат болып табылады. Бұл жерде Құран оқу үшін алған дәретпен намаз оқуға болатыны сияқты мақсаттың орындалуын басты назарға ала отырып, қияс негізіндегі үкім таңдалған [3, 23 бет.].

Қияс пен истихсан екеуінде де бір үкімді салыстыра іздеуге дәнекер «*لَوْ*» (себеп) деген сипаты бар. Бұл сипат кейде ашық

білінгенімен, кейде жасырын болып ғылым адамдарының іздеулері арқылы білінеді. Осы екі түрдің біріне қияс, екіншісіне истихсан делінеді. Истихсан – настың жалпы қағидасынан шығып, айрықша үкімнің атауы екендігін көрдік.

Қорыта айтар болсақ, Истихан – жеке бір дәлел емес, ол нас (Құран, сүннет), ижмәғ, қияс, әдет-ғұрып және маслаха сынды жалпы қағиданы жекешелеген, айрықша берілген үкімнің дәлелдік атауы. Адамзат қоғамында тепе-теңдік сақталып, алаңсыз ғұмыр кешуі үшін «Дін», «Жан», «Ақыл», «Нәсіл» және «Мал-дүние»-ден тұратын бес нәрсенің қорғалуы міндеттеледі. Дін – ақылға жол сілтейді, ақыл – адам өмірінің, ұрпағының және дүние-мүлкінің қорғалу тетіктерін қалыптастырады. Дінде бұл бес нәрсе «*Мақасидуш-шариғат*» (шариғаттың басты мақсатына) жатады. Сондай-ақ, діндегі әмірлер мен тыйымдар, ғибадаттар, сауаптар мен күнәлар және т.б. осы бес негіздің жалғасын табуын және қорғалуын ретке келтіретін иләһи заңдылықтар болып табылады. Дінде бұл бес негіздің қорғалуын жалпылама зәрушілік (дарурат), қажеттілік «хажият» және баяшаттылық «тахсинат» деп үш категорияда қарастырады. Бұлардың біріншісінен кейін екіншісі, екіншісінен соң үшіншісі көрініс табады. Діннің мұраты да адам баласының жоғары деңгейдегі бақытты ғұмыр кешуін қамтамасыз ету. Сонымен қатар, халықтың игілігі көздеде отырып, өмір сүру салтына лайықты Қазақ хандарының заңдық жүйелерін «Жеті жарғы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және қазақ халқының некелесу ісіндегі «Жеті ата» мәселесін де осы истихсан тәсілімен байланысты деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Ибн Нәжим. Әл-әшбәһә уан назайр ғәлә мәзһаби Әби Ханифа / Ибн Нәжим. – Б.: Дәрүл күтүбүл ғилмия, 1999. – 390 б.
2. Әс-Сарахси Әл-Мабсут / Әс-Сарахси. – Б.: Дәрүл-мағрифә, 1978. – 478 б.
3. Уәһбатүз Зүхайли. Ұсулүл фықһил ислами / Уәһбатүз Зүхайли. – Қ.: Фикр, 2005. – 496 б.
4. Ғәнул-мағбуд шарху сунани Әби Дәуит / . – М.: Сәләфия, 1969. – 514 б.
5. Бәкір Топалұғлы. Тәуилатүл Құран ли Әби Мансур әл-Матуриди. – Стамбул: Дәрүл мизан, 2007. VI том. – 545 б.

6. Осман Шаһин. Истихсан юнтемінін акли герекчелері ве базы уйгылама шекіллері// Дін білімлері араштырма дергісі. – VIII (2008) №4. – С. 41-75.
7. Ибн Хазм әл-Әндулиси. Мулаххасу ибталул-қияс уар-рай уал-истихсан уат-тақлид уат-тағлил. –М.: Димашқ,1960. – 99 б.
8. Әділбаев А., Әділбаева Ш. Әбу Ханифа және Ханафи мәзһабы / А. Әділбаев., Ш. Әділбаева. – А.: Көкжиек – Б, 2011. – 400 б.
9. Сайд Нури Ақгүндүз. Ханафи фуруғунда истихсан – әл-Һидая өрнегі // М.Ү. Иләһият факультеті дергісі. – 23(2002/2). – С. 29-77.
10. Әл-Минһаж фи шархи сахих Мүслим ибн Хажжаж шархүн Нәуәуи ғәлә Мүслим. – Қ.: Бәйтүл әфқарид дәулия, 2000. – 2068 б.
11. Имам әл-Айни. Әл-Биная шәрху Һидая лил имам Айни. – Б.: Дәрул фикр, 1990, IX том. – 340 б.
12. Молла Әли Қари. Фәтхү бабил ғинәя фи шархи китәбин ниқая / Молла Әли Қари. – Б.: Дәру иһияуд-түрасил-араби, 2005, III том. – 444 б.
13. Ибнул Һумам әл-Ханафи. Шарху Фәтхул қадир. – Б.: Дәру күтүбул ғилмия, 2000, V том. – 640 б.
14. Фәтәуа Қадихан фи мәзһаби Әби Ханифа ән-Нүғман. – Б.: Дәру күтүбул ғилмия, 1999. I том. – 580 б.
15. Әбу Бәкір әл-Жассас. Ахкәмул Құран / Әбу Бәкір әл-Жассас. – Б.: Дәрул күтүбил ғилмия, 2003. II том. – 629 б.
16. Әд-Дүррул мәнсур ли Жәлалуддин әс-Сүюти. – Б.: Дәрул фикр, 1993, I том. – 407 б.

T. Kenshilik, N.E. Kairbekov, S. Okan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The role of Istihsan methodology in giving fatwah

Abstract. This article studies Hanafiyah in Kazakhstan and its Istihsan methodology. Istihsan is the name of a separate evidence-based approach to general religious judgment regarding need and necessity. It is emphasized that the Istihsan evidence-based approach is special in optimally governing contemporary issues of public relations and in addressing religious issues. In addition, the role of Istihsan in Shari'ah, its types, and its potential contributing to the strengthening of the historical and ideological integrity of the Kazakh society and strengthening of human brother hood are also examined.

Istihsan is a kind of argument based on finding a way, creating opportunities when the conditions of society or times make life difficult in accordance with the requirements of Islam. This does not mean going beyond (Quran, Sunnah). Probably deviate from the general rule and make a different verdict based on necessity, without an external judgment on us, ijma and qiyas.

Istihsan is one of the proofs of Islamic scholars, especially Hanafi scholars. Scholars also divide istihsan into several types, for example, istihsan of the Koran, istihsan of the Sunnah, istihsan ijma, istihsan of customs, istihsan of necessity and istihsan qiyasa. That is, istihsan and other Sharia arguments are based on evidence.

Key words: Koran; hadith; madhhab; Islamic scholars; istihsan; testimonies; history of Kazakhstan; unity; ijtihad; customs; judgments.

Т. Кеншилик, Н.Е. Кайрбеков, С. Окан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Роль методики «Истихсан» в вынесении решения

Аннотация. В статье рассматривается приверженность отношения мусульман ханафитского мазхаба (школы) в Казахстане нормам шариата ислама и их методике «Истихсана». «Истихсан» - это название или решение практического подхода, который обобщается с основами шариата в связи с необходимостью или чрезвычайной ситуацией. Этот метод свидетельствует о важности роли рационального суждения в современных вопросах общественных отношений и регулирования религиозных вопросов. В то же

время мотивирующее место «Истихсана» в букве закона шариата, свидетельствует о том, что современное казахское общество способно укрепить свою идеологическую целостность с казахской историей и укрепить дружбу среди народов живущих в Казахстане.

Истихсан - это своего рода аргумент, основанный на поиске пути, создании возможностей, когда условия общества или время затрудняют жизнь в соответствии с требованиями ислама. Это не значит выходить за пределы (Коран, Сунна). Вероятно, отклониться от общего правила и вынести другой вердикт, основанный на необходимости, без вынесения внешнего приговора нас, иджмы и кийаса.

Истихсан – это одно из доказательств исламских ученых, особенно ученых-ханафитов. Ученые также делят истихсан на несколько типов, например, «истихсан Корана», «истихсан Сунны», «истихсан иджмы», «истихсан обычаев», «истихсан необходимости» и «истихсан кийаса». То есть истихсан и другие доводы шариата основаны на доказательствах.

Ключевые слова: Коран; хадис; мазхаб; исламские ученые; истихсан; свидетельства; история Казахстана; единство; иджтихад; обычаи; суждения.

References

1. Ibn Najim. Al-Ashbaha uan nazayr gala mazhabe Abi Hanifa [Al ashbah uan nazair gala mazhabi Abi Hanifa] (Darul kutubil gilmya, Bairut, 1999).
2. As-Sarahsi. Al-Mabsut [Al'-Mabsut] (Darul-magrifa, Bairut, 1978).
3. Uahbatuz Zuhaili. Usulul fykhi islami [Usulul fykhi islam] (Fikr, 2005).
4. Gaunul-magbud sharhu sunani Abi Daut [Usulul fykhi islam] (Salafia, Madina, 1969).
5. Bakir Topalugly. Tauilatul Kuran li Abi Mansur al-Maturidi [Tauilatul Kuran li Abi Mansur al-Maturidi] (Darul mizan, Stanbul, 2007).
6. Osman Shxin. Istihsan iuntaminen akli gereksheleri ve bazy uigylama shkilleri// Din bilimlari arashtyrma dergisi. VIII (4), 41-75 (2008).
7. Ibn Hazim al-Andalusi. Mulahhasu ibtalul-kias uar-ray ual-istihsan uat-taklid ual-tagdil [Mulahhasu ibtalul-kias uar-ray ual-istihsan uat-taklid ual-tagdil] (Dimashyk, 1960).
8. Alau Adilbaev, Shamshat Adilbaeva. Abu Hanifa zhane Hanafi mazhaby [Abu Hanifa's and Hanafi Mazhab] (Kokzhiek– B, Almaty, 2011).
9. Said Nuri Akgunduz. Hanafi furugunda istihsan – al-Hidaia ornegi [Istihsan in the Hanafi Furuga - a sample of Al-Hidaya] // M.Y. Ilahiyat fakulteti dergisi [M.U. Journal of the Faculty of Theology] 23(2), 29-77 (2002).
10. Al-Mihazh fi sharhy sahih Muslim ibn Hazhazh sharhu Nauau gal Muslim [Al-Mihazh fi sharhy sahih Muslim ibn Hazhazh sharhu Nauau gal Muslim] (Kahira, Baitul afkarid daulia, 2000).
11. Imam al-Aini. Al-Binaya sharhu Hidaia li imam Aini [Al-Binaya sharhu Hidaia li imam Aini] (Darul fikr, Bairut 1990).
12. Molla Ali Kari. Fathu babel ginaia fi sharhi kitabin nikaia [Open Babylon Guinea to explain the two books of Nicaea] (Daru ihiaut-turasil arabi, Bairut, 2005).
13. Ibnul Humam al-Hanafi. Sharhu Fathul kadir [Explanation of Qadeer transformation] (Daru kutubil gilmya, Bairut, 2000).
14. Fataua Kadihan fi mazhabi Abi Hanifa an-Nugman [Judge in the doctrines of Abu Hanifa Anengma] (Daru kutubil gilmya, Bairut, 1999).
15. Abu Bakir al-Zhssas. Ahkamul Kuran [Ahkamul Kuran] (Daru kutubil gilmya, Bairut, 2003).
16. Ad-Durrul Mansur li Zhluuddin as-Suiuti [Ad-Durrul Mansur in Zhluuddin as-Suiuti] (Darul fikr, Bairut, 1993).

Авторлар туралы мәлімет:

Кеңісшілік Тышқанұлы – Дінтану кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., дінтанушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Кайырбеков Н.Е. – корреспонденция үшін автор, Дінтану кафедрасының оқытушысы, доцент м.а., PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Окан С. – Дінтану кафедрасының оқытушысы, доцент м.а., PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kenshilik Tyshkanuly – Head of the department of religious studies, Candidate of Philological Sciences at L.N. Gumilyov Eurasian National University st. Khadzhimukhana, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Kairbekov N.E. – corresponding author, lecturer at the Department of Religious Studies, Associate Professor, Candidate of Religious Studies at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Okan S. – Lecturer at the Department of Religious Studies, Associate Professor, Candidate of Islamic Studies L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

A.T. Mami¹
Z.O. Dukenbayeva²

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: ¹anara_mamy@mail.ru, ²dukenbaevazo@mail.ru)

Entrepreneurship in Kazakhstan: A brief history

Abstract. *Entrepreneurship is a specific way of doing business and a special type of economic thinking based on independent work. Entrepreneurship is a system aimed at the privatization of state property, creating competition in the market and forming a market economy. The history of business development spans several centuries, and the emergence of modern understanding is associated with the period of formation and development of capitalism. The concept of entrepreneurship appeared in the XVIII century and received the concept of «owner». The process of formation of market relations in Kazakhstan has a great impact not only on the economy, but also on the politics, social relations, culture and mentality of our society. In this sense, the science of history, like all spheres of life, must respond to constant changes. Under their influence, there is a significant change in the research topic in modern historiography, a study is being made of the methods of theoretical understanding of the material in the context of modern social requirements for historical work. The article analyzes the course of entrepreneurial activity in Kazakhstan in 2010-2020 based on statistics, archival data and some information that never been used in scientific circles, identifies trends in the development of entrepreneurship.*

Key words: *History of Kazakhstan; economic history; business history; small and medium entrepreneurship.*

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-24-36>

Introduction. Methodological foundations of this research based on determining the tools for identifying, organizing, systematizing, and summarizing documents and materials, a methodology that allows us to study the crucial transformational historical period. The methodological basis of this study will be the principle of historicism, which made it possible to approach the object of study, considering the studies of predecessors and the possibility of furthermore in-depth study of the research problem. An analysis of the work of predecessors will not only provide an opportunity to see the picture of the development of the issue under study and to avoid contradictions in the research work. The principle of historicism will be used in the formation of the empirical basis of research, interpretation and analysis of facts,

the construction of the historical picture, periods and stages of its development, the study of the object in dynamics, in the synthesis of the totality of historical sources in the time frame of our study. The comparative historical principle will make it possible to maintain the regional focus of the study, to reveal the features of the conditions for the formation of entrepreneurship in different regions of Kazakhstan. The study will also use the method of perspective lines in the development process of entrepreneurs, representing the allocation of practically significant goals, moving towards them and correlating with them in the process of moving towards achieving and defining new goals.

The revival of entrepreneurship took place in Kazakhstan. In fact, until 1917, entrepreneurship had a place in the country, but at the weak level of

development of the productive forces, then it did not receive the necessary distribution. During the Soviet era, the concept of «entrepreneurship» practically excluded from the economic vocabulary, and the term «entrepreneur» was perceived negatively. Over the past 30 years, Kazakhstan has developed its economy on the basis of a centralized system inherited from the Soviet system. This was a significant step based on statistical data provided by the areas for achieving the planned goals. In the works of Soviet historians, the conclusions about the purely capitalist, personal, operational nature of the market system are legalized. We conclude that such distortions of the past were rooted in the ideology of the time. The collapse of the Soviet totalitarian system not only shook such approaches, but also led historical science to turn to other ideological studies.

The official pre-revolutionary historiography on market relations and business development in Kazakhstan was characterized by a clear subtlety. Many Russian scholars have tried to strengthen the «civilized» role of the tsarist government and attribute positive phenomena to it. One of the leading historians who is currently studying the penetration of capitalism into Kazakhstan and the formation of the national bourgeoisie is T. Tulebayev. He followed the process of mastering the topic in several historiographic works and described all areas of its study, including the content of the trends accumulated in the works of Soviet and modern Kazakhstani historians. He strove to identify the points of growth of the problem and to form a holistic approach to the genesis of capitalism in pre-revolutionary Kazakhstan.

For the first time, the concept of an entrepreneur is encountered in the arena of the history of the emergence of slavery, when the opportunity arose to use the labour of slaves, and the war became the engine of economic entrepreneurship: after the conquerors - the generals, the conquerors - the business executives - followed. History has preserved the memory of many entrepreneurs, whose activities were closely associated with militant raids, piracy, and trade. The first

entrepreneurs - industrialists were associated with military affairs. The father of the famous Athenian orator Demosthenes was the owner of a sword factory, where 32 slaves worked. In Rome, there were schools of gladiators organized on an entrepreneurial basis.

Discussion. In the Middle Ages, economic conditions appeared for the formation of a new type of entrepreneurs. Aspiring entrepreneurs of that time were represented by merchants, traders, artisans, and missionaries. Trade reached a high level in the 9th-12th centuries in Central Asia. During the excavations, imported items were found in the hoards - artistic dishes, coins. The major centers of entrepreneurship were Ispidzhab, Keder, Otrar, Taraz, Navaket, Balasagun. Such cities of the north-eastern Zhetisu as Kallyk, Iki-Oguz were added to them. In Ispidzhab there were simple markets and a market for linen, a caravan - sarai. In addition to international trade, local regional trade and trade with nomads developed. Its development is evidenced by the finds of coins that served international and regional trade. The city's trade with the region and the steppe was developing.

At the end of the 17th century, the first joint-stock banks appeared. Historically, banks have become the main form of not only keeping depositor's money, but also effectively placing funds in various industries, trade and services. The largest scale of banking operations was in England, where capitalism as a social system won out earlier than in other European countries.

At the end of the 18th and beginning of the 19th centuries the joint-stock form of organization of banking is widely developed in many countries. During this period, the property of previously existing large family firms is split into hundreds, thousands of shares of investors - owners of shares. The gap between small and large businesses is widening. In such conditions, it becomes more and more difficult for small firms to survive, they are unable to innovate, but medium and large firms are gaining widespread development.

Nowadays, the elements of market economy implemented in diverse forms in different

countries depending on their historical nature of bureaucracy and public sector management and reform objectives. The major donors have agreed that the developing countries must improve public sector management by sweeping away the traditional public administration paradigm that underpins their bureaucracies and introduce the new public management in order to develop market-based economy [1]. Kazakhstan is struggling to make public sector management better and more efficient to bring this system, which should give a rise to new opportunities for greater development in both government and private sector. However, it pointed out that the failure of the bureaucratic system of governance, the lack of accountability mechanisms, transparency and the deficit of democracy has affected its development.

After the collapse of the socialist system, radical political and economic changes occurred in most former socialist countries. According to Hesse the former socialist countries have several common characteristics:

- 1) a transition from one party rule to the multi-party, pluralist system with democratic and accountable government.
- 2) the de-concentration and de-centralisation of political power;
- 3) the creation of distinct spheres of economics and politics;
- 4) economic liberalisation [2].

No socialist country has yet completed the full process of economic liberalisation. This is mainly due to the task of transforming a former socialist economy is significantly more complicated than the issues facing a typical developing country. Even rudimentary institutions that can easily converted to market concepts and terminology. The process characterised not simply by a transition to a new economic system but also as a fundamental transformation of the whole society and all of its institutions in line with the market philosophy.

In Kazakhstan analysing current situation civil service and political reforms represents '... a dilemma faced by most societies today, especially those whose governments claim to be based on

democratic principles' [3]. After announcement of Independence of Kazakhstan did the choice in favour of building democratic, market relations and accompanied by a restructuring of public administration and economics. In the first period of its independence from the Soviet Union aim was to gradually withdraw from the former administrative-command methods of management, to create a legal basis for the normal functioning of the private sector of the economy, create an adequate market relations, public administration and public service, and to involve the population in the reform process.

Political and socio-economical changes, which have taken place in Kazakhstan since 1991, public administration has remained the same until creation of legislation to regulate relations in the civil service in 1995. The organisation and activities of all levels of the former public management institutions were no longer appropriate for attaining the goals of the reforms in all spheres of economic and political life. This finds its expression in the weakening of the prestige of all state institutions, their inefficient and non-operational activities, in effectiveness of Kazakhstan legislation and decisions of public and management institutions.

Schumpeter (1934) visualised the entrepreneur as the main figure in economic development because of his role in introducing innovations. Parson and Smelser (1956) described entrepreneurship as one of the two necessary conditions for economic development, the other being the increased output of capital. Harbison (1965) includes entrepreneurs among the prime movers of innovations, and Sayigh (1962) described entrepreneurship as a necessary dynamic force. Development does not occur spontaneously as a natural consequence when economic conditions are in some sense "right": a catalyst or agent needed, and this requires an entrepreneurial ability. Entrepreneur searches for change, sees need and then brings together the Manpower, material and capital required to respond the opportunity [4].

When discussing the role of entrepreneurship in economic development varies from one

economy to another depending on its material resources, industrial climate and the reaction of the political system to the entrepreneurial function. Entrepreneurs contribute more to favourable conditions for opportunities than to economies with relatively less favourable conditions for opportunities. Furthermore, looking at this from the point of view of favourable conditions, underdeveloped regions due to lack of funds, lack of skilled workers and minimal social and economic costs are less suitable for the emergence of innovative entrepreneurs. In such areas, entrepreneurship not derived from industrial enterprises, and modern institutions support and encourage it. Therefore, entrepreneurs in such regions may not be an "innovator" but an "imitator" who would copy the innovations introduced by the "innovative" entrepreneurs of the developed regions [5].

The Government of Kazakhstan is currently engaged in major public sector reforms intended to complement the increasingly market-oriented economy. The First President Nazarbayev, in his Speech to the Nation presented the "Strategy for development of the Republic of Kazakhstan until the year 2050", main goal of it - the establishment of a welfare society based on a strong statehood, developed economy and universal labour opportunities, as well as Kazakhstan's joining the thirty most developed countries of the world. It marked the implementation of administrative reform and modernization of the executive as following: 'We are creating a qualitatively new model of governance on the principles of corporate governance, efficiency, transparency and accountability to society, taking into account best international practices. To achieve this goal, the «Kazakhstan-2050» Strategy implies implementation of seven long-term priorities:

- The economic policy of the new course is a comprehensive economic pragmatism based on profitability, return on investment and competitiveness.
- Comprehensive support for entrepreneurship - the leading strength of the national economy.

- New principles of social policy - social guarantees and personal responsibility.
- Knowledge and professional skills are key points of the modern system of education, training and retraining of personnel.
- Further strengthening of statehood and development of Kazakhstan's democracy.
- A consistent and predictable foreign policy is the promotion of national interests and the strengthening of regional and global security.
- New Kazakhstani patriotism is the basis for the success of our multinational and multi-confessional society.

Reforms of Kazakhstan designed to improve government decision making and accountability, and the cost-effectiveness of service delivery. The intent is to redesign the structure of the public sector, and to remove old institutional arrangements and 'ingrained habits' derived from the earlier period of centralised planning that are major obstacles to improving efficiency and accountability.

In 2010, several legislative acts amended to develop small and medium entrepreneurship in Kazakhstan. The main purpose of the amendments to the legislation is to liberalize the legislation in the field of business regulation. The law provides for a 30% reduction in state control functions and gives the Institute of Preventive Control an important role in crime prevention. It also provides opportunities to improve the activities of natural monopolies and the quasi-public sector. Inspections have been planned and conducted based on risk assessment system, according to which each government agency identifies where and how serious violations occur. They divide entrepreneurs into risk groups: high, medium, and low, government agencies inspect hazardous entities once a year, medium-risk entities once every three years, and insignificant entities once every five years depending on the risk group. In the country adopted the Law of the Republic of Kazakhstan «On State Control and Supervision in the Republic of Kazakhstan» to form a single legal framework for state control and supervision in January 2011. The law regulates the general legal framework of state control and supervision

aimed at establishing common principles, as well as protection of the rights and legitimate interests of state bodies, individuals and legal entities subject to state control and supervision [6].

Government has approved the Industrial and Innovative Development Plan for 2010-2014 and adopted state programs for 2015-2019 for 10 years. The Industrial Plan of the First Five-Year Plan approved on March 19, 2010. This program implemented through the Program for Industrial and Innovative Development in 2010-2014 ensured growth and increased competitiveness. In 2010-2014 in Kazakhstan the number of small and medium enterprises increased by 25%,

output by 32.4%, employment by 12.9% (Table 1, 2, 3, 4, 5).

When implementing the program in 2014-2019, it is obvious that the priority given to the manufacturing industry. It envisages the development of agro-chemistry, non-ferrous metallurgy, ferrous metallurgy, industrial chemicals, mechanical engineering, food industry, oil refining industry and petrochemical industry. 2015-2019 The number of active small and medium business entities increased by 2% during the period [7]. The number of active business entities decreased in Almaty, Pavlodar, East, and North Kazakhstan regions (Table 6, 7, 8,9).

Table 1 - Number of people employed in SMEs in Kazakhstan in 2010-2014, people

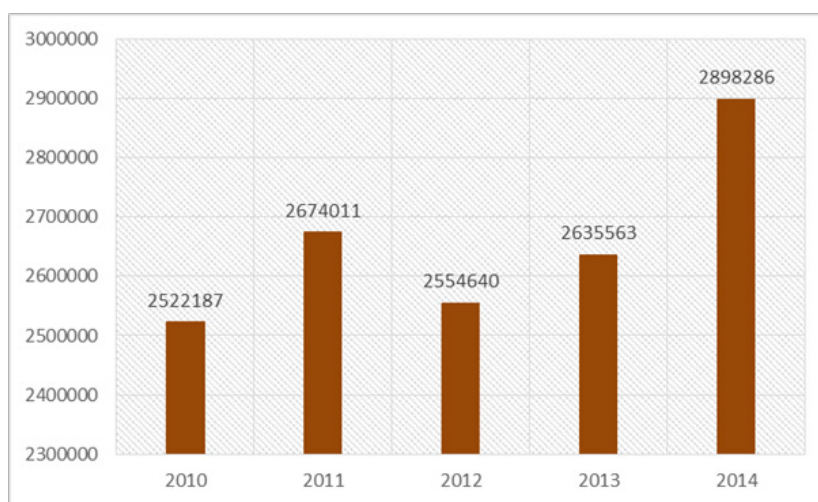

Table 2 - Number of people employed in SMEs in Almaty, Nur-Sultan city and Almaty region in 2010-2014

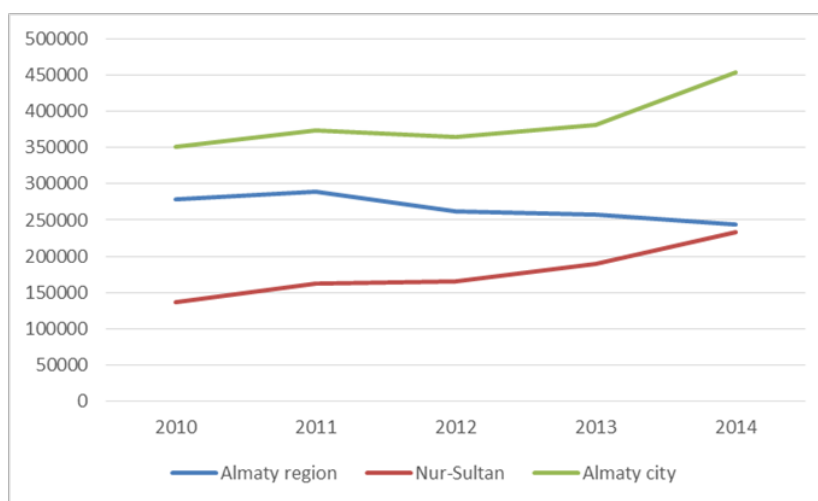

Table 3 - Top most employed regions in SMEs in 2010 and 2014, people

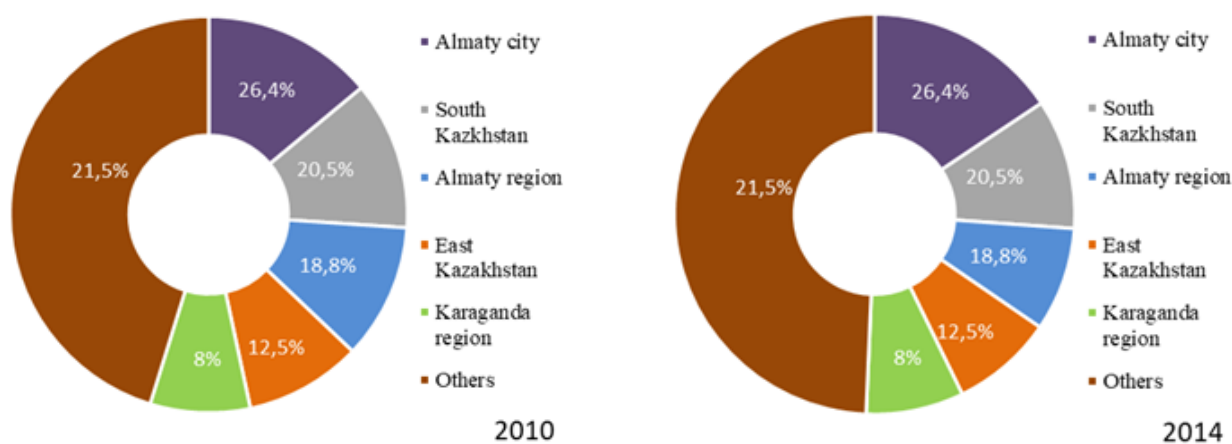

Table 4 - Output of SMEs in Kazakhstan in 2010-2014, mln. tenge

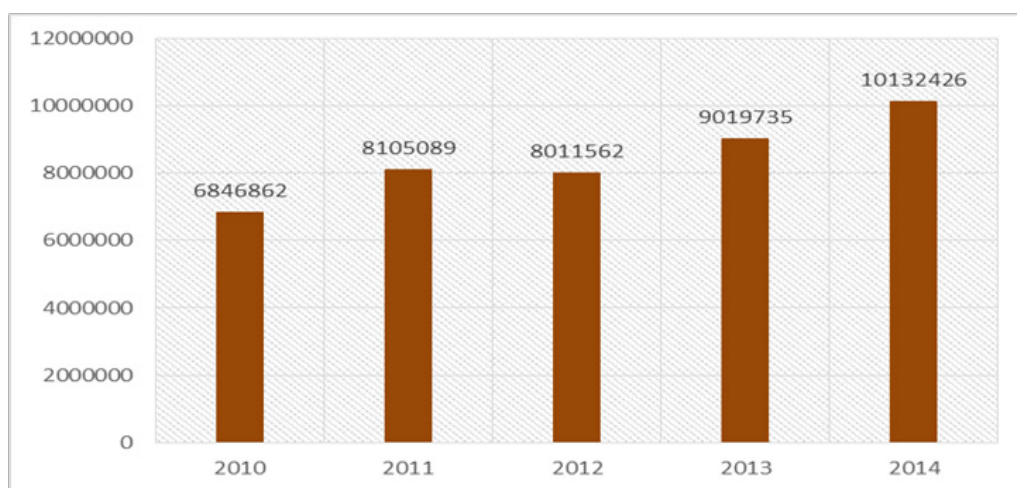

Table 5 - Number of active SMEs in Kazakhstan in 2010-2014, units

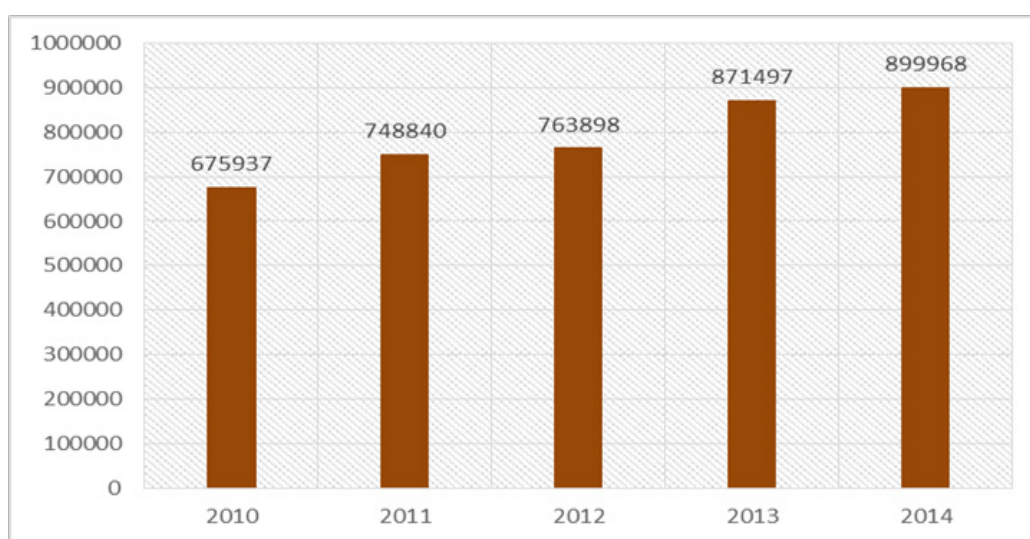

Table 6 - Number of people employed in SMEs in Kazakhstan in 2016-2019, people

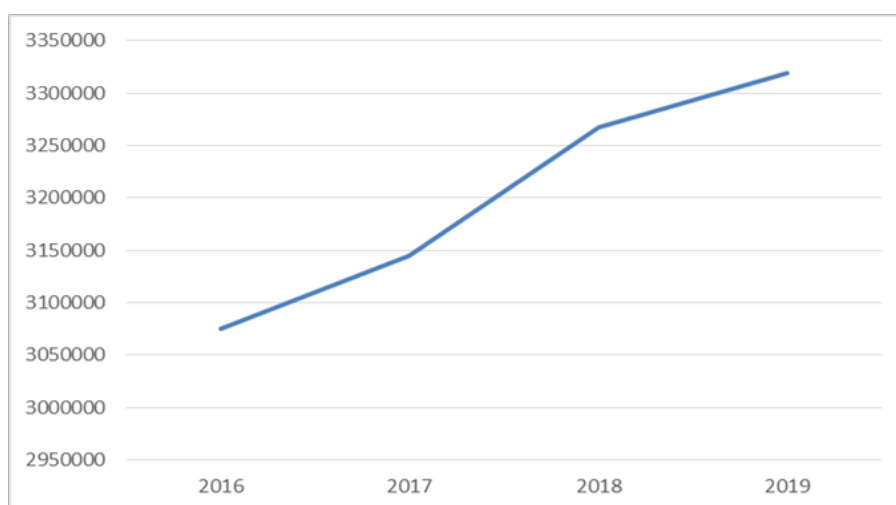

Table 7 -Top most employed regions in SMEs in 2016 and 2019, people

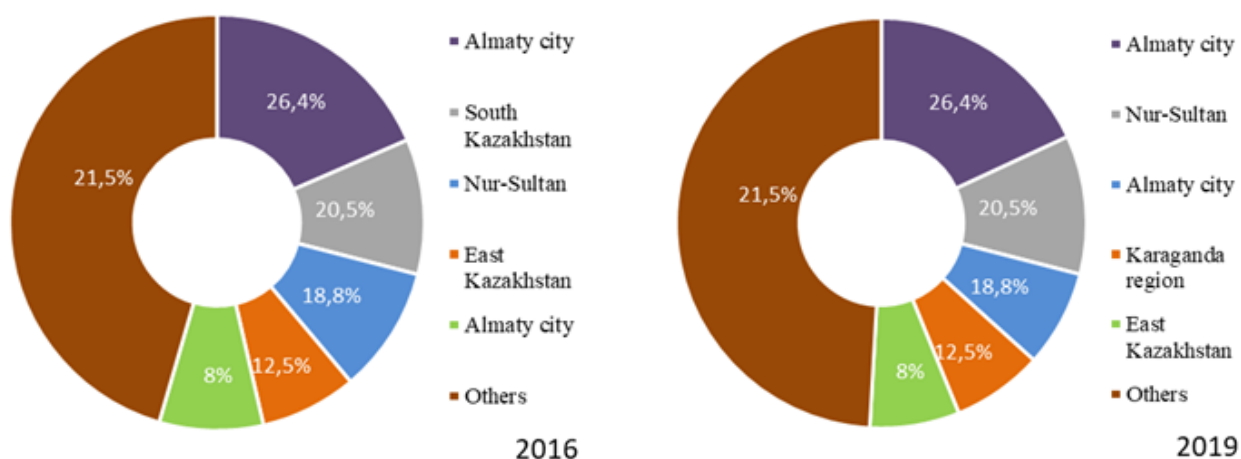

Table 8 - Output of SMEs in Kazakhstan in 2016-2019, mln. tenge

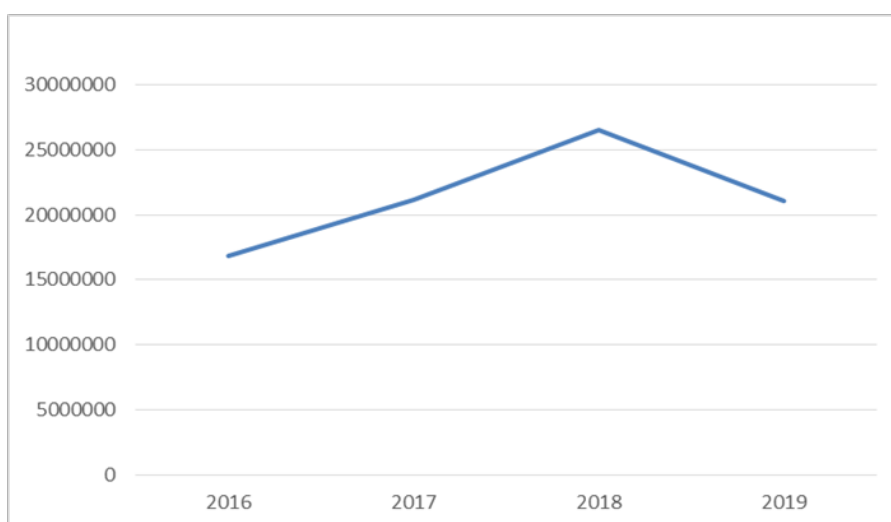
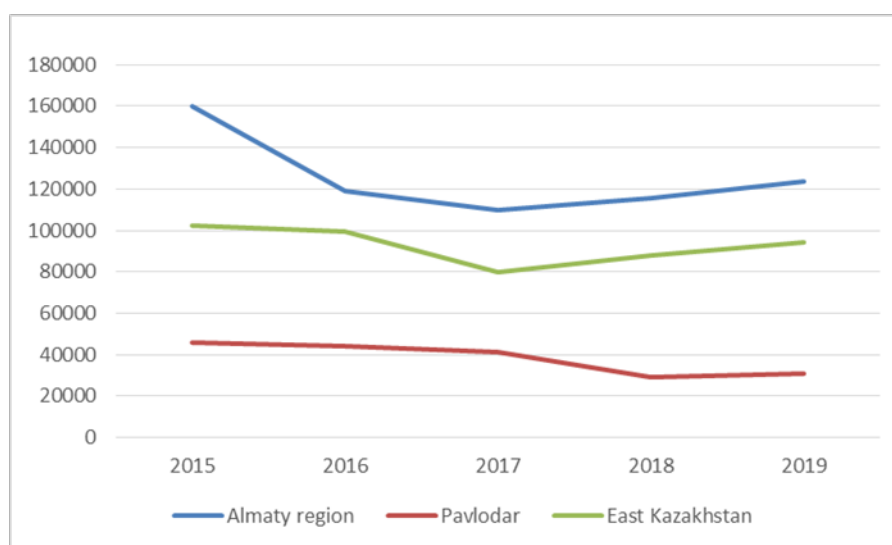

Table 9 - 2015-2019 Number of active SMEs in Almaty, Pavlodar, East Kazakhstan regions, units

According to the Statistics Committee of the country, the share of operating entities in the structure of the small and medium business sector has doubled over the past 10 years. However, the share of peasants and farms decreased from 27.2% to 16.4%. This indicates a decrease in the number of entrepreneurs in the agricultural sector. The number of operating small and medium enterprises increased by 1.2% compared to the same date last year on August 1, 2020. The share of individual entrepreneurs in the total number of small and medium enterprises was 63%, legal entities of small business - 20.4%, farms - 16.4%, legal entities of medium business - 0.2% at this period [8].

When analysing inward investments to the entrepreneurship in Kazakhstan during 2010-2020 mainly the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) provided significant assistance to small and medium enterprises. In 2010, Kazakhstan recognized as the first country to receive EBRD-funded small business support programs. In 2013, it implemented 10 projects under the Business Advisory Services Program and 14 measures to develop the Module 1 market for the Damu Fund. In 2014, the EBRD implemented 142 projects in Kazakhstan with the involvement of local consultants from all regions. In 2015, the EBRD launched 148 projects in Kazakhstan. Supports from the EBRD contributed to the maximum development of private and

small business in the regions of Kazakhstan and has pursued a policy of accelerating the process of economic diversification. In addition, in 2016, the European Bank for Reconstruction and Development allocated 8.61 billion tenge for micro, small and medium enterprises and women's business in Kazakhstan. To develop entrepreneurship, the Government in 2010 subsidize interest rates on loans to entrepreneurs and to the banks as a financial agent for guaranteeing loans to entrepreneurs, the Fund «Damu» appointed as the operator of training and consulting programs under the state program «Business Road Map 2020». In 2015 the Fund «Damu» appointed as a financial agent of the 'Business Road Map 2020' that implements and monitors financial support (subsidizing interest rates on loans to entrepreneurs and guaranteeing loans to entrepreneurs to banks) under the Unified Program of Business Support and Development. The Fund has established 18 service centers and 14 mobile support centers in all regions of the country in 2012-2014 [9].

Today, many economists mentioned that the development of entrepreneurship is an indicator of the development of the state's economy. In turn, the development of entrepreneurship depends on government support. Since independence, the government of Kazakhstan has amended a number of laws, focused on the development of the economy in accordance with the laws of the

market, and worked extensively on privatization policy. At present, Kazakhstan has created many legal and financial opportunities for the development of private and medium-sized businesses.

Kazakhstan officially announced the main purpose of 'administrative reform' is to improve bureaucracy within which they want to draw a clear boundary between these 3 functions:

- 1) development strategies (ministry);
- 2) monitoring and supervision service (internal controls);
- 3) implementation.

In this case, economists Kiefer and Shifli have justified a conclusion: 'Better do not develop those countries that rich in natural resources and who carry out sound economic policies, but those where stable and transparent system of rules.

It is visible tension existing between the different models of building good governance. The World Bank identifies six main components of such management:

- 1) civic participation and accountability;
- 2) political stability and absence of violence.
- 3) effectiveness of government operations;
- 4) quality of tools and regulatory institutions;
- 5) existence of the right of the state;
- 6) containment of corruption.

A researcher Janet Tay in her book "Civil Service Reform in Singapore" argues that the state needs to recruit professionals, implement effective reforms, and eradicate corruption in order to achieve its ambitious goals [11].

One of most vital issues in Kazakhstan the level of professionalism of entrepreneurs not satisfied poor quality of higher education institutions. Therefore, the predominance of exports of raw materials, the low share of SMEs in Kazakhstan's GDP, the relative underdevelopment of enterprises producing added products. The share of small and medium-sized businesses in GDP averaged 20.6%, in 2019 was 30.8%, and in January-March 2020 reached 27.7% in 2010. According to the World Bank, in developed countries the share of SMEs is 62-63%. The highest rate among the EAEU countries is in the Kyrgyz Republic, where it is 39.3%. In modern globalization, developed countries are building a strong economic system

by conquering world markets through innovation in entrepreneurship. By improving education system, we receive high quality specialists in the field of entrepreneurship. New ideas will create new business opportunities for citizen where they rise their income and a transparent support from government very important.

On the other hand, as shown by Kazakhstan experience of transformation, only the destruction of the old office of the state apparatus does not automatically lead to the birth of a new system of governance and public service, needs a package of measures aimed at radical staffing update. A competitive economy could not be competitive without the state apparatus and transparent national companies. Therefore, as international experience shows that any 'administrative reform' usually begins for several reasons. This may be due to financial and economic problems that have been in Kazakhstan and the public awareness of the inefficiency, as the existing management system and interaction between state and society. Often, this awareness comes to the country's leadership, which sees that the bureaucracy did not have time to respond to the objective needs of economic and political development. The result of maturing internal bureaucratic tension, when the lower-level bureaucrats can no longer get richer and the upper does not want to share. Furthermore, the voltage should somehow remove, including through 'administrative reform'.

In order to remove any crisis there is a difference between systems of different countries. In this case, substantial assistance to the state apparatus can have numerous non-state actors, such as non-governmental organizations and political parties. Cooperation between NGOs, political parties and government agencies in conjunction with the mechanism of e-government would help solve many existing problems in the functioning of the state apparatus. On the other hand, transparency, accountability to society, many social elevators for career growth through professional data will help the administrative reform. Factors hindering the development of entrepreneurship in Kazakhstan may be a lack of information about the production, high interest

rates on business loans, administrative barriers and other issues.

However, today there are many critics of the ineffectiveness of these programs. Pradumna Bikram Rana, an expert at the Asian Development Bank and a scientist at Nanyang Technological University, wrote in "Strategic Reforms in Transition Economies: The Case of Asian Countries" that "a market economy planning policy cannot immediately replace a centralized system. It is a mistake to think that an independent market develops at the same time and destroys the centralized system. But it is one of the necessary steps in a market economy. The development of the market in the economy will be difficult and long if the institutions of the state not ensure the development of the market [10].

When summarizing the results of the program, the following system errors occurred:

- 1) Inefficient mobilization of available resources;
- 2) Lack of connection with other individual intersectoral programs;
- 3) Lack of speed of action between local authorities and development institutions;
- 4) Lack of a common methodology for data collection, monitoring, aggregation.

On the other hand, the World Bank global rating of quality of governance could not be the ultimate truth. The World Bank chief economist Philip Kiefer has mentioned that we should always bear in mind that management - very multi-dimensional concept. Flatten it even to the six parameters is very difficult. It is not so easy to determine the good governance, because for some, it is democratic governance, for others stable economic growth. German expert Florian Villerhauzen believes that authoritarian regimes can be successful in economic terms [12]. In addition, political scientists have traditionally argued that economic growth leads to the growth of democracy and vice versa. On the contrast, Aurel Croissant a political science professor from Heidelberg believes that the level of welfare does not a sufficient condition for the transition to democracy. However, it contributes to the fact that the political system remains stable. That is, economic growth strengthens any

regime, regardless of whether it is democratic or authoritarian.

Therefore, market economy policy and planning mechanisms have not yet replaced the previous systems. 'It is wrong to presume that a free market will develop overnight if central planning is eliminated and the market freed. Scrapping the central planning system is obviously a necessary step toward the evolution of a market economy, but unless existing institutions can readily be converted to facilitate production and distribution under market conditions, the transition process will be difficult and lengthy'.

Conclusion. To sum up, a good government must have a firm belief and stable continuously practised professional staff to achieve great goal in order to be an efficient, effective and non-corrupt. There is a need to shift from 'public administration' to 'public management'; the emphasis should be placed more on the managerial functions, rather than representational. This means more independence and opportunities in the manifestation of initiatives for government agencies, which creates a high level of responsibility of public sector can give further development to the entrepreneurship. It is essential to improve governance in Kazakhstan, which provides an accurate diagnosis of the political situation in order to identify options for optimizing the control system to meet the requirements and expectations of the current situation.

Therefore, there is no doubt that it seems some reforms never intended to achieve the ideal-typical structure. The Robinson's intuition that politicians often have other goals besides improving the quality of policy makes it clear [13]. In addition, when designing the bureaucratic reform programs, politicians often are interested in building the state they want to govern but not necessarily the state one would want to live in. Since the beginning of the twentieth century 90s, many countries in the world have moved to a market economy, each country has its own path of development. A number of countries have made progress in this area. Learning from the past, Kazakhstan should strive to implement the following development strategies, correct mistakes and implement effective reforms.

References

1. Turner M., Hulme D. Governance, Administration and Development: Making the State work / M. Turner, D. Hulme – M.: Macmillan, 1995. – 230 c.
2. Hesse J. Administrative Transformation in Central and Eastern Europe: Towards Public Sector Reform in Post-Communist Societies / J. Hesse – M.: Blackwell Pub, 1993. – 53 p.
3. Hojnacki W. Politization as a Civil Service Dilemma In Civil Service Systems in Comparative Perspectives / W. Hojnacki. – M.: Indiana University Press, 1996. – 137 p.
4. Amrita Dhaliwal, Role Of Entrepreneurship In Economic Development// IJSRM. -2016. Vol. 4. Is. 6. [Electronic resource]. – 2016. – URL: www.ijrm.in (Accessed: 01.10.2020).
5. Brozen Y. Business leadership and Technological Change//The American Journal of Economics and Sociology. -1954. Vol. 14. -Is. 1. -P. 13-30.
6. Закон Республики Казахстан о государственном контроле и надзоре [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000377> -(Дата обращения 01.10.2020).
7. Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6> (Дата обращения: 05.09.2020).
8. Публикация статистики МСП. Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6> (Дата обращения: 07.09.2020).
9. Выступление Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева «Стратегия» Казахстан - 2050»: новый политический курс сложившегося государства [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: <http://www.akorda.gov.kz> (Дата обращения: 08.09.2020).
10. Rana P. Reform Strategies in Transitional Economies: Lessons from Asia// World Development. -1995. -Vol. 23. № 7. -P. 1157-1169.
11. Janet Tay. Public Service reforms in Singapore. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: http://mirror.undp.org/magnet/Docs/psreform/civil_service_reform_in_singapore.htm (Дата обращения: 06.09.2020).
12. Сатпаев Д. Сны казахстанских чиновников: Сингапур, «Risk.kz» - Группа оценки рисков. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: <http://risk.kz/109> (Дата обращения: 20.09.2020).
13. Robinson James A. 'Politician-Proof Policy'?//Paper Prepared as a Background Paper to the World Bank's 2004 World Development Report. P.80

А.Т. Мәми, З.О. Дүкенбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақстандағы кәсіпкерлік: қысқаша тарихы

Аңдатпа. Кәсіпкерлік – бұл шаруашылық жүргізудің белгілі бір әдісі және өзінше жұмыс жасауға негізделген экономикалық ой-сананың ерекше түрі. Кәсіпкерлік мемлекеттік меншікті жекешелендіруге бағытталған, нарықта бәсекелестікті тудырып, нарықтық экономиканы қалыптастыратын жүйе болып табылады. Кәсіпкерліктің даму тарихы бірнеше ғасырларды қамтиды және қазіргі замандағы түсініктің пайда болуы капитализмнің қалыптасу және даму кезеңімен байланысты. Кәсіпкерлік түсінігі XVIII ғасырда пайда болып, «меншік иесі» деген түсінік алды. Қазақстандағы нарықтық қатынастардың қалыптасу процесі тек экономикаға ғана емес, сонымен қатар, біздің қоғамымыздың саясатына, әлеуметтік қатынастарына, мәдениеті мен діліне үлкен әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, тарих ғылымы өмірдің барлық салалары сияқты үнемі болып жатқан өзгерістерге жауап беруі керек. Олардың әсерінен қазіргі тарихнамада зерттеу тақырыбында айтарлықтай өзгеріс орын алуда, тарихи шығармаға қойылатын қазіргі заманғы әлеуметтік талаптар аясында материалды теориялық тұрғыдан түсіну әдістері зерттелуде. Мақалада статистикалық мәліметтерге, мұрағаттық деректерге және ғылыми ортада бұрын-соңды қолданылмаған кейбір мәліметтерге сүйене отырып, 2010-2020 жылдардағы Қазақстандағы кәсіпкерлік қызметтің барысы талданып, даму тенденциялары анықталды.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы; экономикалық тарих; кәсіпкерлік тарихы; орта және шағын кәсіпкерлік.

А.Т. Мами, З.О. Дукенбаева

Евразийский Национальный Университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Предпринимательство в Казахстане: Краткая история

Аннотация. Предпринимательство – это особый способ ведения бизнеса и особый тип экономического мышления, основанный на самостоятельной работе. Предпринимательство - это система, направленная на приватизацию государственной собственности, создание конкуренции на рынке и формирование рыночной экономики. История развития бизнеса насчитывает несколько веков, а появление современного понимания связано с периодом становления и развития капитализма. Понятие предпринимательства появилось в XVIII веке и получило понятие «собственник». Процесс становления рыночных отношений в Казахстане оказывает огромное влияние не только на экономику, но и на политику, социальные отношения, культуру и менталитет нашего общества. В этом контексте историческая наука, как и все сферы жизни, должна реагировать на постоянные изменения. Под их влиянием в современной историографии происходит существенное изменение темы исследования, изучаются методы теоретического осмысления материала в контексте современных социальных требований к исторической работе. В статье анализируется ход предпринимательской активности в Казахстане в 2010-2020 годах на основе статистических, архивных данных и некоторой информации, никогда не использовавшейся в научных кругах, выявляются тенденции развития предпринимательства.

Ключевые слова: История Казахстана; экономическая история; история предпринимательства; малое и среднее предпринимательство.

References

1. Turner M., Hulme, D., Governance, Administration and Development: Making the State work (Macmillan, London, 1995).
2. Hesse J. Administrative Transformation in Central and Eastern Europe: Towards Public Sector Reform in Post-Communist Societies. Blackwell Pub. 1993. P.53.
3. Hojnacki W. 'Politization as a Civil Service Dilemma' In Civil Service Systems in Comparative Perspectives, ed. Hans A.G.M. Bekke, James L. Perry, and Theo A.J. Toonen. (Indiana University Press, Bloomington, IN, 1996, 137p.).
4. Amrita Dhaliwal Role of Entrepreneurship In Economic Development, IJSRM. 2016. Vol. 4. Is. 6. Available at: www.ijsrm.in (Accessed: 01.10.2020).
5. Brozen, Yale: Business leadership and Technological Change, The American Journal of Economics and Sociology, 1954. Vol. 14. Is. 1. P. 13-30.
6. The Law of the Republic of Kazakhstan on state control and supervision. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000377> [in Russian] (Accessed: 01.09.2020).
7. Official site of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6> [in Russian] (Accessed: 05.09.2020).
8. Publication of SMEs Statistics. Official site of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6> [in Russian] (Accessed: 07.09.2020).
9. Speech of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev «Strategy» Kazakhstan - 2050 «: a new political course of the established state. Available at: [Incorrect link or contains illegal characters](#) (Accessed: 08.09.2020).
10. Rana P. Reform Strategies in Transitional Economies: Lessons from Asia, World Development, 1995. Vol. 23. No. 7. P. 1157-1169.
11. Janet Tay. Public Service reforms in Singapore. Available at: http://mirror.undp.org/magnet/Docs/psreform/civil_service_reform_in_singapore.htm (Accessed: 06.09.2020).
12. Satpaev D. Kazakh officials dreams: Singapore, 'Risk.kz' - Risk Assessment Group. Available at: <http://risk.kz/109> - [in Russian] (Accessed: 20.09.2020).
13. Robinson James A. Politician-Proof Policy?, Paper Prepared as a Background Paper to the World Bank's 2004 World Development Report. P.80.

Information about authors:

Mami Anar Tanirbergenkyzy – corresponding author, the 2nd year doctoral student of the Faculty of History at L.N. Gumilyov Eurasian National University, a graduate of the University of Sheffield (UK). Nur-Sultan, Kazakhstan

Dukenbayeva Zadash Orazgaliyevna – Doctor of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Professor of the Faculty of History, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Мәми Анар Танибергенқызы – корреспонденция үшін автор, тарих факультетінің 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Шеффилд университетінің түлегі (Ұлыбритания), Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Дүкенбаева З.О. – тарих ғылымдарының докторы, Тарих факультетінің профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Қазіргі заманғы Батыс елдеріндегі зайырлы мемлекет және дін қатынасының үлгілері мен формалары

Аңдатпа. Автордың бұл мақаласында Батыс елдерінің діни бірлестіктер мен мемлекеттің ара-қатынастық үлгілеріне талдау жасалынған. Қазіргі кезде әлемдік тәжірибеде мемлекет пен діннің қатынасына қатысты, әсіресе, зайырлылық ұстанымдарына байланысты нақты ортақ моделдің жоқтығы және осы уақытқа дейін зерттелген жұмыстарда зайырлылық туралы тұжырымдардың көптігі зерттеушілер алдына бұл бағытта әлі де болса тың зерттеулердің қажеттігін көрсетуде. Әсіресе, бұл Батыс елдерінің зайырлылық моделін үлгі тұтып, өз бағдарына алған елдер үшін болашақта кезігетін мәселелердің алдын алуда және зайырлылық қағидаттарының оңды іске асыруда өзекті тақырып болып табылады.

Тақырып аясында еуропаның Италия, Франция, Германия, Ұлыбритания елдері басты назарға алынып, олардың мемлекеттік-конфессиялық қатынастағы ұстанымдарының ұқсастықтары мен өзгешеліктері салыстырмалы-аналитикалық тәсілмен зерделенді. Нәтижеде аталған елдердің осы бағыттағы бірнеше ерекшеліктері мен айырмашылықтары белгілі болды.

Түйін сөздер: Еуропа; зайырлылық; дін; мемлекет; заң.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-37-47>

Кіріспе. Соңғы екі ғасырда адамзат тарихындағы секуляризация үрдісі белсенді жүріп, нәтижесінде зайырлылық принциптеріне негізделген басқарушылыққа бет бұрған елдердің саны артты. Бұл бағыттың көш басында Батыстың бірқатар елдері ерекше көзге түсті. Дегенмен, Батыстың көптеген елдерінде дін мен мемлекет арасы бөлінгендігіне қарамастан, олардың зайырлылық ұстанымдарында өзіндік ерекшеліктері бар. Аталған ерекшеліктерді ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдау Францияның зайырлылық бағытын үлгі ретінде қарастырған қазақстан қоғамы үшін де маңызды болмақ.

Әр өлкенің өз тарихи және қоғамдық тәжірибелері олардың дін саясаттарына көп ықпал етеді. Сондықтан әр мемлекет өзінің саяси бағытын өрбіту барысында демократия,

негізгі адам құқықтары, дін мен ар-ождан бостандығы сияқты негізгі құндылықтарға қатысты туындайтын қайшылықтың алдын алу үшін өзінің қоғамдық құрамын назардан тыс қалдырмайды. Батыс елдерінің саяси мәдениеті, қоғамдық құрылымы және жалпы ұлттық мәдениеттерінің бір-бірінен айырмашылығы – аталған өлкелердің дін мен мемлекет қатынастарына және зайырлық түсініктеріне, діни мекемелер мен діни білім беруге байланысты заңнамаларына, сондай-ақ, түрлі дін өкілдеріне көзқарастарына да әсерін тигізуде.

Батыс елдерінің ең ірі бірлестігі болып саналатын Еуропа Бірлігіне мүше мемлекеттер халқының дені христиан, алайда әртүрлі бағыттағы христиандықты ұстануымен қатар, басқару жүйелерінде Демократиялық Республикалардан бастап, Федералдық

Республикалар және патшалықтарға дейін кездеседі. Сондықтан Батыс елдерінің дін және мемлекет қатынасының формаларын танымал зерттеушілердің ұсынған классификацияларымен жүйелеуге болады. Ресей зерттеушісі И. Понкин өз еңбегінде зайырлы мемлекеттің «преференциалды» (дін мемлекеттен бөлінгеніне қарамастан бір немесе бірнеше діннің мемлекетте басым мәртебесі бар), «эквивалентциалды» (діни бірлестіктерді мемлекеттік және қоғамдық өмірде барынша бөлінуіне қол жеткізуге және іс жүзінде барлық діндердің теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған), «контаминационды» (діни құқық нормаларының мемлекеттің құқықтық жүйесіне елеулі ықпал ету мүмкіндігі бар), «идентификационды» (мемлекет азаматтарының басым бөлігі ұстанатын бір немесе бірнеше конфессиямен әріптестік қарым-қатынасы жасай отырып, конфессиялармен қарым-қатын реттеуге ұмтылады) моделдерін атап көрсетіп, Батыс Еуропа елдерінің басым бөлігін «преференциалды» моделге жататындығын келтіреді [1]. Дегенмен, жоғарыда келтірілгендей Батыс елдерінің әралуандығы олардың арасында қалған үш топқа жататын елдердің де бар екендігін айғақтайды. Осы тұста Батыс елдеріндегі зайырлы мемлекет және дін қатынасының үлгілері мен формаларын талдау барысында Франция, Ұлыбритания, Германия және Италия елдерін алып қарасақ, зерттеу жұмысын ашуға мол мүмкіндік бермек. Өйткені аталған мемлекеттер өзге Еуропа елдеріне қарағанда әлем аренасында ықпалды, зайырлы мемлекет құру тарихы әртүрлі бағытта өрбіген және олардың зайырлылық үлгісі өзге Батыс елдерінің ұстанымдарына әсері мол.

Еуропа елдерінің ішінде дін мен мемлекеттің бөлінуінің қатаң үлгісі Францияға тән. 1789 жылы «Азамат және адам құқының Декларациясы» қабылданған уақытқа дейін католицизм мемлекеттік дін статусына ие болған. Сол себепті қазіргі кезде Франция халқының басым бөлігі христиан дінінің католиктік бағытын ұстанады (елдің 80 % католиктер). Ұлы революция Францияда

жаңа зайырлы мемлекеттің пайда болуына себепші болды. Кейінгі ХХ ғасырдың басына дейін уақытта Францияда шіркеу басшылары мен саяси билікті қолдайтындар арасында Католик шіркеуінің құқықтық орны туралы саяси күрес жүрді. Аталған уақытта елді конституция алдында «мойындалған шіркеулер» жүйесі жұмыс істеді. 1904 жылы «Қасиетті Тақпен» дипломатиялық қарым-қатынастың үзілуіне орай Францияда қазіргі уақытқа дейін қолданыстағы Конституциялық принциптер қалыптасып бекітілді. Осы принциптер Францияда 1905 жылғы «Шіркеулер мен мемлекеттің бөлінуі туралы» Заңда көрініс тапты [2, 33-70 б.]. Аталмыш Заңның қабылдануымен Франциядағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың қазіргі моделін анықтайтын қатаң зайырлы мемлекеттің негізі қаланды.

Елдің дін мен мемлекет қатынастарын анықтайтын негізгі заңнамалары дінмен байланысты сұрақтарды толық регламенттеуге бағытталмаған. 1958 жылғы Франция Конституциясы саясат пен дін қатынастарының құқықтық режимін қысқаша түрде 1 бабында «Франция – зайырлы мемлекет, мұнда дініне қарамастан барлық азаматтардың теңдігі принципі декларацияланады» - деп мәлімделген [3, 79-132 б.]. Оның үстіне Конституция әртүрлі діндерге өзінің қатынасын білдіруден бас тартып: Франция «барлық нанымдарды құрметтейді», -деп мәлімдеді (1 бап). Азаматтардың жеке құқықтары Франция Конституциясы 1789 жылғы Адам және азаматтардың құқықтары Декларациясына және 1946 жылғы Конституцияда қарастырылған. Ол бойынша «Қоғамдық тәртіпті бұзбаса діни көзқарасына байланысты ешкімді де қыспаққа алуға болмайды, тіпті, діни көзқарастар үшін де» деп келтірілген (1789 ж. Декларацияның 10 бабы) [3, 133 б.]. Дін саласындағы жеке құқықтар 1905 жылғы Шіркеулер мен мемлекетті бөлу туралы Заңмен де реттеледі, онда «Республика ар-ождан бостандығын қамтамасыз етеді. Ол дін жолының еркіндігіне кепілдік береді» деп айтылған. Заң ар-ождан бостандығын тек қана

«қоғамдық тәртіптің мүддесі үшін» шектеуге жол береді (1 бап).

Мемлекетте діннің құқықтық мәртебесі Конституцияның және 1905 жылғы Заңның көрсетілген нормаларымен реттеледі. Дінге қатысты мәселелер – заңдар, декреттер және өзге де ережелер бар болған жағдайда соңғы сөз сот шешімдеріне келіп [4, 598 б.]. Сондықтан топ немесе бірлестікті діни ұйым деп санауға және оларға тиісті құқық нормаларын қолдану шеңберін анықтауда, өзге де көп мәселе бойынша шешімдерді соттар өздері қабылдайды. Тәжірибеде Францияда әртүрлі діни топтардың құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін анықтайтын құқықтық нормалардың кешені дайындалған [4, 599-608 б.]. Олар дінге жалпы мемлекеттік бейтараптықтың ұстанымын өзгертпейді. Мемлекеттің саяси жүйесінде конфессионалды-бағдарланған партиялардың орны мен ролін «Шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі» туралы Заңы мен Ассоциациялар туралы 1901 жылғы Заңы және Францияның Конституциясы реттейді. Аталған Заңдар конфессиялық-бағдарланған партияларды құруға және қызмет етуіне ыңғайлы жағдай туындата алмады. Сондықтан Францияда діни партиялар мен қозғалыстардың даму деңгейі төмен. Билік құрылымы қызметіндегі дін қызметкерлерінің өкілеттіктері мемлекеттен шіркеудің қатаң бөліну режимімен анықталады. Бұл дін қызметкерлерінің айрықша саяси мәртебе ие болу мүмкіндігінің алдын алады. Дегенмен, ірі діни қозғалыстардың өкілдері, әсіресе, этикалық мәселелерді қозғайтын әртүрлі парламенттік дебаттарға тұрақты қатысатынын атап өту керек. Діни ұйымдардың саяси қызметі де минимумға дейін шектелген. 1905 жылғы Заңның 19 бабына сәйкес діни ассоциациялардың «мақсаты тек қана дінмен айналысу болуы тиіс», ал діни мекемелер мен ғибадат үйлерінде саяси жиналыс өткізуге тыйым салынған (26 бап).

Франция саяси жүйеде қандай да болмасын діни-идеологиялық элементтің басым болуына жол бермеуге тырысуда. Бұл жерде 100 пайызды нәтижеге қол жеткізді

деп айтуға келмейді, алайда мемлекеттің негізгі ұстанымы мен өзін танытуы осы бағытта болып отыр. Мысалы, 2004 жылы Еуропа Конституциясы жобасын талқылау кезінде Францияның кесімді ұстанымы айрықша көзге түсті. Талқылау барысында Франция Еуропаның тарихи христиандық тамырларына және норма түзуші бағдар ретінде христиандық құндылықтарды ескеретін мәтінді енгізуге қарсылық танытты. Ол жайында Францияның сол кездегі президенті Жак Ширак «зайырлылық ұстанымдары кез келген діннің ресми құжатта көрсетілуіне құп көрмейді» деп мәлімдеді [5]. Діни ұйымдардың қызметін және олардың көшбасшыларын мемлекеттік қаржыландыру 1905 жылғы Заңның 2 бабына сәйкес тыйым салынған: «Республика ешқандай да дінді мойындамайды, төлемейді, субсидия бермейді» деп келтірілген [2, 31 б.]. Өз кезегінде бұл Францияның зайырлылық қағидаттары өзге Еуропа елдерімен салыстырғанда қатаңырақ екендігін аңғартады. Сонымен қатар, дін мен мемлекет қатынасының «эквипотенциалды» моделіне тән деп айта аламыз.

Еуропа елдерінің арасында дін мен мемлекет қатынасы бойынша ерекше моделі Ұлыбританияға тиесілі. Өйткені Ұлыбританияда саясат пен дін қарым-қатынасының конституциялық негізі тарихи процестердің және мемлекеттік биліктің, екі бірдей шіркеудің: протестанттық және католиктік шіркеулердің күресі нәтижесінде қалыптасты. XVII ғасырда ағылшын Парламенті бірқатар құжаттарды, соның ішінде, 1689 жылы Діни төзімділік туралы Акті [6] мен Құқықтар туралы Билл [7], және 1701 жылы Тақ мұрагері туралы Актіні қабылдағаннан кейін Англияқандық Шіркеуге «мемлекеттік шіркеу» мәртебесін белгілейтін жүйе қалыптасты [8].

Ұлыбританияда Англия Шіркеуінің шіркеулік құқығы мемлекеттік құқықтың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Шіркеу соттары шешімдері, әдетте, азаматтық істер бойынша соттардың бақылауында болады. Құқықтың бұл бөлігіне өзгерістерді

қазіргі уақытта Епископтар палатасы, Дін палатасы және Мирян палаталарынан тұратын арнайы орган – Бас Синод енгізе алады. Соңғы екі палата 250 сайланбалы мүшелерден тұрады. Барлық шешімдер үш палата да мақұлдаған жағдайда қабылданады. Осылайша, Синод Англия шіркеулеріне қатысты кез келген мәселе бойынша заңнамалық шешімдер қабылдай алады және олар Парламент заңнамалық актілері сияқты күшке ие.

Дін саласындағы жеке құқықтар мен еркіндікті қамтамасыз ету Британ заңнамасында арнайы құжаттармен бекітілмеген, бірақ та Ұлыбритания Адам құқығы бойынша Еуропалық конвенцияның қатысушысы (АҚЕК) болып табылатындықтан бұл мәселе қалыпқа келтірілуде. 1998 жылы арнайы заңмен (Адам құқығы туралы акті) АҚЕК ережелері Ұлыбританияның ішкі құқықтарының бөлігі болып танылды [9]. Біріккен патшалықтың әртүрлі бөліктерінде жағдай бірдей емес. Егер Англияның аумағында Англия Шіркеуі мемлекеттік болып табылса, Шотландияда Шотландия Шіркеуі мемлекеттік болып табылды [10]. Мемлекеттік шіркеулерден басқа діни бірлестіктерге қатысты қайырымдылық ұйымдары үшін белгіленген жалпы сипаттағы құқықтық нормалар әрекет етті. Мемлекеттік емес шіркеулер қандай да болмасын айырықша мәртебеге ие болмады және олар қоғамдық ассоциация ережелері бойынша құрылды. Негізінен діни бірлестіктер өз қатысушылары арасындағы келісім принципі бойынша құрылады. Мемлекеттік шіркеу мен биліктің тығыз ынтымақтастықта болуы мемлекеттік идеологияда діни компоненттердің болуын анық көрсетеді. Барлық мемлекеттік мектептерде дін сабақтары оқытылады. Алдыңғы қатарлы университеттердің теологиялық факультеттерінде басшылық лауазымда тек қана Англия Шіркеуі немесе Шотландия шіркеуінің өкілдері ғана қызмет атқара алады. Британ Мемлекеттің саяси жүйесінде конфессионалды-бағдарланған партиялардың бірқатар партиялар әрекет етеді: Христиандық халықтық альянсы

(Christian Peoples Alliance. Ресми сайты: <http://www.cpaparty.org.uk>), Христиандық социалистік қозғалысы, Христиандық партия (Christian Party. Ресми сайты: <http://www.ukchristianparty.org>), Уэльстік христиандық партия (The Christian Party (Wales), Ресми сайты: <http://www.christianpartycymru.co.uk>), Шотландық христиандық партия (Scottish Christian Party, Ресми сайты: <http://www.scottishchristianparty.org.uk>). Алайда саяси өмірде бұл партиялар мемлекеттік саясатта ықпалды күш бола алмады.

Билік құрылымдары қызметінде дін көшбасшыларының өкілеттігінде патшаның орны ерекше. Ұлыбритания патшайымы Англияның мемлекеттік шіркеуінің басшысы болып саналады. Тақ мұрагері туралы Актіге (1701 ж.) сәйкес тақ мұрагерлері Англия шіркеуіне тиесілі болуы тиіс. Аталған құжат бойынша католиктік діни сенімдегі тұлғалар, католиктермен некеге отырған тұлғалар, сондай-ақ, олардың ұрпақтары британ монархы бола алмайтындығы белгіленеді [11]. Дін көшбасшыларының ерекше өкілеттіктері қатарына Англия Шіркеуінің архиепископтары мен епископтарын тағайындау құқығын жатқызуға болады. 1977 жылы ел үкіметі монархты таңдау мемлекеттік шіркеу ұсынған тұлғалардың қатарынан болуы диіс деп белгіледі. Англикандық шіркеудің («Рухани лордтар») епископтарының белгілі бір бөлігі Лордтар палатасында отырыс өткізе алады [12, 67 б.].

Ағылшын діни-саяси жүйесінің жоғарыда көрсетілген ерекшеліктеріне сәйкес Англия Шіркеуі белсенді саяси қызмет атқарады. Әскер, түрмелер мен госпитальдарға капелландар әртүрлі діни ұйымдардың дін қызметкерлері қатарынан жалданады. Ағылшын мемлекеті ешқандай діни ұйымды және олардың көшбасшыларының қызметін қаржыландырмайды. Дегенмен, діни ұйымдар үшін кейбір салықтық жеңілдіктер қарастырылған. Англикан Шіркеуіне жасалатын қолдаудың бір түрі бұл – шіркеулердің 80%-ы тарихи ғимараттар қатарына жататындықтан оларды қорғауға мемлекет тарапынан субсидия

бөлінуі. Осылайша, ағылшын мемлекеттік-конфессионалдық моделі мемлекеттік шіркеудің болуымен, саясатқа діннің және дінге саясаттың ықпал ету элементінің орын алуымен клерикалды мемлекеттің ерекше қатынастар жүйесін құрайды. Британдық модель қазіргі демократиялық принциптерге бейімделіп, елдің тарихи дәстүрлеріне бағытталған. Сақталған тарихи байланыстар және атрибуттар, мемлекеттік шіркеу мәртебесін қоса алғанда ағылшын моделінде клерикалдық элементтері болғанымен, соңғы жылдары оның формалды сипаты артып келе жатқанын және іс жүзінде мемлекеттік-конфессионалдық қатынастарда зайырлы қатынастардың күшеюіне ықпал ететін фактілердің артқанын байқаймыз. Мысалы, зерттеуші В.В. Кравчук соңғы кездері Англияда Англикан шіркеуінің қоғамдық ықпалының аз да болса төмендегенін, ал, өзге діни топтардың саны артқандығын келтіреді [13]. Сонымен қатар, Британияның ұлттық әлеуметтік зерттеулер орталығының 2017 жылғы сауалнамасының нәтижесі бойынша респонденттердің 50%-дан астамы атеистерді құраған. Ал, 18-25 жас арасындағы көрсеткіш 71% болып отыр [14]. Яғни, мемлекеттің кейінгі бағытын анықтайтын жас буынның дінге сенуі төмен көрсеткіште болуы болашақта Ұлыбританияның дін мен мемлекет қатынасында тағы да біршама өзгерістердің орын алу ықтималдығының жоғарылығын көрсетеді.

Тақырыпқа арқау болған тағы бір Батыс елі Германияда саясат пен діннің қарым-қатынасының конституциялық негізі ГФР Негізгі заңында бекітілген [3, 168-244 б.]. 3 бапта баршаның діні мен сенімдеріне қарамастан теңдігі, ал 4 бапта ар-ождан және діни сенім еркіндігіне, діни жораларды кедергісіз орындауға кепілдік берілетіндігі жарияланды. Негізгі заңға Веймар Конституциясының дін және діни бірлестіктер қызметінің мәселелерін реттейтін бес бабы (136, 137, 138, 139, 141) енгізілді. Аталған заңның 136 бабы дініне қарамастан жеке және азаматтық құқықтардың қорғалуына кепілдік береді.

Негізгі заңға сәйкес Германияда шіркеу

мемлекеттен бөлінген (137.1 бап), бұл мемлекеттік құрылымның зайырлылық қағидаттарын сипаттайды. Алайда, институционалды бөліну мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы шарттық қатынастардың жасалу мүмкіндігін жол ашады. Сондықтан мемлекеттік-конфессионалдық қарым қатынастар жүйесінің құқықтық механизмін егжей-тегжейлі реттеу ісі діни бірлестіктермен жасаған конкордаттар мен шіркеу-мемлекеттік шарттардың бірқатарында өз көрінісін тапты. Осындай келісімдердің кейбірі (Католик шіркеуімен 1933 жылғы Рейхтың конкордаты) халықаралық шарт мәртебесіне ие болды. Мемлекеттің евангел шіркеуімен және католиктік епархиялармен шарттары да халықаралық деңгейдегі шарттарға ұқсас қарастырылды. Көптеген басқа да шағын діни конгрегациялармен жасалған шарттар мен келісімдер де бар. Германия билігінің конфессионалдық ұйымдармен жасаған конкордаттары мемлекет пен епископтардың ынтымақтастығын, мемлекеттік мектептер мен университеттердің теология факультеттеріндегі діни білім беру саласындағы ынтымақтастық шартын, әскери капелландар туралы, шіркеудің қоғамдық мәртебесі туралы және діни приходтарды қаржыландыру туралы келісімдерді реттейді [15, 129-130 б.].

Германиядағы діни бірлестіктердің мәртебесі діни бірлестіктерге жария құқық субъектісі мәртебесін алу құқығын беретін Негізгі заңмен (137 бап) реттеледі. Діни бірлестіктердің жария құқықтың корпорациясы мәртебесін мойындай отырып, мемлекет пен діннің автономиялық тәуелсіздігіне кепілдік береді. Германия зайырлы мемлекет болып танылғанымен, Негізгі заңның преамбуласында бірқатар діни-саяси жолдау енгізілген: «Құдай және адамдар алдындағы өз жауапкершілігін сезіне отырып, бірлескен Еуропаның тең мүшесі ретінде барлық әлемдегі бейбітшілік ісіне қызмет етуге зор ықыласымен, өзінің құрылтай билігінің күшімен неміс халқы осы Негізгі заңды қабылдады». Бір жағынан бірлескен Еуропа және барлық әлемде бейбітшілік сияқты

осындай саяси бағдарлар мәлімделсе, екінші жағынан, Құдай алдындағы жауапкершілік нақтыланады. Өз кезегінде бұл Негізгі заңның қатаң зайырлы бағытта еместігін аңғартады. Сондай-ақ, діни элементтерді мемлекеттік білім беру жүйесінен де байқауға болады. Негізгі заңның 7(3) бабына сәйкес мемлекеттік мектептерде (конфессионалдық емес мектептерден басқасы) діни сабақтар міндетті. Көптеген мемлекеттік университеттерде конфессионалды-бағдарланған теология факультеттері бар. Германияда діни білім берудің басым көпшілігі христиандық бағытта болғандықтан, христиандықты ұстанбайтындар үшін белгілі бір қиындықтар бар. Мысалы, соңғы уақытта мұсылман елдерінен келген иммигранттар санының өсуіне байланысты ортаға шыққан мәселелерді айтсақ болады.

Германияда екі партия белсенді қызмет атқарады – Германияның христиан-демократиялық одағы (ХДО) және Христиан-социалистік одағы (ХСО) (тек қана Бавария аумағында тіркелген). Осы екі партияның партиялық бағдарламасы христиандық құндылықтарға негізделген. ХДО 1933 жылдан бастап қызмет етіп, елде өте ықпалды саяси күш болып үлгерді. Жалпы сайлаушылардың кемінде 27-35%-нан әрдайым қолдау табады. Ерекше айта кетер жайт, осы партияның төрағалары жеті рет ГФР-ның президенті және бес рет федераль канцлері лауазымын иеленді. Сондай-ақ, қазіргі Канцлер А. Меркель де сайлау кезінде ХДО-на жетекшілік еткен еді. Германияның мемлекеттік құқығында неміс құқықтық жүйесі шегінде дін қызметкерлері, пасторлар және монах ордендері мүшелерінің арнайы мәртебесі жоқ. Сондай-ақ, Федералды конституциялық сот діни ұйым қызметкерлеріне діни қызметтік міндеттер орындағанда мемлекеттік лауазымдарға орналасу құқығынан бас тартуды міндеттейді [15, 144 б.]. Германияда ауруханалар, түрмелер қарулы күштер, полиция және басқа да мемлекеттік мекемелерде дін қызметін жүзеге асыруға рұқсат етілген (Негізгі заңның 141 бабы). Жария құқық корпорациясы ретінде діни

бірлестіктер өздерінің қызметкерлері үшін еңбек қызметінің құрылымы мен нормаларын өздері құрайды. Діни ұйымдардың қызметін және олардың қызметкерлерін мемлекеттік қаржыландыру жүйесі қалыптасқан. Негізгі заңның 137 бабына сәйкес, жария корпорация мәртебесін алған діни қауымдастықтар салық өндіру құқығына ие. Үлкен шіркеулер шіркеу салығынан өздерінің жалпы бюджетінің 80 % шамасына жеткізе алады [15, 141 б.].

Германиядағы саясат пен дін қатынастарының моделін толықтай сипаттай келе, Германия тек ішінара зайырлы мемлекет деп қорытынды жасауға болады. Модельдің өзі кооперациялық деп қабылданды, яғни билік пен діннің ынтымақтастығына негізделген. Тұлғаның діни құқықтары көбінесе христиан бағытының өкілдері үшін қамтылған. Бұл елдегі тарихи және әлеуметтік-саяси процесстердің негізінде қалыптасқан жүйе. Германияның мемлекеттік идеологиясында діни компоненттердің болуы, оқу жүйесінде дін сабақтарының оқытылуы, мемлекеттің саяси жүйесінде конфессионалды-бағдарланған партиялардың белсенділігі, кейбір діни қауымдастықтарға жеңілдіктер қарастырылуы Францияның зайырлы жүйесімен салыстырғанда әлдеқайда жұмсақ, ал, мемлекеттік діннің болмауы және Негізгі заң бойынша мемлекет пен діннің бөлінуі Англиядан гөрі зайырлы екендігін аңғартады. Сондықтан германияның зайырлылық ұстанымын преференциалды модельге жатқыза аламыз.

Еуропаның тағы бір мемлекеті Италия аумағында католиктік дінді ұстанушылар саны басым. Оның мемлекетпен қарым-қатынасы 1929 жылғы Латерандық келісімдермен бекітілген [3, 273 б.]. Екі Тарап қабылдаған осы келісімдердің өзгеруі Конституцияны қайта қарау жөніндегі қандай да бір тәртіптерді жоққа шығармайды деп танылды (7 бап). 1929 жылғы Келісім Италияның бірігуі және Папа облысының таратылуына байланысты орын алып, ұзаққа созылған «Папа мәселесіне» қатысты даудың ымыралы шешімінің нәтижесінен туындады. Латерандық келісімдер Мемлекет-Ватикан қаласының

құрылуын, қаржы саласында тараптардың қарым-қатынасын реттеуге бағытталған қаржылық конвенцияны қарастыратын шарттардан және Италиядағы католиктік шіркеудің құқықтары мен артықшылықтарын белгілейтін Конкордаттан құралды [16]. Конституцияға сәйкес (8 бап) мемлекет басқа (католиктік емес) діни ұйымдармен шарттық қатынастарға түсе алады. Осылайша биліктің түрлі конфессияларға жіктелген қатынас мүмкіндігі белгіленеді. Конституцияның 8 бабына сәйкес «барлық діни наным-сенімдер заң алдында тең дәрежеде» [3, 274 б.]. Алайда, итальяндық құқықтық жүйенің логикасы сол тең, еркіндік дегеніміз мәртебелердің нақты теңдігін білдірмейді. Сондықтан Италия заңнамалары діни ұйымдарға құқықтық мәртебесіне қарай үш деңгейде қатынасты белгілейді.

Бірінші топты католиктік шіркеу құрайды. Оның айрықша мәртебесі Латерандық келісімдерді мойындаған Конституциямен бекітілген. Кейін 1984 жылы мемлекет пен Католиктік шіркеу арасында Латерандық келісімдерді алмастыратын Вилла Мадама (Villa Madama) келісіміне қол қойылды, [17, 262 б.]. Оған сәйкес кейінгі жылдары жеке сұрақтар бойынша бірқатар арнайы келісімдерге, меншік құқығы, діни білім беру және т.б. қол қойылды. Екінші топты өздерінің конституциялық құқығын пайдалана отырып, мемлекетпен келісімге келген діни бірлестіктер құрайды. Бұл топты алты бірлестік құрады: вальдезиандықтар ұйымы (Tavola Valdese) (1984ж.), Жетінші күн Адвентистер шіркеуі (1986 ж.), «Құдай Ассамблеясы» елулік шіркеуі (1986 ж.), Иудей қауымдарының одағы (1987 ж.), Евангелдік христиан-баптистердің одағы (1993 ж.) және Лютерандық шіркеу (1996 ж.) [17, 262-263 б.]. Сондай-ақ, парламентпен әлі күнге дейін бекітілмеген екі келісім жасалды (Иегова куәгерлері ұйымы және Буддистер одағы). Үшінші топты мемлекетпен ешқандай келісім жасамаған діни бірлестіктер құрайды. Оларға қатысты 1929 жылғы №159 Заң немесе ассоциациялар туралы жалпы құқықтық нормалар әрекет етеді. Мұсылмандар және Иегова Куәгерлері

«артықшылығы жоқ» мәртебесімен үшінші топта болды. Қатынастың мұндай түрлері тиісінше әртүрлі құқықтық мәртебе мен діни бірлестіктердің әралуан мүмкіндіктерін анықтады. Атап айтқанда, діни білім беру және қаржылық жеңілдіктерді алу саласында. Елдегі католиктік шіркеудің ерекше мәртебесі Италияның мемлекеттік идеологиясында діни компоненттердің бар екендігін анық көрсетеді. Католицизммен ерекше мәртебе беретіндіктен ел Конституциясын Премьер-министр С. Берлускони 2010 жылы жазда «католиктік-коммунистік матрицасы» бар екендігін және оның өзгертілуін құптайтындығын мәлімдеген болатын [18].

Италияда діни идеологиядағы саяси партиялар белсенді әрекет етеді. Олардың ең белгілісі – Христианды-демократиялық партия (ХДП), 50 жыл ішінде (1942-1994) өте ықпалды саяси күш болды. ХДП-ның бағдарламасы мен қызметі католиктік құндылықтарға бағдарланған. 1994 жылы бірқатар сыбайлас жемқорлық дауларынан кейін ХДП бірнеше партияларға ыдырады: Италияндық халық партиясы, Италияндық христиан-демократиялық орталығы және ХДП-ның бұрынғы мүшелерінің бірқатарымен құрылған Христиан демократтар және демократ-центристер одағы құрады [19, 27 б.].

Католиктік шіркеудің ерекше мәртебесіне, сондай-ақ, конфессионалдық партиялардың қызметіне қарай Италияның саяси өміріндегі дін қызметкерлерінің ықпалы бар. Дегенмен, дін қызметкерлерінің мәртебесі саяси қызметке қатысуға шектеу қоятын жағдайлар да кездеседі. Мысалы, Италияда дін қызметкерлеріне мэр, нотариус немесе салық жинаушы лауазымына тағайындалуға шектеу қойылған [17, 279 б.]. Италияда Діни ұйымдардың саяси қызметі жоғарыда көрсетілген мемлекетпен жасалған келісімдермен реттеледі. Мысалы, әскер мен түрмелерде капеллан қызметі кең қолданылады. Әскери капелландар қарулы күштер епископтың ұсынысы бойынша Республика Президентінің бұйрығымен тағайындалады. Әскер капелландар мемлекеттік қызметшілер болып табылады,

демек, олар үшін тиісті мемлекеттік қаржыландыру қарастырылған. Түрме капелландары да мемлекет қамтамасыз етуде [17, 278 б.]. Діни ұйымдар және олардың көшбасшыларының қызметін мемлекеттік қаржыландыру діннің құқықтық мәртебесінің үш қабатты жүйесінің негізінде жүзеге асырылады. Мемлекетпен келісімге қол қойған конфессиялар екі канал арқылы қаржылық қолдау алуға мүмкіндікке ие. Біріншіден, салық төлеушінің еркі бойынша бөлінетін Италияның барлық азаматтарынан ұсталынатын 0,8% табыс салығы. Екіншіден, келісім жасаған Католиктік шіркеу және басқа да деноминациялар Діни басқарманы қолдаудың орталық институты немесе осы секілді басқа деноминация мекемелерінің пайдасына жиналатын 1.032.91 евроға дейін салық табысы арқылы [17, 273-277 б.].

Мемлекет пен шіркеу қарым-қатынасының италияндық моделін толықтай сипаттай келе, оны жартылай секулярлы және конфессионалды-бағдарланған деп санауға болады. Жеке еркіндікке кепілдік берілсе де, бірақ конфессиялардың нақты тең құқылы болмауынан қайшылықты пікір туындайды. Бәлкім, сондықтан Милан университетінің профессоры С. Феррари: «Бостандық (яғни, әрбір деноминация үшін арнайы реттеу мүмкіндігінің) пен теңдіктің (яғни, барлығының құқықтар мен міндеттерінің жалпы жиынтығы қажеттілігінің) арасындағы дұрыс қатынас қазіргі даму кезеңіндегі италияндық шіркеу құқығының орталық мәселесі болып табылады» деп тұжырымдайды [17, 263 б.].

Қарастырылған Еуропа елдеріндегі мемлекет пен діннің өзара іс-қимыл моделін талдауды қорытындылай келе, Италия, ГФР, Ұлыбритания ұстанымдары «бөлекпіз, бірақ бөтен емеспіз» деген қағидаға негізделеді. Яғни, мемлекеттің Заңнамалары христиандық шіркеуге ерекше көңіл бөледі. Бірақ діни ұйымдардың құқықтық мәртебесі әр модельде ерекшеленеді. Неміс және италиян моделдері бір діни бірлестіктермен ынтымақтастық, ал екіншілерімен төзімділікпен, құрметпен қарым-қатынас негізінде діни ұйымдарға

жекеше қатынас принципімен іске асырады. Ағылшын моделі дінді мемлекеттік және мемлекеттік емес деп бөліп қарайды. Француздық модель үзілді-кесілді зайырлылық негізінде барлық діндерге тең жағдай белгілеу, яғни саяси өмір саласынан барлық діндерді бөлу және алыстату. Осы белгісі бойынша француз моделін, әдетте, сепарациялық, неміс және италияндықты кооперациялық, ағылшындық – мемлекеттік дін моделдері ретінде сипатталады.

Дінді қаржылық қолдау саласында да айырмашылықтар байқалады. Германия мен Италияда мемлекеттен айтарлықтай қаржылық қолдау алады, ал, Англия мен Францияда бұл субсидиялардың көлемі аздау. Дін өкілдерінің мәртебесіне сай саяси үрдістерге қатысу мүмкіндігі Англияда тікелей лордтар палатасына қатыса алса, Францияда ондай мүмкіндік жоқ. Конфессионалды-бағдарланған париялардың рөлі Ұлыбритания мен Францияда белсенділігі төмен болса, ГФР мен Италияда белсенді. Еуропа елдерінің мемлекеттік-конфессионалдық парадигманың осындай әралуандығына қарамастан зерттеуші С. Феррари ұлттық бірыңғай еуропалық модельдің ортақ белгілерін атап көрсетеді. Ол жалпыеуропалық моделдер құралатын 3 принципті бөліп көрсетеді: діни сенім бостандығындағы жеке құқықтың қорғалуы; діни мәселелерде мемлекеттің араласпауы және діни қауымдардың тәуелсіздігі; мемлекет пен діни қауымдар арасындағы «сайлау» ынтымақтастығы [20]. Еуропа мемлекеттерінің мемлекетті-конфессионалды қатынастарының эволюциясы мен трансформациясын қарастыра отырып, әртүрлі бағытта бірнеше үрдістерді біріктіретін жалпы ерекшеліктерді атап өтуге болады. Бірінші жағынан, жалпы еуропалық құқық, барлық төрт мемлекеттің ішкі құқығы сияқты дін саласындағы жеке құқықтар мен бостандықтарды нығайту және бекіту жолымен келеді. Екінші жағынан – дін мәртебесін, мемлекеттік реттеу үрдісі күшеюде, ең алдымен, мұсылмандардың саны артуынан ортаға шыққан «ислам мәселесін» күн тәртібіне айналуына байланысты.

Еуропа елдері үшін қазіргі кезеңде бірінші кезекте Еуропа діни, ұлттық және өркениетті сәйкестікті сақтап қалуға тырысушылық тән.

Қорытынды. Еуропалық тәжірибенің салыстырмалы талдауынан тағы бір маңызды қорытынды жасауға болады, бұл белгілі бір дінді ұстанудың өзі әртүрлі модельге әкелуі мүмкіндігін көрсетті. Іс жүзінде барлық қарастырылған мемлекеттер бұрын католицизмнің орасан әсерінде болған. Франция мен Италия халқының көпшілігі бұрынғы кездегі сияқты қазір де рим-католик бағытын ұстанушылар. Алайда бұл елдердің

моделі бір-бірінен ерекшеленеді. Англия мен Германия – бұл елдерде протестанттық бағыттағы христиандық конфессиялар нық орныққан. Дегенмен, бір жағдайда біз – мемлекеттік шіркеу моделін, ал екінші жағдайда – кооперациялық моделді көреміз. Сондықтан егер модель нысаны тарихи алғышарттармен анықталады деп қабылдасақ, онда бұл алғышарттар екі дәстүрдің интеграциясында – христиандық және ағартушылық кезеңнің тамыры мен елдің жалпықұқықтық мәдениетінің дамуымен анықталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Понкин И.В. О типологии светских государств [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://ido-rags.ru/?p=7741> (Дата обращения: 03.09.2019)
2. Понкин И.В. Столетие французского закона о разделении церквей и государства / И.В. Понкин. - Москва: Издательство Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. - 78 с.
3. Маклаков В.В. Конституции зарубежных государств / В.В. Маклаков. - Москва: Волтерс Клувер, 2010. - 656 с.
4. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе Государство и церковь во Франции / Г. Робберс - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
5. Низамутдинов А. Президент Франции Жак Ширак высказался против включения в будущую европейскую конституцию упоминания о христианстве [Электрон.ресурс]. – 2004. – URL: <http://www.rian.ru/politics/20040602/603851.html> (Дата обращения: 04.09.2019)
6. An Act for Exempting their Majesties Protestant Subjects dissenting from the Church of England from the Penalties of certaine Lawes [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=46304> (дата обращения: 07.03.2019)
7. An Act declaring the Rights and Liberties of the Rights and Liberties of the Subject and Settling the Succession of the Crown [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: http://constitution.org/eng/eng_bor.html (Дата обращения: 09.05.2019)
8. Act of Settlement [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2/contents> (Дата обращения: 17.05.2019)
9. Human Rights Act 1998 [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> (Дата обращения: 21.07.2019)
10. Church of Scotland Act 1921 [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/11-12/29/contents> (Дата обращения: 15.08.2019)
11. Act of Settlement [Электрон.ресурс]. – 2011. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2> (Дата обращения: 01.08.2019)
12. МакКлин Д. Государство и церковь в Великобритании // Государства и религии в европейском Союзе. - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
13. Е.В. Бабошина Правовая политика стран Западной Европы в сфере конфессиональных отношений [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-politika-stran-zapadnoy-evropy-v-sfere-konfessionalnyh-otnosheniy.pdf> (Дата обращения: 11.07.2019).
14. Число неверующих в Великобритании впервые превысило 50% [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: <https://www.bbc.com/russian/news-41154931> (Дата обращения: 10.09.2019).
15. Роббертс Г. Государство и церковь в Германии // Государства и религии в Европейском Союзе. - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
16. Договор между Святым престолом и Италией. Рим, 11 февраля 1929 года [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://vaticanstate.ru/lateranskiesoglasheniya> (Дата обращения: 10.06.2019).

17. Феррари С. Государство и церковь в Италии // Государства и религии в Европейском Союзе. - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
18. Берлускони требует ревизии «католическо-коммунистической» конституции [Электрон.ресурс]. – 2010. – URL: <http://ria.ru/world/20100609/244404836.html> (Дата обращения: 15.06.2019).
19. James Newell. The Politics of Italy: Governance in a Normal Country - Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 385 p.
20. Феррари С. Европейская модель церковно-государственных отношений [Электрон.ресурс]. – 2005. – URL: <http://www.gazetaprotestant.ru/2005/12/evropeyskaya-model-cerkovno-gosudarstvennyh-otnosheniy-iii-iv/> (Дата обращения: 11.09.2019).

G.Zh. Majiev

Egyptian University of Islamic Culture «Nur-Mubarak», Kazakhstan, Almaty

Models and forms of a secular state and religious relations in modern Western countries

Abstract. In this article, the author analyzed the forms of interaction of religious associations and the state in Western countries. Currently, there is no clear general model in the world practice related to the relationship between the state and religion, especially with the principles of secularism, and a large number of conclusions about secularity studied to date show that researchers need even more research in this direction. In particular, this is a topical issue for countries oriented towards the secularity model of Western countries in preventing future problems and positively implementing secularism principles.

Within the framework of the topic, special attention was paid to the countries of Europe, Italy, France, Germany, Great Britain, studied by a comparatively analytical method of similarities and differences in their positions in state-confessional relations. As a result, several features and differences between these countries in this direction were established.

Key words: Europe; secularism; religion; state; law.

Г.Ж. Мажиев

Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Казахстан, Алматы

Модели и формы светского государства и религиозных отношений в современных западных странах

Аннотация. В этой статье автор проанализировал формы взаимодействия религиозных объединений и государства западных стран. В настоящее время в мировой практике отсутствует четкая общая модель в отношении государства и религии, учитывая современные светские принципы. Большое количество светских аспектов, изученных до настоящего времени, свидетельствует, о том, что необходимо еще больше исследований в этом направлении. В частности, это актуальная тема для стран, ориентированных на модель светскости западных стран, в предупреждении будущих проблем и позитивной реализации принципов светскости.

В рамках данного исследования, особое внимание было уделено странам Европы, Италии, Франции, Германии, Великобритании. Автор исследования изучил сходства и различия принципов данных стран в государственно-конфессиональных отношениях с помощью сравнительно-аналитического метода. В результате было установлено несколько особенностей и различий этих стран в данном направлении.

Ключевые слова: Европа; светскость; религия; государство; закон.

References

1. Ponkin I.V. O tipologii svetskikh gosudarstv [On the typology of secular states]. Available at:<http://idogrags.ru/?p=7741> [in Russian] (Accessed: 09.03.2019)
2. Ponkin I.V. Stoletie frantsuzskogo zakona o razdelenii tserkvey i gosudarstva [A Century of French Law on the Separation of Churches and the State]. (Izdatel'stvo Uchebno-nauchnogo tsentra dovuzovskogo obrazovaniya, 2005).

3. Maklakov V.V. Konstitutsii zarubezhnykh gosudastv [Constitution of foreign states] (Walters Clover, Moscow, 2010).
4. Robbers G. Gosudarstva i religii v Evropeyskom Soyuze Gosudarstvo i cerkov' vo Francii [States and religions in the European Union State and Church in France] (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
5. Nizamutdinov A. Prezident Francii Zhak Shirak vyskazalsya protiv vklyucheniya v budushchuyu evropeyskuyu konstitutsiyu upominaniya o hristianstve [French President Jacques Chirac spoke out against the inclusion of Christianity in the future European constitution]. Available at: <http://www.rian.ru/politics/20040602/603851.html> (Accessed: 04.09.2019).
6. An Act for Exempting their Majesties Protestant Subjects dissenting from the Church of England from the Penalties of certaine Lawes. Available at: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=46304> (Accessed: 07.03.2019).
7. An Act declaring the Rights and Liberties of the Rights and Liberties of the Subject and Settling the Succession of the Crown. Available at: http://constitution.org/eng/eng_bor.html (Accessed: 09.05.2019).
8. Act of Settlement. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2/contents> (Accessed: 17.05.2019).
9. Human Rights Act 1998. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> (Accessed: 21.07.2019).
10. Church of Scotland Act 1921. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/11-12/29/contents> (Accessed: 15.08.2019).
11. Act of Settlement. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2> (Accessed: 01.08.2019).
12. McClean D. Gosudarstvo i tserkov' v Velikobritanii [State and Church in the UK] // Gosudarstva i religii v Yevropeyskom Soyuze [States and religions in the European Union]. (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
13. Baboshina E.V. Pravovaya politika stran zapadnoj Evropy v sfere konfessional'nykh otnoshenij [Legal policy of the countries of Western Europe in the field of confessional relations]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-politika-stran-zapadnoy-evropy-v-sfere-konfessionalnyh-otnosheniy.pdf> (Accessed: 11.07.2019).
14. Chislo neveruyushchikh v Velikobritanii v pervyye prevysilo 50% [The number of non-believers in the UK has exceeded 50% for the first time]. Available at: <https://www.bbc.com/russian/news-41154931> (Accessed: 10.09.2019).
15. Robberts G. Gosudarstvo i cerkov' v Germanii [State and Church in Germany] // Gosudarstva i religii v Evropeyskom Soyuze [States and religions in the European Union]. (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
16. Dogovor mezhdu Svyatym prestolom i Italiyey. Rim, 11 fevralya 1929 goda [Treaty between the Holy See and Italy. Rome, February 11, 1929]. Available at: <http://vaticanstate.ru/lateranskie-soglasheniya> (Accessed: 10.06.2019).
17. Ferrari S. Gosudarstvo i cerkov' v Italii [State and Church in Italy] // Gosudarstva i religii v Evropeyskom Soyuze [States and religions in the European Union]. (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
18. Berluskoni trebuyet revizii «katolicheskoy-kommunisticheskoy» konstitutsii [Berlusconi demands revision of the «Catholic-Communist» constitution]. Available at: <http://ria.ru/world/20100609/244404836.html> (Accessed: 15.06.2019).
19. James Newell. The Politics of Italy: Governance in a Normal Country. (Cambridge University Press, Cambridge, 2010).
20. Ferrari S. Evropeyskaya model' cerkovno-gosudarstvennykh otnosheniy [European model of church-state relations]. Available at: <http://www.gazetaprotestant.ru/2005/12/evropeyskaya-model-cerkovno-gosudarstvennyh-otnosheniy-iii-iv/> (accessed 11.09.2019).

Автор жайлы мәлімет:

Мажиев Ғылымбек Жәдігерұлы – Дінтану кафедрасының докторанты, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Әл-Фараби көш. 73. Алматы, Қазақстан.

Majiev Gilimbek Zhadygeruly – Ph.D. student, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, str., Al-Farabi 73. Almaty, Kazakhstan.

А.К. Мамырбекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: asiya08@mail.ru)

Проблема духовности в творчестве Абая и Шакарима

Аннотация. В статье исследуется состояние и перспективы развития духовности в современном казахстанском обществе в контексте модернизация общественного сознания и духовного возрождения культуры. Духовность как одно из основополагающих начал социокультурного кода народа уходит корнями в историческое прошлое. Чтобы освоить и понять духовную культуру современного общества и панорамное обозреть будущее необходимо извлечь из культурного наследия смыслообразующие социокультурные духовные ценности.

Духовность выступает как нравственный концепт философских исканиях Абая и Шакарима. Как известно, основой нравственного учения Абая и Шакарима является духовность казахского народа, сохраняющаяся в традициях и обычаях в устном народном творчестве и произведениях мыслителей Великой степи.

В статье подчеркивается, что духовность выступает своеобразной мерой определения подлинной человечности, показателем степени осмысленности бытия человека.

Вся жизнь человека в творческих исканиях Абая и Шакарима это процесс рождения личности, самосовершенствование внутреннего духовного мира. Приобщаясь к духовному, нравственному опыту других людей, а также мыслителей прошлого, человек осуществляет свое духовное самоопределение в социокультурном пространстве современного мира. Духовный потенциал творческих исканий Абая и Шакарима является актуальным и востребованным на современном этапе модернизационных процессов, происходящих в Казахстане.

Ключевые слова: духовность; модернизация; гуманизм; культура; нравственность; самосовершенствование; счастье; надежда.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-48-54>

Введение. Мир един. Духовное не есть противоположное материальному, а есть проявление всеобщего единства, явленность Единой конкретной личности в своей смысле несущей функции. Духовность есть процесс слияние Мира и Человека. И для достижения гармония с миром человеку необходима глубинная работа по совершенствованию себя, по обретению своей целостности и универсальности, которые потенциально даны человеку. Духовность обретается индивидом не моментально, а в длительном и многотрудном процессе самосовершенствования человека как ряд его

преображений, из которых человек выходит обогащенным новыми открывшимися способностями и более свободным в своих жизнепроявлениях. Духовность Абай редуцирует к овладению знаниями в целях совершенствования человека.

«Рухани жаңғыру» содержит основные проекты развития духовности казахского народа, опираясь на его культурные наследие.

Модернизация невозможна без сохранения национальной культуры.

Культ образования должен быть всеобщим. Образование самый фундаментальный фактор успеха в будущем. В системе

приоритетов молодежи образование должно стоять первым номером.

Открытость сознание означает понимание того что творится в мире, что происходит вокруг твоей страны, что происходит внутри твоей страны. Это готовность к переменам, и способность принимать чужой опыт у других.

В современных условиях проблема духовности посвящены работы известных ученых Казахстана: Ж.М.Абдильдина [1], Гарифолла Есима [2], Г.Акмамбетова [3], Е.И.Григорьева [4] и др.

В современных условиях Елбасы Нурсултан Абишевич Назарбаев в своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [5], «Семь граней Великой степи» [6] отметил необходимость модернизации общественного сознания и определил основные направления развития духовной культуры общества.

Истоком духовности издавна считалась вера в те или иные общечеловеческие идеалы и ценности, сплачивающие и объединяющие людей. Становление и развитие духовной жизни индивида, связаны не с пассивным усвоением извне навязываемых идей и ценностей, а их личной переработкой, сопряженной с самопознанием, критическим самоанализом, духовным самовоспитанием, самосовершенствованием, то есть «трудом души», «работой совести». Духовность есть духовная активность, напряжение личностного начала, ибо вера без дела мертва.

Главной задачей человеческой жизни, согласно Абаю, должно быть обретение духовности. Духовность выступает своеобразной мерой определения подлинной человечности в самом человеке, показателем степени осмысленности индивидуального бытия, и стало быть, способом самоформирования и самостановления, самостроительства личности, то есть целью и смыслом человеческого существования.

Духовность основана, прежде всего, на социально и нравственно значимых чувствах. Это чувство долга, ответственность перед другими людьми и природой за свои действия, милосердие, любовь к ближнему, сострадание, жалость.

Только достигнув высоты духовности, человек оправдывает свое предназначение. Помимо того, что человек удовлетворяет свои биологические потребности и реализует свои психологические влечения, он ищет смысл жизни, и только тогда становится (полным) совершенным человеком. Это особое смысловое измерение, в котором сконцентрированы ценностные параметры, и делает человека нравственным. Борьба за существование и стремление к продолжению рода не делает человека полным, а вот обретение смысла жизни, духовных потребностей делают его таковым.

Обсуждение. В духовности выражена диалектика соединения индивидуального «Я», самосознания с высшими духовными устремлениями человечества, диалектика развития общечеловеческого, то есть достигнутого, накопленного всем человечеством, с нравственными исканиями каждой отдельно взятой личности.

Абай, как и Шакарим допускал, что путем просвещения, воспитания, улучшая законы в рамках существующего строя возможно усовершенствование нравственности людей. Абай верил, что вместе с изменением общественной жизни, социальной среды может изменяться нравственное состояние человека, что зло уступит место добру.

На наш взгляд такие представления Абая, хотя и порождали надежду на возможность гуманистического устройства общественной жизни, но были преждевременны для его эпохи. Рациональная программа гуманизации общества может возникнуть только в результате осознания людьми того, что существующие условия жизни ведут к кризису социально-политической системы в целом. Абай, возлагая надежду на образование и воспитание был прав в том, что именно здесь закладываются основы нравственных императивов развития человека, а значит и всего общества. Основой внутреннего строения образования и воспитания, в которых ценности и идеалы приобретают свою логическую последовательность, может быть, как гениально считал Абай - только соответствие историческому пространству

национальной и общечеловеческой культуры, где идеалы и ценности являются неизблемыми и вечными, а не подверженными конъюнктуре времени.

Чтобы поднимать человека духовно, укрепляя его нравственные позиции, необходимо создать такие условия, когда приобщение личности к богатству духовных ценностей, заключенных в культуре, стало бы потребностью самой личности. Личность должна стремиться освоить культуру прошлого во всей ее целостности и многомерности, ощутить себя звеном непрерывного культурно-творческого процесса. Деятельность личности становится решающим условием превращения потенциального фонда духовной культуры в реально функционирующий, нацеленный на формирование духовного мира современного человека. Человек, благодаря активной энергии души наиболее способен постигнуть причинные связи внешнего мира. Сильной стороной познания Абаем механизма духовных таинств, на наш взгляд, является его предпочтение чувственному восприятию человеком внешнего мира. Согласно его логическим построениям, посредством органа чувств наши осязания объективной действительности преломляются в сознании как некое духовное явление. Говоря другими словами, наш разум, мысль и сознание формируется в результате жизненного освоения мира.

С понятиями «тайн души» и «тайн жизни» связан вопрос у Абая о бессмертии души. По мнению Абая, человек в этом мире оставляет после себя лишь то, что он приобрел благодаря энергии души, постиг своим умом это - знания и дар искусства, способности и творчество. Духовное наследие передается от поколения к поколению, оно способно обновляться, развиваться, в новых конкретных исторических условиях, следовательно, оно не умирает.

В седьмом слове он пишет: «Не раскрыв для себя видимых и невидимых тайн вселенной, не объяснив себе всего, человеку не стать человеком» [7, 123 стр.]. Именно посредством разума в чувства необходимо человеческой

природе познать, если не все, то хотя бы значительную часть тайн мира, а то душа человека не будет его душой, а душой твари.

Идеалом Абая является гармония, когда вера не оскорбляет разум, а разум облагорожен верой, но и этого мало. Все слагаемое человеческого сознания должны отражаться в этически безупречном поступке.

Абай в философском и психофизиологическом планах развивал идею о душе («Я»), энергию души, страсти души. Он осознал сложную, противоречивую взаимосвязь в человеке и действуют в полном согласии друг с другом. Человек не может существовать без одной из этих составных частей. Ни душа сама по себе не может быть названа человеком, так как она уже потом была помещена в тот образ, которой называется человеком, ни тело без души не является человеком, ибо по выходе души оно называется трупом. Тело также божественного происхождения. Бог не мог поместить родственную ему душу в дурную плоть. Душа и тело едины в человеке. Тело одухотворяется душой, а душа имеет в теле весь вспомогательный аппарат чувств: зрение, слух, осязание и так далее.

Абай рассматривал физическое тело, как почву, на которой совершенствуется и произрастает энергия души, то есть, без познания энергии души не в состоянии развиваться и совершенствоваться.

Мыслитель особо подчеркивал, что без развития и совершенствования тела невозможно становление энергии души. Наряду с природной энергией души и усилением душевных страстей необходимо и раннее пробуждение духовной потребности, которая приобретается благодаря духовной пище. Абай называл духовной пищей духовные ценности, которые накапливаются в сознании в результате отражения объективного мира.

Субъективная сторона человека – и истинна, и действительна, но доведенная до крайности, она впадает в нелепость. Субъект есть личность, в этом смысле он есть выражение и определение бесконечного духа; следовательно, личность не должна быть ограниченной; дух истинен, следовательно, личность не должна быть эгоистической.

Между тем, с другой стороны, ограниченность есть условие субъективности. Как же примирить это противоречие в столкновении личности человека с объективным миром?

В отношении к его индивидуальной особенности мир объективный есть мир ему враждебный, но в отношении к его духу как проблеску бесконечного и общего, этот мир – «родной мир». Чтобы быть действительным человеком, а не призраком, он должен быть частным выражением общего или конечным проявлением бесконечного. Вследствие этого он должен отрешиться от всей субъективной личности, признав ее ложью, и призраком, должен смириться перед мировым, общим, признав только его истиною и действительностью. В духовном развитии человека момент отрицания необходим, но он должен быть только моментом, а не целью жизни.

Однако, как подчеркивал Абай - это длительный процесс, распадающийся на основные периоды, которые совпадают с этапами социализации личности. Это процесс, в результате которого происходит, с одной стороны, интериоризация (овнутрение) социальных норм, нравственных принципов. То есть социальное индивидуализируется, становится частью личности. С другой стороны, наблюдается и обратный процесс - экстериоризация, т.е. индивидуальные качества человека социализируются, преодолеваются негативные свойства личности и утверждаются социально-значимые, общечеловеческие. Общепризнанные решения проблемы нравственных противоречивостей Абай намечает путем сведения в непротиворечивое единство тело и души – «Мое» и «Я».

«Я» в учении Абая есть интегральное ядро духовного мира человека, его регулятивный центр. Оно представляет собой как бы внутреннее, определяющее характер, сферу, мотивации, проявляющуюся в определенной направленности, способ соотнесения своих интересов с общественными, уровень притязаний, основу формирования убеждений и ценностных ориентации.

Оно же является основой формирования «социальных чувств человека»: чувство собственного достоинства, долга, ответственности совести, нравственно-этических принципов.

Для Я объединение ума и души еще недостаточно, необходимо присутствие «моего» как системы свойств и отношений. Это было специально выделено Абаем, «ум и разум - это Я, а вот тело мое». То, что мое, имеет отношение к уму и душе. Тело - мое, определяет поэт, отличая тело от разума. Если - человек есть, то душа и тело едины, они не разделяются при жизни, а вот отделяться они начинают в конце жизни. «Я» и «Мое» владеют человеком совместно, когда он владеет жизнью. Когда они начинают расчленяться, то приходит конец жизни.

«Я» - разум промолвит.

Плоть скажет «Мое»,

Различно у плоти с душой бытие.

Бессмертное «Я» никогда не умрет,

«Мое» - это только земное жилье [8, 178 стр.].

Вся жизнь человека - это не что иное, как процесс рождения себя, совершенствования своего «Я». Значительно ускоряет процесс становления личности образование. Образование – это о приобщение к общечеловеческому опыту. Это образование человеком самого себя, что исключает каждому проходить путь нравственного совершенства заново, испытывать все на своем опыте, методом проб и ошибок. Посредством образования индивидуальный опыт социализируется, в значительной мере обогащается результатами опыта многих поколений. Приобщаясь к духовно-нравственному опыту других людей, человек как бы примеряет его на себя, а не приобретает исходя лишь из собственного эмпирического «Я».

Индивид как средоточие вселенной. Индивид как средоточие вселенной склонен к побуждениям и чувствам, впечатлениям и переживаниям, он мыслит, имеет свои убеждения и ценности, установки и идеи, стереотипы. Огромное значение имеет внутренний мир человека. Его мысли

ложатся в основу самосознания личности, а самосознание центр нашего сознания. Если человек является центром мироздания, то его центром становится его самосознание. Именно единство самосознания, чувства и разум в гармоническое единство. Такое органическое соединение чувственного и разумного начала, по его мнению, должно предохранить личность от отклонений в своем духовном развитии.

Идеал воплощенного социально-нравственного совершенства у Абая выдвигается в понятие – «совершенного», подлинного человека, гармонично сочетавшего в себе природные качества (естественное тело – «Мое») и воспитанность и духовность – «Я».

После того как воспитанность ученость («Я») и естественность («Мое») в человеке уравнивают друг друга, он становится «совершенным человеком».

Говоря о цельности, о духовной работе человека над собой, Абай обращает много внимания на сердце: «Ум, Сердце, и Воля – ничто друг без друга», то есть самосовершенствование – это есть «работа сердца».

«Сердце» занимает центральное положение в психокосмосе Абая и Шакарима. Искреннее сердце есть вместилище духа, духовное око способное привести к целостному восприятию мирового Космоса, более глубинной связи человека и мира.

Вершиной духовного синтеза Шакарима - предложение о введении в процессе образования и воспитания науки совести - приоритет аксиологического аспекта в его видении образцов будущего.

«Человечную скромность, справедливость, доброту в их единстве, – писал Шакарим, – я называю мусульманским словом уждан, русским – совесть» [9, 99 стр.].

«Совесть есть желание, потребность души. Это потому, что душа является такой сущностью, которая никогда не исчезнет а, с каждым разом все совершенствуется, идет к возвышению». Основой восходящего развития души, согласно Шакариму, является совесть.

В становлении человека важная роль отводится человеческой совести. Это понятие отличает человека от обывателя, как утверждал Абай:

Стыд, совесть, честь таланту –

Никто из обывателей не выберет их,

Глубокую мысль, глубокую науку никто не ищет

Зато все увлечены ложью и сплетней [10, 216 стр.].

Совесть, если она есть у человека, показывает ему, что за свои поступки он отвечает сам. Человека делает человеком совесть, даже при приближении смерти нельзя продавать совесть. В понимании мыслителя поступление совестью – это большая вина человека, его первородный грех, это духовное преступление человека, совершенное им самим. Продать совесть, потерять совесть - это большой духовный грех.

Заключение. Чрезвычайно сложно воспроизвести портрет духовного мира Абая, впрочем, и Шакарима, ибо его нельзя заключить в рамки, ограничить в пространстве и времени - это портрет эпохи.

Сложность и нравственность реальной эпохи предопределило мощь, и масштабы их мысли, их исследовательский пафос.

Творчество Абая и Шакарима – это стержень, который держит и прошлое, и настоящее и этим определяет вектор будущего.

Духовный кристалл внутреннего мира мыслителей равномерно отсвечивает как в контексте евразийской культуры, так и общечеловеческой цивилизации.

Список литературы

1. Абдильдин Ж., Абдильдина Р. Абай - гениальный мыслитель и гуманист / Ж.Абдильдин, Р.Абдильдина. – Астана: Фолиант, 2015. – 230 с.
2. Гарифолла Е. Хаким Абай / Е. Гарифолла. – Алматы: Атамұра, 1994. – 198 с.
3. Орынбеков М. Философские воззрения Абая / М. Орынбеков. – Алматы: Білім, 1995. – 136 с.

4. Григорьев Е.И. Светоч Степи казахской / Е.И. Григорьев. – Усть-Каменогорск: ВКГТУ, 2001. – 533 с.
5. Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. Акorda. [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <https://cutt.ly/3hoQBKV> (дата обращения: 12.10.2020)
6. Назарбаев Н. Семь граней Великой степи. Акorda. [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-> (дата обращения: 14.10.2020)
7. Кунанбаев А. Книга слов. Поэмы / А. Кунанбаев. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.
8. Кунанбаев А. Избранное / А. Кунанбаев – Алма-Ата: Казгосиздатхудлит, 1951. – 131 с.
9. Серикбаева К., Сейсенбаева Р. Абай. Книга слов, Шакарим. Записки забытого / К. Серикбаева, Р. Сейсенбаева. – Алматы: Ел, 1993. – 128 с.
10. Кунанбаев А. Избранное / А. Кунанбаев. – Москва: Госпрлитиздат, 1945. – 216 с.

А.К. Мамырбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы рухани мәселелер

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық сананы және мәдениетті рухани жаңғырту жағдайында қазіргі қазақстандық қоғамдағы руханияттың жай-күйі мен даму болашағы қарастырылады. Руханият халықтың әлеуметтік-мәдени кодының негізгі қағидаларының бірі ретінде тарихи өткеннен бастау алады.

Қазіргі қоғамның рухани мәдениетін меңгеру және түсіну және болашаққа шынайы көзқараспен қарау үшін мәдени мұрадан мазмұнды әлеуметтік-мәдени рухани құндылықтарды игеру қажет.

Абай мен Шәкәрімнің философиялық ізденістерінде руханилық адамгершілік ұғым ретінде қызмет етеді. Абай мен Шәкәрімнің адамгершілік ілімдерінің негізін қазақ халқының руханияты құрайды, ол дәстүрде, әдет-ғұрыпта, ауызша халық шығармашылығында және Ұлы Дала ойшылдарының шығармаларында сақталған.

Мақалада руханилық бұл шынайы адамгершілікті анықтайтын өлшем, адам болмысының мәндік дәрежесінің көрсеткіші екендігі баса айтылған.

Абай мен Шәкәрімнің шығармашылық ізденістеріндегі адамның бүкіл өмірі бұл тұлғаның дүниеге келуі, оның ішкі рухани әлемі мен өзін-өзі жетілдіру процесінен тұрады. Өткен ойшылдардың рухани, адамгершілік тәжірибесіне қосыла отырып, адамның рухани өзін-өзі анықтауы қазіргі әлемнің әлеуметтік-мәдени кеңістігінде жүзеге асырылады.

Абай мен Шәкәрімнің шығармашылық ізденістерінің рухани әлеуеті Қазақстанда болып жатқан жаңғырту үдерістерінің қазіргі кезеңінде өзекті және сұранысқа ие.

Түйін сөздер: руханилық жаңғыру; гуманизм; мәдениет; адамгершілік; өзін-өзі жетілдіру; бақыт, үміт.

А.К. Mamyrbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The problem of spirituality in the works of Abai and Shakarim

Abstract. The article examines the state and prospects for the development of spirituality in modern Kazakhstani society in the context of the modernization of public consciousness and the spiritual revival of culture. Spirituality as one of the fundamental principles of the socio-cultural code of the people is rooted in the historical past. To master and understand the spiritual culture of modern society and to take a panoramic view of the future, it is necessary to extract from the cultural heritage the meaning-forming socio-cultural spiritual values.

Spirituality acts as a moral concept in the philosophical searches of Abai and Shakarim. As you know, the basis of the moral teachings of Abai and Shakarim is the spirituality of the Kazakh people, which is preserved in traditions and customs in oral folk art and the works of thinkers of the Great Steppe.

The article emphasizes that spirituality is a kind of measure for defining true humanity, an indicator of the degree of meaningfulness of a person's being.

The whole life of a person in the creative quests of Abai and Shakarim is the process of the birth of a personality, self-improvement of the inner spiritual world. By joining the spiritual, moral experience of other people as well as thinkers of the past, a person realizes his spiritual self-determination in the socio-cultural space of the modern world. The spiritual potential of the creative searches of Abai and Shakarim is relevant and in demand at the present stage of the modernization processes taking place in Kazakhstan.

Key words: spirituality; modernization; humanism; culture; morality; self-improvement; happiness; hope.

References

1. Abdildin J., Abdildina R. Abaj - genial'nyj myslitel' i gumanist [Abai is a genius thinker and humanist] (Foliant, Astana, 2015, 230 p.).
2. Garifolla E. Hakim Abai [Hakim Abai] (Atamura, Almaty, 1994, 198 p.).
3. Orynbekov M. Filosofskie vozzreniya Abaya [Philosophical views of Abai] (Bilim, Almaty, 1995, 136 p.).
4. Grigoriev E.I. Svetoch Stepi kazahskoj [The lamp of the Kazakh Steppe] (VKG TU, Ust-Kamenogorsk, 2001, 533 p.).
5. Nazarbayev N. Vzgl'yad v budushchee: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya. Akorda. [Looking into the future: modernization of public consciousness. Akorda] Available at: <https://cutt.ly/3hoQBKB> [in Russian] (accessed: 12.10.2020)
6. Nazarbayev N. Sem' granej Velikoj stepi. Akorda [Seven Facets of the Great Steppe. Akorda] Available at: <https://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-> [in Russian] (accessed: 14.10.2020)
7. Kunanbaev A. Kniga slov. Poemy [Book of words. Poems.] (El, Almaty, 1993, 272 p.).
8. Kunanbaev A. Izbrannoe [Favorites] (Kazgosizdatkhudlit, Alma-Ata, 1951, 131 p.).
9. Serikbaeva K., Seisenbaeva R. Abay. Kniga slov. Shakarim. Zapiski zabytogo [Abai. Book of words. Shakarim. Forgotten notes] (El, Almaty, 1993, 128 p.).
10. Kunanbaev A. Izbrannoe [Favorites] (Gosprilizdat, Moscow, 1945, 216 p.).

Сведения об авторах:

Мамырбекова Асия Кабдразаковна – кандидат философских наук, доцент, кафедры Философии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Янушкевич 6, Нур-Султан, Казахстан.

Mamyrbekova Asiya Kabdrakovna – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, st. Yanushkevich 6, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Н.О. Сералы¹Б.С. Сиздигов²А.А. Сералиев³^{1,3} «Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі», Шәуілдір, Қазақстан² Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: ¹nice.seraly@mail.ru, ²bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz, ³ali.seraliev@mail.ru)

Фараб оазисіндегі Оғыз мемлекетінің саяси орталықтары

Аңдатпа. Ерте ортағасырларда Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде қала мәдениеті қарыштап дамыған. Сырдария өзенінің орта ағысындағы отырықшылық пен көшпелі мәдениеттің астасып жатқан жерінде көптеген ұлт тайпалар мекеніне айналған. Ортағасырда құрылған көптеген мемлекеттер егіншілігі, сауда-саттығы дамыған қала мәдениеті өркендеген Сыр алабындағы жерлерді өздерінің құрамына қосып алуды көздеген. Саманид, Қарлұқ, Қарахан мемлекеттері бұл жерлерге өз үстемдіктерін орнатып қала мәдениетін дамытуға ден қойған. Оғыз тайпалары Сырдың орта ағысындағы жерлерді жаулап алып үлкен держава негізін қалағанда, қала мәдениетінің мемлекеттің өсіп-өркендеуіне үлкен қозғаушы күш ретінде қабылдаған. X ғасырда Сырдың орта ағысындағы жерлерді өзінің қарамағына бағындырған оғыз мемлекеті, өз державаларын нығайту мақсатында және жаулап алған жерлерді басқару тиімділігін арттыру мақсатында Фараб оазисіндегі бірнеше қалаларды өздерінің саяси орталықтарына айналдырған. Оғыз билеушілері қала мәдениеті дамыған Сыр бойындағы қалаларды күйретпеген, қайта олардың дамуына өз үлестерін қосқан. Ортағасырлық араб, парсы жазба деректерде Оғыз мемлекеті туралы айтылғанда олардың саяси орталықтары Сырдың төменгі ағысындағы қалалар айтылады. Жаңадан қалыптасқан Оғыз мемлекетінің саяси орталығы Жаңа-қала (Дих-и-нау, Шахркен) Жанкент қаласы көп айтылады. Сырдың орта ағысында орналасқан оғыз қалалары туралы деректер өте аз қамтылғандықтан, аталған тақырып аясында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Оғыз мемлекетінің саяси орталықтарын анықтап ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Мақалада оғыз мемлекетінің саяси орталықтарына, қалаларға байланысты жазба деректерге, археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне тоқтала отырып, Оғыз мемлекеті тұсындағы қалалардың құрылымына ғылыми талдау жасалынып, орталықтардың маңыздылығы анықталды.

Түйін сөздер: Фараб оазисі; Орта Азия; Сырдария; Оғыз мемлекеті; орта ғасыр; ортағасырлық қалалар.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-55-67>

Кіріспе. Ерте ортағасырда Сырдарияның орта ағысындағы жерлер суландыру жүйесі дамыған, қала мәдениеті өркендеген оңтүстік өңірдегі экономикалық маңызы зор егіншілік аймақтың орталығы болды. Сырдария алабында егіншілік пен жер өңдеу мәдениеті ерте кезден (VI-VII ғғ.) бастап дамып, X ғасырда күрделі суландыру жүйесінің

дамығандығының нәтижесінде егіншілік шаруашылығының биік көрсеткішіне жеткен. Тарихи деректерде Сырдарияның орта, төменгі ағысындағы жерлерде егіншілікпен айналысатын және жартылай көшпенді халықтар тығыз орналасқандығы көрсетілген. Халық тығыз орналасқан аймақтарда, қала мәдениеті айтарлықтай

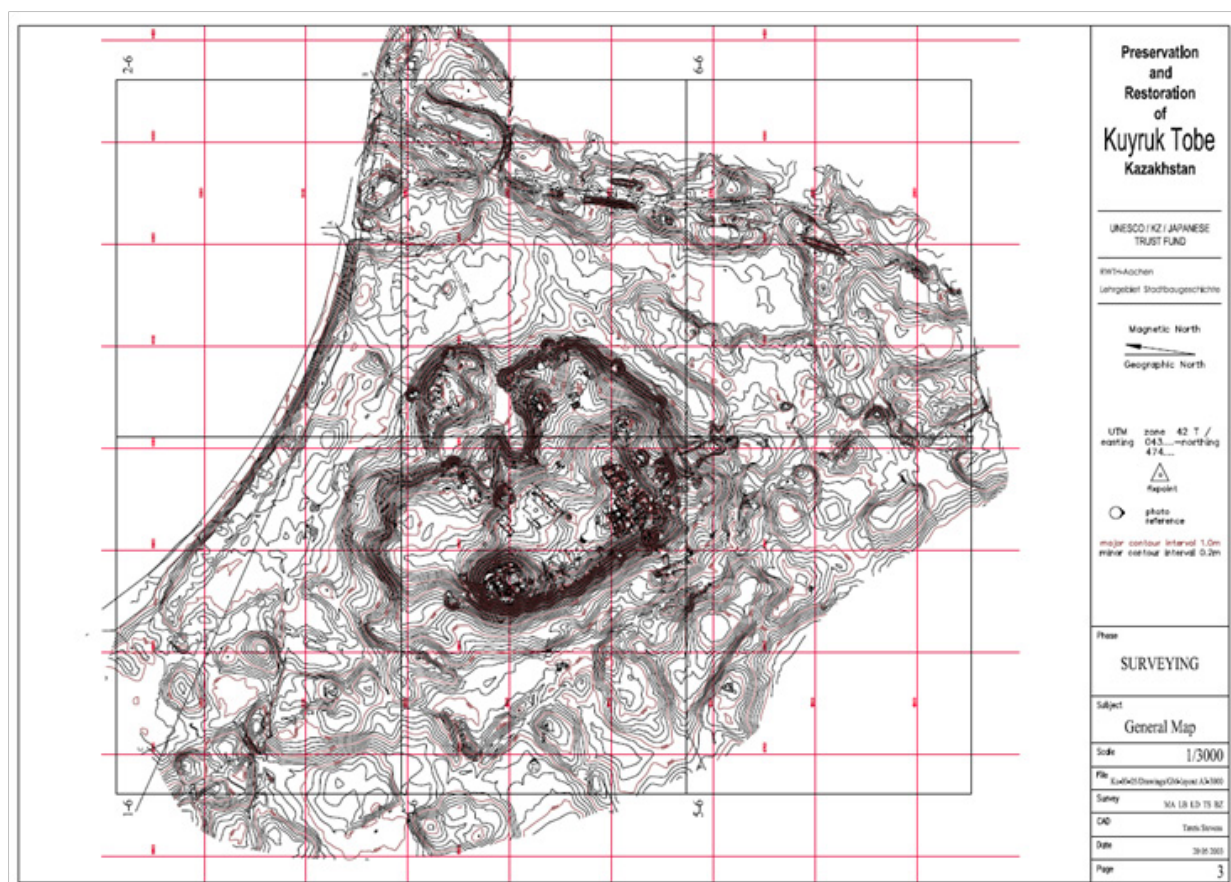
дамыған. Бұл қалалардың тарихы мен өсіп-өркендеуіне жартылай отырықшы, жартылай көшпенділікке бейімделген қаңды, оғыз, қыпшақ, т.б. тайпалардың ықпалы жоғары болды. Бұл көшпенді тайпалар отырықшылыққа бейімделе отырып, мемлекеттің өсіп-көркеюіне қалалардың атқаратын рөлін, маңыздылығын пайымдай білген. Сыр бойындағы қалалар түрлі тарихи оқиғаларға байланысты біресе гүлденіп, біресе құлдырау кезеңдерін бастан кешірді. Тарихи оқиғалар желісінде көптеген қалалар өз кезеңінде белгілі бір мемлекеттің қарамағындағы көшпенді және отырықшылық мәдениеті тоғысқан аймақтаң бас қаласы қызметін атқарған.

X ғасырда Сырдың орта ағысындағы жерлерді өзінің қарамағына бағындырған Оғыз мемлекеті, өз державаларын нығайту мақсатында және жаулап алған жерлерді басқару тиімділігін арттыру үшін бірнеше

қалаларды өздерінің саяси орталықтарына айналдырған. Оғыз билеушілері қала мәдениеті дамыған Сыр бойындағы жерлерді күйретпеген қайта олардың дамуына өз үлестерін қосқан. Ортағасырлық жазба деректерде Сырдың орта ағысында орналасқан оғыз қалалары туралы деректер өте аз қамтылған.

Кедер (Құйрықтөбе) қалажұрты. Оғыз мемлекеті құрылғанға дейін Фараб оазисіндегі басты саяси орталық Отырар қаласы болған. X ғасырдағы деректерде, Мұхамед ал-Истахри жазбасында Субаникенттен Бараб округінің бас қаласы Кедерге дейін екі күндік жер екендігі келтірілген. Ибн-Хаукалдың деректерінде Испиджаб округіне жақын орналасқан қалалар ретіне Кедер де аталады, және бұл деректерде Отырар аталмайды [1, 78-79 б.].

Мақдиси қалдырған деректерде, Кедер Фараб округіндегі бой көтерген жаңа қала

Топография-1. Кедер (Құйрықтөбе) қалажұртының топографиясы

ретінде аталып, онда орталық мешіт барлығы және жергілікті халықтар арасында дінаралық қақтығыс болғандығы көрсетілген [2, 234 б.]. Кедер қаласындағы жергілікті халықтардың өзара қақтығысы туралы толығымен баяндалмаған, шамасы бұл қақтығыс жергілікті халықтар мен Сырдың орта ағысын жаулап алған оғыз тайпаларымен болған қақтығыс болуы мүмкін. Кедер қаласының негізі Оғыз мемлекеті құрылғанға дейін қаланған, және саманиліктер билігі кезінде мұнда ислам діні кеңінен тарала бастаған. Оғыз тайпалары ислам дінін қабылдағанға дейін отқа, пұтқа табынған, шамасы жоғарыда айтылған кішігірім қақтығыс исламды ұстанған жергілікті халықтар мен кейбір оғыз тайпаларының арасында болуы мүмкін.

X ғасырда Кедер қаласы Фараб округінің бас саяси экономикалық орталық болуының себебі, бұл жерлерге Оғыз мемлекетінің нығайуының әсерінен. Оғыз билеушілер жергілікті халыққа қысым көрсетпей, Сырдың орта ағысындағы дамыған қала мәдениетінің көркеюіне қолдау көрсете отырып,

экономикалық жағынан дамуына ықпалын тигізген. Сырдария өзенінің алабы мен Қаратау бөктеріне дейінгі жерлерге билігін жүргізген оғыз жағбулары осы жерлерді басқару үшін саяси орталықтар құрған. Кедер қаласы Фараб округін басқаруға тиімді саяси орталықтың бірі болған.

Ортағасырлық деректерге сүйене отырып, археологтар Кедер қаласының қирандысының орнын толық анықтаған. Қиранды орны Отырар қалажұртының солтүстік-батысында 5 км қашықтықта орналасқан қазір Құйрықтөбе атауымен белгілі тарихи ескерткіш (Топография-1). Құйрықтөбе қалажұрты 1951 жылдан бастап археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіле бастаған. Ауқымды қазба жұмыстары 1981 жылы жүргізіліп шахристан, цитадель аумақтарында VII-XII ғғ. кезеңдерін қамтитын құрлыс орамдары қазылып аршылды [3, 163 б.].

Шахристан аумағында жүргізілген жұмыстар барысында тұрғылыққа арналған тұрғын жайлармен қатар, көпшілікке арналған қаланың орталық жұма мешітінің

Сурет-1. Кедер (Құйрықтөбе) қалажұртының әуеден көрінісі

орны анықталды. Мешіт қабырғалары күйдірілген кірпіштермен қаланған, ғимараттың жалпы көлемі 36,5x20,5 м, қаланың құлдырау кезеңінде жергілікті тұрғындар қаланы жартылай тастап кеткен кезінде мешіттің құрылыс қабырғалары XIII-XIV ғғ. мұсылман зираттарының қабір құрылысына бұзылып алынған. Қазба барысында алынған материалдарды сараптау нәтижесінде мешіт X-XII ғғ. тән екендігі нақтыланған (Сурет-1).

Цитадель аумағында жүргізілген қазба барысында салтанат сарайының орны аршылды. Қазба барысында ғимарат ішін қаптаған шала өртенген ағаштан жасалынған әрлеуіш тақталардың қалдықтары табылды. Бұл тақталарда түрлі стильде жасалынған өсімдік тәрізді өрнектер мен құдай бейнелері ойылып салынған. Зерттеулер нәтижесінде бұндай бейнелер Пенжикент, Гиссар жоталарынан табылған бейнелерге өте ұқсас болып келетіндігі анықталды. Осы материалдардың негізінде зерттеушілер Кедер қалажұртында оттың, табиғаттың тылсым күшіне табыну діни-нанамдары соғдылықтар арқылы тарағандығы туралы тұжырым жасаған. Осыған қарағанда соғдылықтар мәдениеті Сыр бойындағы халықтар арасында саудагерлер арқылы тарап, сол жерлердегі діни ағымдарына етене араласып кеткен. Оғыз дәуірінде ислам діні кең тарай бастағанмен, зарастризм діні біраз уақытқа дейін тұрақтап тұрған [4, 27 б.].

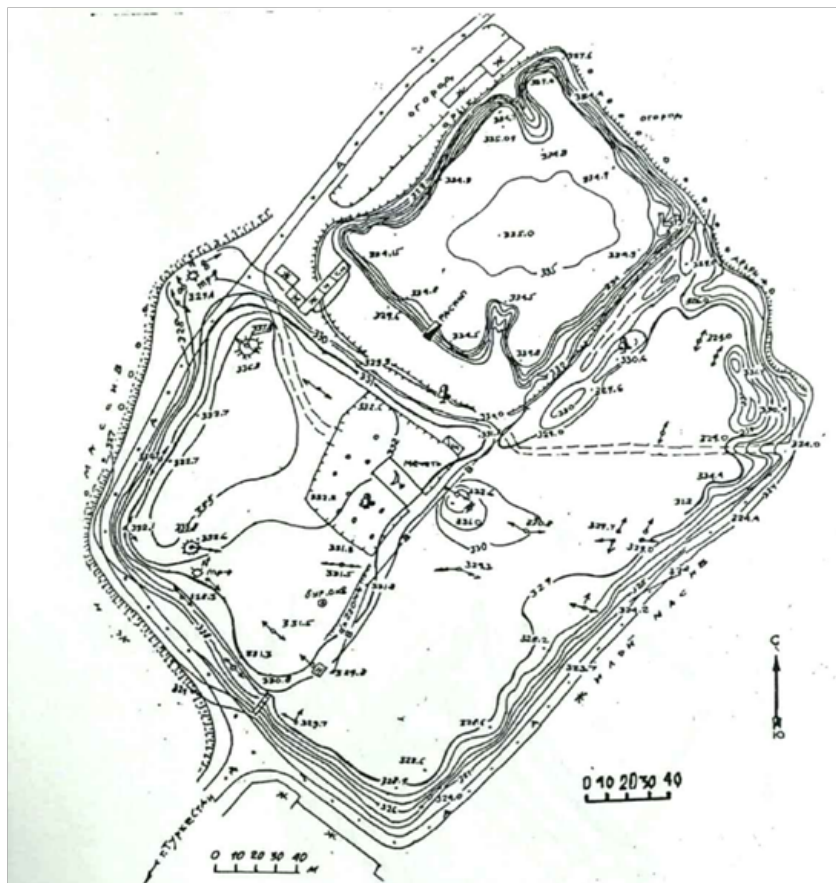
Оғыз державасының құлдырау кезеңінде Кедер қаласы да құлдырау кезеңін бастан кешірген. Қала Фараб округіндегі бас қала мәртебесін айрылып бұл өлкенің саяси орталығы ретінде қайтадан Отырар аталады. XII ғасырдың екінші жартысынан бастап қаланың негізгі бөлігі бос қалған және шахристан бөлігі мұсылмандық жерлеру орнына айналған. Кедер қалажұртының рабат бөлігінде тіршілік тоқтамаған, әсіресе, монғол шапқыншылығынан кейін бұл жерлерде өндіріс ошақтары қайта көркейген. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде, Құйрықтөбенің рабат аумағынан кірпіш күйдіретін өндіріс орындары анықталынды. Шеберхана бірнеше кірпіш күйдіретін

ошақтар мен тұрғылыққа арналған тұрғын үй орамдарына тұрады, шеберхана XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XIV ғасырға дейін қолданыста болған. Ескерткіштің оңтүстік-шығыс бөлігінен рабат аумағынан Құйрықтөбенің негізгі суландыру каналының бойында темір ұсталарының шеберханалары болған. Үлкен аумақты алып жатқан темір ұсталарының орамынан бірнеше шеберханалардың орны мен бірнеше жанұяға тиесілі тұрғын үй орамдары анықталынған. Әр шеберхананың өзіндік функциясы болған, бір шеберханада тұрмысқа қажетті темір бұйымдарын жасаса, екіншісінде арнайы рудалардан темір қортпасын бөліп шығаратын болған [5, 178-187 б.].

Кедер қаласы X-XII ғғ. Фараб округіндегі үлкен сауда мен өндіріс орындары шоғырланған орталық болған, қазба нәтижесінде бұл толық анықталынды. Оғыз державасы ыдырап қаланың негізгі бөлігі бос қалғанымен оның рабат аумағында тіршілік тоқтамаған.

Қарашық қалажұрты. Ортағасырда Сырдарияның орта ағысындағы жерлерде бірнеше округтер мен оларды басқаратын саяси орталықтары болған. Оғыз мемлекеті кезінде сондай округтердің бірі Түркістан, жазба деректерде бұл округ пен оның саяси орталығы Шавғар қаласы туралы көп қамтылған. Оғыз мемлекеті құрылғанда округтың саяси орталығы Шавғар емес Қарашық (Каражук) қаласы болған. Ортағасырлық деректерде Қарашық қаласы туралы деректер көп кездеспейді, тек М. Қашқаридың еңбегінде ғана «Каражук Фараб атауы оғыз қалаларының бірі» екендігі келтірілген [6, 450 б.]. Шамасы түрлі саяси жағдайларға байланысты Фараб округінің аумағы (шекарасы) өзгеріп отырған, М. Қашқаридың жазбасына қарағанда Түркістан өлкесі Фараб округінің аумағына кіргендігі сөзсіз.

XI ғасырда Сырдария өзенінің солтүстік-шығысында жатқан тау жоталары Қарашық атауымен аталған және оғыз тайпаларының негізгі шоғырланған жері Сырдарияның орта ағысындағы жерлер мен Сығанақ қаласының

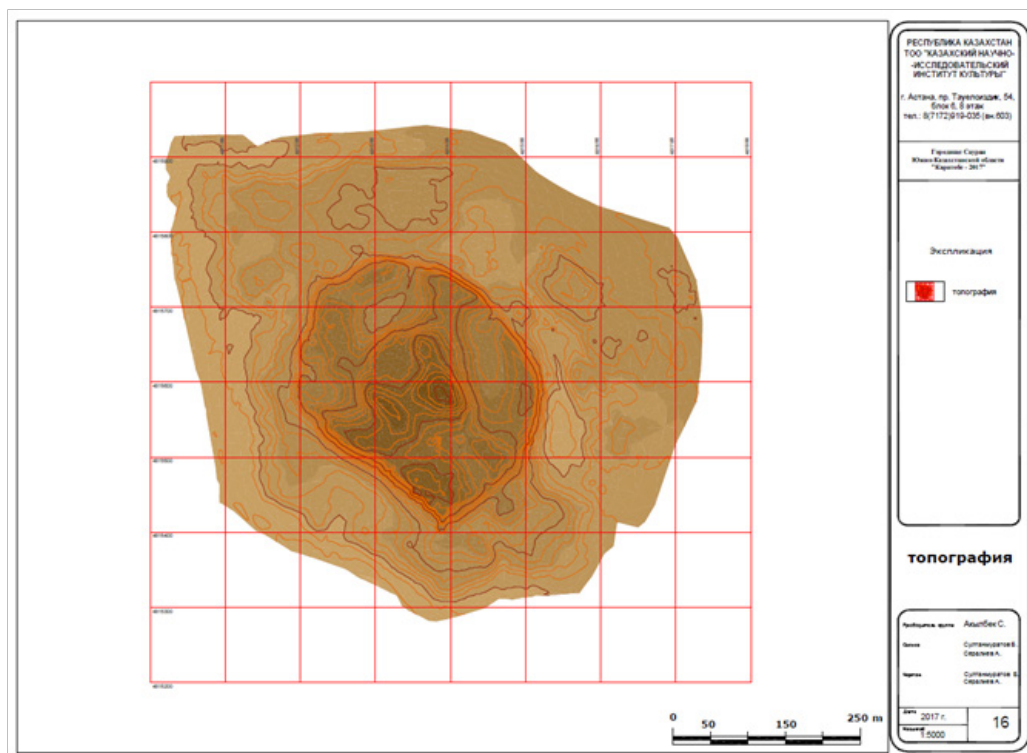
Топография-2. Қарнақ қалажұртының топографиясы
(Қарнақ елді мекенінің тарихы мен топонимикасы)

маңы болған. Қарашық Қаратау жотасының ежелгі атауының бірі, осы жерден түркімен-сұлжуктері Хорезім жеріне қарай ойысқан, Қарашық және Сығанақ жері түркімен сұлжіктерінің негізгі отаны ретінде аталады [6, 174 б.].

Ортағасырлық деректердің аздығынан Қарашық қалажұртының орны ұзақ уақытқа дейін нақтыланбай келді. Көптеген зерттеушілер қала орнын Түркістан қаласының оңтүстік-шығысында 8 км қашықтықта орналасқан Шойтөбе (Шавғар) ескерткіші деп келген. Соңғы археологиялық зерттеулер барысында Қарашық қалажұрты Түркістан қаласының солтүстігінде 6 км қашықтықтағы Қарашық өзенінің оң жағалауында орналасқан Төрткүл I ескерткішінің орны екендігі нақтыланды [8, 56-57 б.].

Қарнақ қалажұрты. М. Қашқаридың жазбаларында оғыз қалалары ретінде Қарнақ

қаласы да аталады, бірақ бұл қаланың орналасқан жері көрсетілмейді. Мақдиси жазбаларында Қарнақ, Шавғар мен Сауран қалаларының ортасында орналасқандығы келтірілген. XVII ғасырдың аяғында, Федор Скибин мен Матвей Трошин Қазақстан мен Орта Азияға барған сапары барысында жазылған күнделігінде, Қарнақ қалажұрты жайында мәліматтар кездеседі [9,80]. Зерттеушілер арасында қаланың нақты орналасқан жері туралы пікірталастар көп болған, Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің зерттеулерінде, Қарнақ қаласының орны Шорнақ елді мекенінің маңындағы Садық-Ата (Сейдақ) ескерткіші деп нақтылағын. Сонымен қатар, аталған археологтар Қарнақ қалажұртында қазба жұмыстарын жүргізді, бірақ белгілі бір қорытынды шығара алмады (Топография-2). XIX ғ Түркістан әскери округінің картасында бұл төбе Шорнақ деп

Топография-3. Қаратөбе қалажұртының топографиясы.

аталған, осы деректерге сүйене отырып, Шорнақ Қарнақ атауының диалектикалық өзгертілген түрі деп тұжырымдаған [10, 104 б.].

К.М. Байпақов Қарнақ қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған материалдарды негізге ала отырып, Шорнақ (Садық-Ата) қалажұртында VIII ғ. тіршілік тоқтағандығын айта келе, Қарнақ қалажұртының орны Атабай ауылының маңындағы Ишкент қалажұрты деп пайымдаған [11, 27 б.]. Осы Қарнақ қаласында XIV ғ. Әмір Темірдің бұйрығымен Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне арнап қоладан тайқазан құйылған.

Сауран қалажұрты. Сырдың орта ағысындағы үлкен ортағасырлық қаланың бірі Сауран (Савран) болған, қала туралы X-XII ғғ. тарихшылары ал-Истахри, Ибн-Хаукаль, ал-Мақдиси, Якут ал-Хамави деректерінде кездеседі. М. Қашқари жазбаларында Сауран (Сабран) оғыз қалаларының бірі ретінде аталады [11, 409 б.].

Мақдиси жазбаларында қала туралы мынадай дерек келтірілген; «Сауран үлкен

қала айналасы жеті қорған қабырғасымен қоршалған, қабырға сыртында рабат орналасқан, қаланың ішкі бөлігінде орталық мешіті бар. Сауран оғыздар мен кимақ иеліктерін бөліп тұрған шекаралық, қорғанысы мықты қала, мұнда оғыз саудагерлері сауда-саттықпен айналысу мақсатында және бейбіт келісім жүргізу үшін келетін болған» [2, 234 б.].

Сырдың орта ағысында Оғыз мемлекетінің негізі қаланған кезде Сауран Сырдың төменгі ағысындағы жерлермен байланыстыратын шекаралық қала болған. Оғыз мемлекеті кемеліне келгесін ауқымды жерді тиімді басқару үшін оң қанат, сол қанат (Ескі Гузия, Жаңа Гузия) болып екіге бөлінген. Осы екі қанаттың арасындағы шекаралық қала Сауран болуы мүмкін.

Ертедегі атауы сақталынып қалынған ескерткіштердің бірі - ол Сауран. Қазіргі біз білетін Сауран қалажұртының негізі XIII ғасырда қаланған, ал монғол дәуіріне дейінгі қаланың орны қазіргі Сауран қалажұртының шығысында 3 км қашықтықта орналасқан Қаратөбе ескерткіші екендігі археологиялық

зерттеулер барысында анықталынған (Топография-3). XI ғ. екінші жартысында қыпшақ мемлекетінің жаутершілік соғыстары барысында қала қиратылып, біршама уақыттан кейін қазіргі Сауран қаласы қайтадан бой көтерген.

Жоғарыда аталынып өткен ескерткіштер оғыз дәуіріне дейін өркендеп өсіп отырған, оғыз қағанаты құрылғанда бұл қалалар Сырдарияның орта ағысындағы маңызы зор саяси орталықтарға айналған, монғол дәуірі кезінде де өз маңыздылықтарын жоғалтпаған.

Оғыз державасы нығайған шағында Сырдарияның сол жағалауындағы жерлерді бақылауда ұстау үшін және сауда-саттықты нығайту мақсатында бірнеше қалаларды өздерінің басты саяси экономикалық орталықтарына айналдырған. Ол қалажұрттар бізге өздерінің ортағасырлық тарихи атауларымен белгілі.

Сүткент қалажұрты. Өзінің ежелгі тарихи атауын сақтап қалған ортағасырлық Сүткент қалажұрты Сырдария өзенінің орта ағысындағы, сол жақ жағалауында орналасқан кезінде қала мәдениеті дамыған үлкен қалалардың бірі болған. X-XIII ғғ. Сүткент қаласы Фараб аумағындағы бай қалалар тізіміне кірген және мал шаруашылығы өркендеген Келес даласындағы аймақ пен Фараб уәлаятының тығыз байланыстырған экономикалық орталық болды. Сүткент қаласы маңызды егіншілік пен мал шаруашылығының тоғысқан жері болғандықтан кейбір ортағасырлық тарихшылар қаланы сол кездегі өркендеген Фараб (Отырар) және Тараз қалаларымен деңгейлес қала ретінде атап өтеді [12, 74 б.].

Ортағасырлық тарихшылардың жазбаларында Сүткент қаласы туралы деректер аз қамтылған. X ғ. тарихшысы ибн Хаукалдың еңбегінде (Китаб ал-масалик в ал-мамалик) Сүткент Испиджаб аймағындағы қала ретінде аталады [1, 79 б.]. Бірақ бұл деректе нақты қандай мемлекет құрамына кіретіндігі айтылмайды.

Махмұд Қашғаридың жазбасында Сүткент (Ситкун) оғыз қалаларының бірі ретінде аталады [11, 414 б.]. Осы жазбаға қарап Сүткент X-XI ғғ. Сырдарияның орта

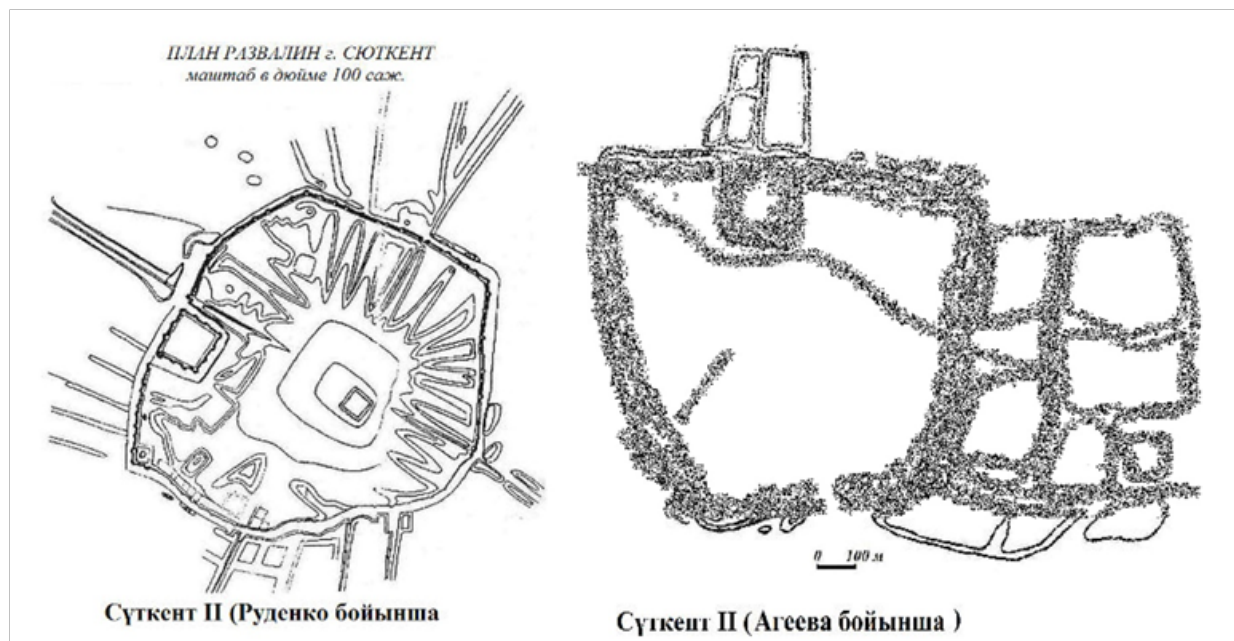
ағысында құрылған оғыз мемлекетінің басты қалаларының бірі болғанын білеміз. Оғыз мемлекеті кемеліне жетіп өркендеген кезде бұл қала мемлекеттің Мауеренахр жерімен байланыстыратын шекаралық қала қызметін атқарды. Қала орны Мауеренахр мен Сырдың бойындағы қалалармен экономикалық сауда қатынасын байланыстыратын жол торабының тоғысқан жері еді.

Басқа деректерде Сүткент оғыздарға тиесілі қала екендігі айтылмайды, тек Сырдарияның сол жағалауындағы Фараб аймағына кіретін қала ретінде Весижбен (Оқсыз) қатар аталады және ортағасырда Сүткент маңында ислам дінін қабылдаған оғыз, қарлұқ тайпалары мекендегені туралы деректі кездестіруге болады [2, 234 б.].

Оғыз тайпаларының Сырдария өзенінің сол жағалауында мекендегендігі туралы X ғ. деректерінде айтылған. Ал Сүткент Мауеренахр мен көшпенді түрік-оғыз тайпалары арасындағы шекаралық қала екендігі ал-Истахри жазбаларында келтірілген [7, 74 б.].

Жалпы араб және иран деректерінде Сырдарияның сол жағалауындағы керуен жолы бойындағы қалалар ретінде тек Сүткент пен Весидж ғана айтылады. Ортағасырлық деректерде бұл екі қаланың аталуын Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич өз еңбектерінде түсіндірме берді. Сол кездерде Мауереннахр жерімен жүргізілген сыртқы сауда аталған екі қала арқылы жасалған, ал ішкі сауда жергілікті саудагерлер арқылы іске асырылған. Сондықтан араб, иран тарихшылары сыртқы сауда байланысының орталықтары болған Сүткент, Весидж қалалары туралы нақты ақпаратты білгенімен, ішкі сауда жолында орналасқан қалалар мен кішігірім елді мекендер туралы мәлімет білмегендігінен олар туралы ештеме айтылмайды.

Сүткент қаласы туралы деректер XV ғ. жазбаларында Әмір Темір 1404/05 ж қыс айында Самарханнан Отырарға сапары барысында осы қалаға тоқтағандығы айтылады. [13, 224 б.]. Әмір Темір 1405 жылы Қытайға үлкен әскери жорық жасау үшін Отырар қаласына өзінің әскерін топтастырған.

Сурет-2. Сүткент қалажұртының планы

Осы жорыққа дайындық барысында ұлы әмірші сырқаттанып 1405 жылдың қыс айында Отырар қаласында қайтыс болды.

Қазіргі таңда Сырдарияның сол жағалауында Қаракөл көлінің алабында Сүткент атауымен аталатын екі ортағасырлық қала орындары бар. Сүткент I қалажұрты қазіргі Сырдария өзенінің сол жағалауында, қазіргі Сүткент ауылының солтүстік-батысында 2 км қашықтықта орналасқан. Ескерткіш жалпы жоспарда жартылай шеңберлі болып келеді, шахристан қамал қабырғасы биіктігі 2 м жал күйінде сақталған. Қаланың солтүстік-батыс бөлігіне таман ішкі қорған цитадель орналасқан. Жалпы жоспарда төртбұрышты көлемі 150х150 м, бұрыштары дүниенің төрт тарапына бағытталына орналасқан цитаделдің жалпы биіктігі 8 м (Сурет-2).

Сүткент II ескерткіші қазіргі Сүткент елді мекеннің аумағында Сүткент I ескерткішінің шығысында 1,5 км аралықта орналасқан. Жоспарда бесбұрышты, ескерткіштің жалпы биіктігі 1,5 м, ескерткіштің орталық бөлігінде сол замандағы құрылыс орындарының іздері байқалады [14, 340 б.]. Бұл ескерткіш қазіргі таңда құрылыс жұмыстарын жүргізу

барысында барынша бүлініп, жермен-жексен болған (Сурет-2)

Сүткент I қалажұртын алғаш рет орыс зерттеушісі 1900 жылы О.А. Руднев зерттеген. Кейіннен, Ресей патшалығының зерттеушісі И.А. Кастеньенің 1910 жылы жарық көрген «Қазақ даласы мен Орынбор өлкесінің көне ескерткіштері» еңбегінде Сүткент I қалажұртының толық топографиялық сипаттамасы жазылды. Ескерткішке археологиялық қазба жұмыстарын 1949 жылдары ОҚАЭ мүшелері А.Н. Берштанның жетекшілігімен жүргізді.

Ескерткіш аумағының бірнеше жерінен бақылау қазбалары салынып, жалпы топографиялық жоспары жасалды. Солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан қала орталығы мен шахристан бөлігі терең ормен қоршалған. Цитаделге кіретін бас қаппа солтүстік-батыс қамалқабырғасының ортатұсында орналасқан. Қаланың шахристан бөлігіне негізгі солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс қақпалары арқылы кірген. Археологиялық қазба жұмыстары барысында Сүткент I қалажұрты I-XIII ғғ. өмір сүргендігі анықталса, Сүткент II қалажұрты XIV-XVIII ғғ. кезеңдерінде өмір сүргені белгілі болды [10, 120 б.].

1949 жылғы зерттеулерден кейін араға ұзақ уақыт салып 2009 жылы мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Сырдарияның сол жағалауында орналасқан тарихи ескерткіштерге археологиялық барлау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында алынған нәтижелерді сараптай отырып, экспедиция жетекшісі Д.А.Талеев Сүткент қалажұртының орнын үш мәрте ауыстырылғандығы туралы өз тұжырымын жасады. Қаланың алғашқы бой көтерген жері Сырдың сол жағалауындағы Сүткент I ескерткішінің солтүстік-батысында 2 шақырым қашықтықта орналасқан Ақтөбе I ескерткішінің орны деп есептейді [15, 129 б.].

Ақтөбе I ескерткіші – 1949 жылғы экспедиция барысында зерттелген тарихи орындардың бірі. Зерттеу барысында ескерткіштің цитадель, шахристан, рабат аумақтарында бірнеше жерден археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген болатын. Қазба жұмыстары барысында көптеген жәдігерлер табылып, сараптау нәтижесінде Ақтөбе I қалажұртының төрт мәдени қабаттан тұратындығы анықталған. Бірінші мәдени қабаты б.з. IV-V ғғ. екінші VI-VIII ғғ. үшінші IX-XI ғғ. төртінші XI-XIII ғғ. кезеңдерін қамтиды. Қала XIII ғ. алғашқы ширегінде түрлі саяси оқиғаларға байланысты Орта Азия жеріндегі басқа да қалалармен бірге тіршілігін біржола тоқтатқан [16, 120 б.].

Ақтөбе I, Сүткент I қалажұрттары бір мезгілде мәдениеті өркендеп, бір мезгілде тіршілігі тоқтаған. Сондықтан Сүткент қалажұртының алғашқы бой көтерген орны Ақтөбе ескерткішінің орны деген еш қисынға келмейді.

Сүткент I қалажұрты Сырдария өзенінің орта ағысында орналасқан қалалардың ең үлкені, қала ортағасырда Испиджаб, Фараб аймақтарын Мауренаһр жерімен басланыстыратын маңызды орталық қызметін атқарды. Сүткент I қалажұртында XIII ғ. алғашқы кезеңінде тіршілігі тоқтаған, осы уақыттарда Орта Азия жерінде түрлі саяси оқиғалар кезеңін бастан кешірді. Қарақытай мемлекеті мен (батыс лаяу патшалығы), найман Күшлік хан және Хорезм шахы

Мұхаммедтің арасындағы соғыстар, монғол шапқыншылығы өркендеген қала мәдениетіне үлкен зардабын тигізді. Алайда, Сүткент I қалажұртының ортағасырлық деректерде Хорезм шахы Мұхаммедтің жаугершілік соғыстары барысында немесе монғол шапқыншылығы кезінде қиратылғандығы туралы жазбалар кездеспейді. Тіршілігі тоқтаған қалажұрт араға біраз уақыт салып XIV ғ. қайта тұрғызылды. Нақты қай әміршінің бұйрығымен және қай мемлекеттің тұсында қайта бой көтергендігі белгісіз. Қайта тұрғызылған Сүткент қалажұрты бұрынғыдай көлемі үлкен өркендеген қала болмаса да, өзінің географиялық орнының қолайлылығына байланысты, Сырдария өзенінің сол жағалауындағы ірі орталықтың бірі ретінде өз маңыздылығын жоғалтпаған.

Рабат қалажұрты. Сырдарияның сол жағалауындағы ескерткіштер аз зерттелген, әрі соңғы зерттеулерге сүйеніп, оғыз мемлекетінің шекаралық қаласының бірі ретінде Рабат қалажұртын атауға болады. Рабат ескерткіші Сырдарияның сол жағалауында Маяқұм елдімекенінің оңтүстік-шығысында 7 км қашықтықта орналасқан. Ескерткіш туралы алғашқы деректер Н.В. Рудневтің еңбегінде айтылған, 1970 жылғы зерттеу барысында ескерткіштің IV-VIII ғғ. және XIV-XV ғғ. кезеңдеріне қатысты екендігі нақтыланған.

М. Қожа өзінің зерттеулерінде А. Қыраубаева, С. Қасқабасовтың еңбектеріне сүйене отырып, ортағасырда жазылған «Қисса-и Рабғузи» немесе «Қиссас-үл әнбия» шығармасының авторы Насреддин Рабғузидің туған жері «Рабатуғұз» атты елді мекенінің осы қазіргі Рабат ескерткішімен байланыстырады [17, 161 б.]. Рабат ескерткіші Сырдың сол жағалауындағы оғыз мемлекетінің шекаралық қаласының бірі болған, Рабат Бұқараға қатынайтын сауда жолының қауіпсіз болуын қамтамасыз етіп осы өңірдегі жерлерді бақылауында ұстауға мүмкіндік берген. Сырдың сол жағалауында Сүткент пен Рабат қалажұртының аралығында оғыз мемлекетінің шекаралық қызметін атқарған қалалар болғандығы анық. Мемлекеттің іргесін мықтап бекітіп, өзге

елдермен саяси байланысты нығайтуға, қол астындағы жерлерде мекендеген тайпаларға билігін жүргізу үшін Оғыз мемлекетінің саяси орталықтары болған қалаларды анықтау алдағы уақыт еншісінің мақсаты болып табылады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Оғыз мемлекетінің Фараб оазисінің саяси және әскери тарихында маңызды рөл атқарғандығы анықталды. IX ғасыр соңы мен XI ғасырдың бас кезінде оғыз тайпалары Сырдарияның орта ағысынан Еділдің төменгі бойына дейінгі ұлан-ғайыр территорияда мекендеген. Оғыз тайпаларының, тіпті, Орталық Қазақстан территориясында мекендегендіктері жайында мағлұматтар кездеседі. Оғыз тайпаларының территориясы көршілес отырықшы Хорезм, Мауераннахр және Хорасан аймақтарымен шектесіп жататын.

Жазба деректерде Оғыз мемлекеті тұсында Фараб оазисінде Отырардан басқа, Кердер, Весидж және Бұзық қалалары гүлдене бастады. Сонымен қатар, Шауғарда Яссы және Шағылжан, Қарнак, Қарашық және Шур (Сури) қалалары да гүлдене бастады.

Осы кезеңде қалаларда рабадтар қалыптаса бастады. Рабадтар қалалардың көлемінің ұлғайуына әсер етті. Қарастырылып отырған кезеңдегі қал құрылысының құрылымында жаңадан пайда болған элемент мешіт болып табылады. Бұған IX-XII ғасырлардағы жазба және археологиялық дереккөздері дәлел болуда. Себебі жазба деректерде қалаларды сипаттаған кезде, қалаларда мешіттердің орналасқандығы баяндала бастады, археологиялық деректер де бұл мағлұматтарды қуаттай түсуде.

X ғасырда Сырдың орта ағысындағы жерлерді өзінің қарамағына бағындырған Оғыз мемлекеті, өз державаларын нығайту мақсатында және жаулап алған жерлерді басқару тиімділігін арттыру үшін бірнеше қалаларды өздерінің саяси орталықтарына айналдырған. Оғыз билеушілері қала мәдениеті дамыған Сыр бойындағы жерлерді күйретпеген, қайта олардың дамуына өз үлестерін қосқан. Ортағасырлық жазба деректерде сырдың орта ағысында орналасқан оғыз қалалары туралы деректер өте аз қамтылған.

Әдебиеттер тізімі

1. Волин С. Сведение арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. -1960. - С. 78-79.
2. Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд. - Москва: Восточная литература, 1963. - 234 с.
3. Оңтүстік Қазақстан облысы тарихи және мәдениет ескерткіштерінің жинағы // Отырар ауданы. – Алматы. 2007. - 163 б.
4. Байпақов К.М. Құйрықтөбе ежелгі Кедер шаһары / К.М. Байпақов. - Алматы: Баур, 2005, - 27 б.
5. Акишев К.А., Байпақов К.М., Ерзакович Л.Б.. Отрар в XIII-XV веках. - Алматы: Наука, 1987. - 178-187 с.
6. Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк / Махмуд ал-Кашгари. - Москва: Дайк-Пресс, 2005. - 450 с.
7. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средной Азии IX-XIII вв. - Ашхабад: Ылым, 1969. – 174 с.
8. Байпақов К.М. Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации, сборник материалов международной научной конференции // Огузы, туркмены и сельджуки в городах Южного Казахстана. – Алматы, 2007. - 56-57с.
9. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан / К. Байпақов, А. Нұржанов. – Алматы: Атамұра, 1992. – 208 б.
10. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. – Алматы: 1958. – 104 с.
11. Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк / Махмуд ал-Кашгари. - Москва: Дайк-Пресс, 2005. - 409 с.
12. Маргулан А.Х. Из истории городов строительного искусства древнего Казахстана // Издательство Академии Наук Казахской ССР. - Алматы: 1960. - 74 с.

13. Бартольд В.В. Работа по исторической географии // К истории орошения Туркистана - М.: Наука, 1965. - 224 с.
14. Археологическая карта Казахстана // Издательство Академии Наук Казахской ССР. - Алматы: 1960. - 340 с.
15. Талеев Д.А. Сүткент оғыздар қаласы // «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Түркістан: 2017. - 129 б.
16. Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.И. Древности Чардары - Алматы: Наука Казахской ССР, 1968. – 120 с.
17. Қожа М., Байсариева Г.О. Фараб-Отырар иелігінің Сырдарияның сол жағалауындағы елді мекендері // «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. - Түркістан: 2017. - 161 б.

Н.О. Сералы¹, Б.С. Сиздинов², А.А. Сералиев³

^{1,3} «Отрарский государственный археологический музей-заповедник», Шауелдир, Казахстан

² Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, Туркестан, Казахстан

Политические центры государства Огузов в Фарабском оазисе

Аннотация. В раннем средневековье городская культура процветала в южных регионах Казахстана. Среднее течение реки Сырдарьи, где встречаются поселения и кочевая культура стала родиной для многих племен. Многие государства, основанные в средние века, мечтали присоединить земли Сырдарьи, где процветали сельское хозяйство и торговля. Государства Саманидов, Карлуков, Караханидов утвердили свое господство в этих областях и сосредоточились на развитии городской культуры. Когда племена огузов завоевали земли в среднем течении Сырдарьи и основали великую державу, они восприняли культуру города как великую движущую силу роста и процветания государства. В X веке государство Огузов, подчинившее себе земли в среднем течении Сырдарьи, с целью укрепления своей державы и повышения эффективности управления завоеванными землями превратило несколько городов Фарабского оазиса в свои политические центры. Огузские правители не стали разрушать города с развитой городской культурой, наоборот внесли вклад в их развитие. Следует отметить, что в средневековых арабских, персидских письменных источниках есть сведения о государстве Огузов, политическими центрами которого являлись города в нижнем течении Сырдарьи. Существуют сведения о городе Жанкент (Дих-и-нау, Шахкен) - политическом центре государства Огузов в X-XI веках. Однако, недостаточность информации средневековых письменных источников о огузских городах, расположенных в среднем течении Сырдарьи, побудило авторов к написанию данной статьи, с целью определения политических центров Огузского государства. В статье проанализированы результаты археологических исследований и письменных источников, связанных с политическими центрами Огузского государства. Структурный анализ городской культуры Огузского государства, позволил определить их роль и место в географическом пространстве Фараба.

Ключевые слова: оазис Фараб; Центральная Азия; Сырдарья; государство огузов; средневековье; средневековые города.

Н.О. Seraly¹, B.S. Sizdikov², A.A. Seraliyev³

^{1,3} Otrar State Archaeological Reserve-Museum, Shaulder, Kazakhstan

² Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

Political centers of the Oguz state in the Farab oasis

Abstract. In the early Middle Ages, urban culture flourished in the southern regions of Kazakhstan. The middle flow of the Syr Darya River, where settlement and nomadic culture were found, had become a homeland for many tribes. Many states founded in the Middle Ages planned to annex the lands of the Syrdaria, where agriculture and trade flourished. The states of Samanids, Karluks, Karakhanids asserted their dominance in these areas and focused on the development of urban culture. When the Oghuz tribes conquered the lands in

the middle flows of the Syr Darya and founded a great power, they perceived the culture of the city as a great driving force behind the growth and prosperity of the state. In the X century, the Oghuz state, which subjugated the lands in the middle flows of the Syr Darya, in order to strengthen its power and improve the management of the conquered lands turned several cities of the Farab oasis into their political centers. Oghuz rulers did not begin to destroy cities with developed urban culture; on the contrary, they contributed to their development. It is necessary to note that in medieval Arab and Persian written sources there is information about the state of Oghuz. The political centers of state of Oghuz state were the cities in the lower flows of Syr Darya. There is information about the city of Zhankent (Dikh-i-nau, Shahrken), the political center of the Oguz state in the X-XI centuries. However, the lack of information in medieval written sources about the Oghuz cities located in the middle flow of the Syr Darya encouraged the authors to write this article in order to determine the political centers of the Oghuz state. The article analyzes the results of archaeological research and written sources related to the political centers of the Oghuz state. Structural analysis of the urban culture of the Oghuz state, allowed to determine their role and place in the geographical space of Farab.

Key words: Farab oasis; Central Asia; Syr Darya; Oghuz state; Middle Ages; medieval cities.

References

1. Volin S. Svedenie arabskikh istochnikov IX-XVI vv. o doline reki Talas i smezhnyih rayonah [Survey of Arab sources of IX-XVI centuries about the Talas River valley and adjacent areas], Trudyi instituta istorii, arheologii i etnografii [Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography]. 1960. P. 78-79.
2. Bartold V.V. Turkistan v epohu mongolskogo nashestiya [Turkey in the era of the Mongol invasion] (Izdatelstvo vostochnoy literatury, Moscow, 1963).
3. Ontustik Kazakhstan oblisi tarihi jane madeniet eskertkisherinin jinagi [Collection of historical and cultural monuments of South Kazakhstan region], Otirar Audani [Otyrarsky district]. (Almaty, 2007).
4. Baypakov K.M. Kuyruktobe ejelgi Keder kalasi [The ancient city of Cuiructobe] (Almaty, 2005).
5. Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B. Otrar v XIII-XV vekah [Otrar in XIII-XV centuries] (NAUKA Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1987).
6. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk. [Divan Lugat at-Turk] (Dayk-Press, Almaty, 2005).
7. Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX-XIII vv. [Essays on the history of Oguzes and Turkmens of Central Asia in the IX-XIII centuries] (Yilyim, Ashhabad, 1969).
8. Baypakov K.M. Vklad kochevnikov v razvitie mirovoy tsivilizatsii, sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii [The contribution of nomads to the development of world civilization, a collection of materials from the international scientific conference], Oguzyi, turkmenyi i seldzhuki v gorodah Yuzhnogo Kazakhstana. [Oguzes, Turkmens and Seljuks in the cities of Southern Kazakhstan] (Almaty, 2007).
9. Baypakov K.M., Hurjanov A. Ulu jibek joli jane ortagasirlik Kazakhstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan] (Almaty, 1992).
10. Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyih poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of sedentary settlements and cities of Southern Kazakhstan], Trudyi Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii [Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography] (Alma-Ata, 1958).
11. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk. [Divan Lugat at-Turk] (Dayk-Press, Almaty, 2005).
12. Margulan A.H. Iz istorii gorodov stroitelnogo iskusstva drevnogo Kazakhstana [From the history of the cities of construction art of ancient Kazakhstan] (Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1960).
13. Bartold V.V. Turkistan v epohu mongolskogo nashestiya [Turkey in the era of the Mongol invasion] (Moscow 1963).
14. Arheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan] (Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR. Alma-Ata, 1960).
15. Taleev D.A. Sutkent Ogiz Kalasi [Sutkent City of Oghuz], Turkistan aymagindagi arheologiyalik eskertkisherdin sabaktastygi [Continuity of archeological monuments of Turkestan region.] (Turkestan. 2017).
16. Maksimova A.G., Merschiev M.S., Vaynberg B.I., Levina L.I. Drevnosti Chardaryi [Antiquities of the Chardara] (Nauka Kazahskoy SSR. Alma-Ata, 1968).
17. Kozha M., Baysarieva G.O. Farab-Otrar iyeliginin Syrdaryanin sol jagalauindago eldi mekenderi [The settlements of Farab-Otrar on the left bank of the Syrdarya], Turkistan aymagindagi arheologiyalik eskertkisherdin sabaktastygi. Haliyaralik gilimi konferensy materiyaldari [Proceedings of the international scientific conference «The continuity of archaeological monuments of the Turkestan region»] (Turkestan, 2017).

Авторлар туралы мәлімет:

Сералы Нұрлан Орынбасарұлы – ғылыми қызметкер, «Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі» РМҚК, Шәуілдір, Қазақстан.

Сиздинов Бағдаулет Сапарбаевич – корреспондентия үшін автор, Ph.D., аға ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Сералиев Али Алимбекович – аға ғылыми қызметкер, «Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі» РМҚК, Шәуілдір, Қазақстан.

Seraly Nurlan Orynbasarulu – Research Employee, Otrar State Archaeological Reserve-Museum, Shaulder, Kazakhstan.

Sizdikov Bagdaulet Saparbayevich – corresponding author, Ph.D., Senior Research Employee, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

Seraliyev Ali Alimbekovich – Senior Research Employee, Otrar State Archaeological Reserve-Museum, Shaulder, Kazakhstan.

Е. Хайтоглу¹
А.Ж. Архыматаева²

Памуккале Университетіні, Түркия, Денизли
(E-mail: ehayt@pau.edu.tr, aarkhymatayeva15@posta.pau.edu.tr)

Қазақстанда кеңестік-сталиндік кезеңде жүргізілген саясатты тарихи тұрғыдан пайымдау

Аңдатпа. Қазақстан Республикасындағы елдің тарихи дамуының маңызды оқиғаларын қамтитын ғылыми аспектілердің бірі «Ұлы қуғын-сүргін жылдары» атанған XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Кеңес үкіметінің жүргізген сталиндік саясаты тарихы болып табылады. Мақалада, Сталин билік құрған жылдары Кеңестер билігінің Қазақстандағы бүкіл дәстүрлі құрылымды жою, қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығының әлеуметтік-экономикалық формаларын әлсірету мақсатындағы шаралары, елді өнеркәсіптендіру саясаты атанған индустрияландыру, жаппай ұжымдастыру науқаны және колхоз-совхоздардың құрылуы, ауқатты шаруалардың мал-мүлкін тәркілеу саясаты мен демографиялық шығын мәселелері түрлі зерттеулер мен тарихи деректер негізінде жазылған.

Кеңестік кезеңде экономиканың, саяси жүйенің, мәдениеттің түбегейлі әр түрлі идеологиясына негізделген қоғамның социалистік құрылымын құру, қазақ қоғамының менталитетіндегі, бұрын-соңды болмаған ауқымды және екіұшықтық салдарымен жүзеге асырылды. Осы ерекше тәжірибені зерделеуге еуразиялық мультимәдени кеңістіктің әлеуметтік трансформациясының жалпы тенденцияларын, модернизация мен дәстүрді түсіну қажеттілігі туындайды. Ғылыми білімнің қазіргі жағдайы қазақ тарихын жаңа концептуалды түсінуді және таңдалған кезеңнің көптеген оқиғаларын нақтылауды қажет етеді. Қазақстан Кеңестер бірлігі құрамында жаңа саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени қайта құрудың ең қиын жолынан өтті.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі; сталиндік саясат; социализм; индустрияландыру; жаппай ұжымдастыру науқаны; совхоздардың құрылуы; ауқатты шаруалардың мал-мүлкін тәркілеу.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-68-83>

Кіріспе. Қазан төңкерісінен кейін Кеңес үкіметінің негізгі аумақтары 1918 жылы большевиктер көшбасшысы Ленин Азат Ұлттар Одағы ретінде құрған Ресей Кеңестік Федералды Социалистік Республикасы құрамында Кеңестік республикалар мен Кеңестік автономиялардың құрылу процесі басталады. РКФСР құрылғаннан кейін, Сталин басқарған Халық істері жөніндегі комиссияның бақылауымен елдің Шығысында жаңа автономиялық республикалар құрыла басталды [1]. Ұлттық республикалардағы

лениндік кеңестік-большевиктік саясат орталықтың мүдделерін бірінші орынға қоюға, өмірдің барлық саласында ортақ бірлік міндеттерін қамтамасыз етуге, аймақтардың шикізаттық базасын сақтауға, ұлттық идеологияны жойып, кеңестік нормаларды енгізуге, кез келген қарсыластықты болдырмауға бағытталды. Қазақ жерін социалистік құрылысқа көшіруде ең бірінші қазақтардың жайылым-көшпелі шаруашылық кешені мен дәстүрлі құрылымды жою шаралары жүзеге асырылды. Қазақтардың

дәстүрлі шаруашылық құрылымдық жүйесін жою ісі Патшалық кезеңнен басталған болатын. Кеңестер билікке келген соң, Орыс патшалығының жоспарланған саясатын ары қарай “кеңестік форматта” жүзеге асыра бастады.

Ленин қайтыс болғаннан кейін Сталин елде социализм құру идеясын қорғап, үдемелі индустрияландыру, ұжымдастыру және жоспарланған экономика құрылысына бет бұрды. Сталин социалистік қайта құрудың іргелі міндеттері индустрияландыруды тарихи қысқа мерзімде жүзеге асыру керек деп санады. 1926-1927 ж.ж. Кеңестік жоғарғы басшылық Республикада жерді үздіксіз басқару мәселесінің шешілуін ерекше бақылауға алып, жүйелі және мақсатты түрде төменгі органдарға коммуналдық жерлерді кедейлер мен орта шаруалардың пайдасына беруді ұйғарған жарлықтар мен нұсқаулық хаттарды түсіріп отырды. Елді индустриалды дамыту мүддесінде егістіктер мен шабындық жерлерді теңестіру мүмкіндігінше тезірек шешілуі керек еді. Осы саясатты жүзеге асыру үшін ауылдағы ауқатты адамдардың мал-мүліктерін тәркілеп, ал өздерін болса сүргінге жіберді.

Қазақстанда социалистік индустрияландыру үдерісінің басталуы. Сталин билігі жылдары Кеңес үкіметінің қазақтардың дәстүрлі құрылымды жою шаралары индустрияландыру жылдарында түрлібағытта сипат алды, мәселен, қазақтың шұрайлы жерлеріне басқа халықтарды қоныстандыру, жергілікті халықты кеңестендіру, қазақтардың жекеменшік малдарын үкіметке еркін түрде тапсырту, ұжымдық және кеңестік шаруашылықтар құру, ауқатты шаруалардың малдарын зорлықпен тәркілеу, ауқатты адамдар мен қазақ зиялыларын жер аударту, оқыған қазақ зиялылары мен бас көтерер азаматтарды қырып-жою, «қызыл қырғын» мен «сталиндік зұлмат», салықтың әртүрлі түрін енгізу, индустрияландыру саясаты бойынша қазақ жерін Кеңес үкіметінің өндірістік-шикізаттық базасы ретінде дамыту және жаппай қазақ халқын орыстандыру саясаты негізінде мәдениет пен білімде орыс тілін насихаттау.

Социалистік индустрияландырудың жоғары қарқындарының мүмкіндігі экономиканың социалистік жүйесінің артықшылықтарымен, индустрияландырудың социалистік әдісінің сипаттамасымен анықталды. Сталин социалистік индустрияландырудың жоғары қарқынына деген тарихи қажеттілікті негіздей отырып ол: «Біз дамыған елдерден 50-100 жыл арттамыз. Біз бұл қашықтықты он жылда жүріп өтуіміз керек. Біз оны жасаймыз немесе олар бізді күйретеді» [2]. Өнеркәсіпке инвестициялар ағынының пропорционалды түрде ұлғаюы және тұтыну қорының қаражатын мәжбүрлі тарту капиталистік әлемді басып озуға мүмкіндік береді деп сенді. Бірақ Сталиндік индустрияландыру саясаты адамзат баласына ауыр қасіреттер әкелгенін де ұмытпауымыз керек.

1927 жылы желтоқсанда болған БО(б)КП-ның XV съез жұмысы Сталин мен Троцкийдің партиялық фракцияларының қатал саяси жанжалдарымен қатар жүрді. Бұл жағдайда, «таратылған шаруа қожалықтарының алдында» «ірі өндірістік рельске тұру» міндеті қойылды, онда билік әлеуметтендірілген ауылшаруашылық жұмыс күшінің өсіп-өнуін қолдады. Партиялық топтар арасындағы қиян-кескі күреске қарамастан, жергілікті атқарушылар үшін құрылтайдың бұл шешімі іс-қимылдың өзіндік бағдарламасына айналды. БО(б)КП ОК-нің Саяси Бюросының 1928 жылғы 9 қаңтардағы шешімімен ірі партия және мемлекеттік жұмысшылар, оның ішінде, Саяси Бюро мен Орталық Комитеттің көптеген мүшелері барлық астық аудандарына жіберілді. 1928 жылы 15 қаңтарда Сталин ауырған Г.Орджоникидзең орнына Сібірге кетті. 21 күнге созылған бұл сапар барысында 6 ақпанда Сталин Новосибирск, Барнаул, Рубцовск, Омск, Красноярск, Тайгу және Сібірдің қалалары мен тұрғылықты жерлерінде болды. Сібірге сапар барысында Сталин ұжымдастыруды күштеу арқылы жүргізу керектігі туралы мәлімдеме жасауына түрткі болды [3].

Қазақстанда кеңестік ұжымдастыру саясатының жүргізілуі. Үздіксіз ұжымдастырудың маңызды алғышарттары: елді социалистік индустрияландыру,

ауылшаруашылық кооперацияны дамыту, ауыл шаруашылығындағы алғашқы колхоздар мен ірі совхоздардың тәжірибесі, шаруаларға ірі социалистік экономиканың артықшылықтарын көрсету, машина-трактор станцияларын құру және кулактарға қарсы шешуші күрес болып табылады. Кеңестік жүйеде Социализмді құрудың қажетті шарты - ауыл шаруашылығын ұжымдастыру деп саналды. 1928 жылдың көктемінде ауылшаруашылық халық комиссариаты және РСФСР-дің ұжымдық шаруашылық орталығы 1928-1932 жылдарға арналған шаруа қожалықтарын колхоздарға тартудың бастапқы жоспарын жасады. Бүкіл Одақ бойынша колхоздарға жоспарлы 1,1 миллион шаруа қожалықтары тартылуы керек еді.

Лениннің ЖЭС бойынша Қазақ жерінде өндірістік кооперацияның негізгі үш түрі Коммуна - өндірісті қоғамдастыру, Артель – жердің, малдың бір бөлігі біріктірілген ортақ серіктестіктер және ТОЗ – жер бірлесіп өңдеу мен шөп шабу жөніндегі серіктестік түрлері болған. 1 қазан 1927 жылғы мәліметке сай, Қазақ КСР – інде Кооперация шаруа қожалықтарының 23,1% - ін қамтыған. 60 көшпелі және жартылай көшпелі аудандарында жер өңдеуші 2 771 серіктестік, 1074 тұтыну қоғамы жұмыс істеп, оның 312 – і ауылда және 140 сауда посттары-факторий құрылған. Жалпы 1072 ұжымдық шаруашылық, соның ішінде 101 коммуна, 17 артель, 294 ТОЗ–жұмыс жасаған [4].

Ұжымдастыру науқаны бойынша ұжымдық шаруашылықтың құрылуы. Ұжымдастыру науқаны бойынша ауылшаруашылық артельдер негізінде колхоздарды құру қолған алынды, яғни малдарын ортақ біріктірген бірнеше серіктестіктер негізінде колхоздар құрылды. 1929 жылы сәуірде өткен XVII партия конференциясында Бірінші бесжылдық жоспар бойынша 4-4,5 миллион колхоздарды құру керектігін анықталды. Мәселен, Қазақстанда 1927 ж. ортасы - 1928 ж. маусымы аралығында колхоздардың саны 324-тен 1881-ге дейін өсті [5]. Колхозға кірушілердің санының жоғары болуының себебі, бастапқы партиялық мекемелер мен республиканың

ауылдық кеңестерінің жұмысшылары, барлық шаруалардың атынан жоғары билік органдарына жергілікті тұрғындардың колхоздарға қосылуға деген «құштарлығы» туралы хаттарды толассыз жіберуіне туындауы мүмкін. Бұл 1928 жылдың маусымында Бүкілодақтық колхозшылардың бірінші съезінде шаруа жұмысшыларға риясыз көмек көрсету жоспары жасалған болатын. Бұл жоспар-нұсқаулықтар партия басшылығының қалауымен колхоздарға көптеген «еріктілерді» тарту керек еді. Осы жоспарды іске асыру үшін жоғарыдағыдай хаттар жазылған.

Ұжымдастыру науқаны бойынша кеңестік шаруашылықтың құрылуы. Колхоздар құрылу үрдісі басталып кеткеннен соң, шаруашылықты мемлекеттік тараптан басқару үшін 1917 жылғы 27 қазанда (9 қарашада) Жер туралы Декрет жарияланғаннан кейін жеке жер учаскелері негізінде құрыла бастаған совхоздарды 1927 жылы 16 наурызда ОАК мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Кеңестік шаруашылықтар туралы» Жарлығына сәйкес, Ауыл шаруашылығындағы социалистік құрылыс шаруа қожалығын қайта құру жөніндегі шараларды жүзеге асыруға сай кеңестік шаруашылықтарды жандандыру мен ары қарай нақты құру талқылана бастады [6].

Совхоз – кеңестік шаруашылықтың қысқарған түрі, КСРО-дағы мемлекеттік ауылшаруашылық кәсіпорны. 1919 жылы 14 ақпанда Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті «Социалистік жерлерді басқару және социалистік ауылшаруашылығына көшу жөніндегі шаралар туралы ереженің» 30 бабы бойынша дамыған ұтымды шаруашылықтар негізінде күрделі техникалық құрал-жабдықтары бар, асыл тұқымды мал шаруашылығы мен ауыл шаруашылығын құру [7] міндеттемелеріне сай, Бірінші бесжылдықтың жоспары бойынша 1928 жылы «астық дайындаудағы қиындықтарға орай, Сталин «астық проблемасынан» шығудың бір әдісі ретінде совхоздарды қайтадан құру мәселесін көтерді. Осылайша, ұжымдастыру жылдары 1928 жылдың 11 шілдесінде БОКП(б) ОК-нің пленумы «Жаңа (астық)

совхоздарын ұйымдастыру туралы» қарарына сәйкес “Астық кеңестік шаруашылықтары” (Зерносовхоз) құрылады [8].

Бұл қаулының нәтижесі ОАК мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 1 тамыздағы «Ірі астық фермаларын ұйымдастыру туралы» қаулысына сай Гигант кеңес шаруашылықтары құрылған [9]. Сол Жарлықтың 4-тармағына сәйкес, Құрылған жаңа кеңестік шаруашылықтар одақтық маңызы бар «Зернотрест» тресіне қосылады және Еңбек және Қорғаныс Кеңесіне тікелей бағынатын болады. 1928 жылдың аяғында сол уақытта жоғары механикаландырылған 11 астық кеңшарлары құрылған, олардың 5-і Төменгі Еділде, 2-уі Қазақстанда және Орта Еділде, бір-бірден Солтүстік Кавказда және Жайықта құрылған.

1930-жылдардың басындағы барлық аграрлық қайта құру шаруаларды ұжымдастыруға ең маңызды дайындық қадамдары болды. Тек Қазақстанда бұл кезде 293 колхоз, 5 совхоз құрылды. Егістік және мал басының өсуі жеделдетілді, республикалармен облыстардың көпшілігінде ауылшаруашылық өндірісінің негізгі элементтерін қалпына келтіру аяқталды. 1932 жылдың ақпанында Қазақстандағы колхозшылардың 87%-ы және жеке иелігі бар шаруалардың 51,8%-ы өз малдарынан толықтай айырылды [10].

1927-1929 жылдардағы үлкен дайындық жұмыстарының арқасында ұлттық республикалар мен облыстарда, сондай-ақ, тұтастай алғанда республикада ұжымшар қозғалысының өсуі байқалды. 1927 жылдың маусымынан 1929 жылдың маусымына дейін Одақтағы колхоздардың саны 3,8 есеге, оларға біріктірілген шаруа қожалықтарының саны - 5,2 есеге, ал Қазақстан - 12,6 және 24,2 есеге өскен. Бұрын артта қалған республикаларда ұжымшар қозғалысының өсу қарқыны Одақтың орташа деңгейінен бірнеше есе жоғарлаған. БК(б)П ОК-нің 1931 жылғы желтоқсанда өткен Пленумының шешімдері асыра орындалды. Қазақстанда 1 қыркүйекке дейін-ақ 122 ауданның 96-сы 50%-дық партиялық межеден асып түсті, ал 72-сі «толық ұжымдастырылған аудан» қатарына жатқызылды [11].

БОКП (б) Орталық Комитетінің 1933 жылғы 20 желтоқсандағы Астық Кеңестік шаруашылықтарын ірілендіру туралы № 7 118/93 қосымшасының жиынтық кестесіне сай, 1934 жылдың көктемінде Қазақстанда 70 астық кеңшарларын ірілендіріп, 10 кеңшар құру жоспарланды. Астық кеңшарларының аумағы орасан зор болды, кеңшарлардың аумағы 200-250 мың гектарға дейін ұлғайтылды. 1929-1932 жылдары астық кеңшарларын ұйымдастыруға байланысты келеңсіздіктер, атап айтсақ, ауылшаруашылық дақылдарының орасан көп мөлшерінің себілуі және техниканың жетіспеушілігі сияқты т.б. әрекеттер астық жинау мен егуде үлкен шығындарға әкелді. Нәтижесінде, бұл топырақтың деградациясына, егістіктердің арамшөптілігіне және өнімділіктің төмендеуіне әкелді. Бұл мәселелерді 1931-1933 ж.ж. өлкеде жаппай ашаршылықтың негізгі себептерінің бірі ретінде қарауға болады.

Бұдан көретініміз Кеңестік режимде Кеңестік шаруашылықтарды құру әу бастан Кеңестер билікке келгеннен бастап, жоғары деңгейдегі шаруашылықтар құрумен басталғанын көреміз. Дегенмен де, Кеңестер билігі орнағаннан кейін жекеменшік шаруашылықтарды мемлекет тарапына өткізу үшін бірнеше жылдар бойы ұжымдық шаруашылықтар құру негізінде жұмыстар атқарылды. Ол кезде егіс алқаптары да ондағы ауыл шаруашылық өнімдері отырықшылық шаруашылығымен айналысатын жеке адамдар қолында болса, мал шаруашылығы да көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын адамдар қолында болды. Қазақ жерін ғасырлар бойы мекен еткен қазақ жұрты бұл шаруашылықтарды жүргізудің нағыз шебері болған. Осындай тарихи қалыптасқан шаруашылықтарды кеңестендіру ісінде кеңестік жүйе бірте-бірте әртүрлі саясаттар жүргізу арқылы іске асырды. Жергілікті халықты тәркілеу негізінде- мүліктерін тартып алып, колхозға беру, ауқатты адамдарды жер аударту немесе соттау арқылы қарапайым шаруалар алдында беделдерін түсіру жүзеге асты. Осыдан кейін қарапайым шаруалар қолдарындағы аздаған малдарын өз

еріктерімен ерксіз колхозға өткізген. Кейіннен колхоз ережесіне сай өткізген малдарын қайта алу құқығына байланысты көбі колхоздан кері шыққан. Бұл жағдайда Кеңестер орта шаруа және кедейлерге қарсы да тәркілеуді жүргізе бастаған. Осындай келеңсіздіктерге сәйкес, қазақ жерінде кеңестік тәртіпке қарсы шыққандары әртүрлі санатпен жазалау шаралары жүзеге асты. Кейіннен кеңшарларды жандандыру барысында ұжымдық шаруашылықтар ірілендіріліп кеңшарларға біріге бастады. Осылайша қазақ жерінде шикізаттық мақсатта белгілі бір шаруашылықтың, мәселен, биязы қой шаруашылығымен айналысатын кеңшарлар, жылқы шаруашылығы кеңшарлары, астық өндіру кеңшарлары т.б. дамыған түріндегі кеңшарлар пайда бола бастады.

Марксистік-лениндікұсыныс«пролетарлық мәжбүрлеудің барлық формалары, еңбекке шақыруға дейін коммунистік адамзаттың даму жолы» деген саясаттың негізін ұсынды. Осылайша, жергілікті халықтың ұлттық өмір сүру деңгейін өзгертіп, ұлттық саясат тудырушыларға зорлық-зомбылық көрсетті. Осы кезеңде Кеңестер Бірлігінде «атудан бастап еңбекке шақыруға дейінгі барлық формалардағы пролетарлық мәжбүрлеу - коммунистік адамгершілікті дамыту әдісі» деген Марксистік-лениндік тұжырым негізінде, шын мәнінде жүргізілген саясаттың теориялық негізі болып табылады. Кеңестік жүйедегі жүргізіліп жатқан қайта құрулар мен озбырлықтарға кеңестік шаруалар мемлекеттік тәртіп нормасы ретінде қараған. Сол себепті тоталитарлық билік Кеңестік саясатты түптеп орнату үшін, саяси-экономикалық салада мемлекеттік саясатты жүргізуде зорлық-зомбылық әдістеріне жүгінген. Революциялық радикализм және марксистік-лениндік идеология ауылшаруашылықты ұжымдастырудың кеңестік саяси-құқықтық негізіне енген идеялар мен құндылықтардың ерекше жүйесін құрды. Ұжымдастыру саясатының бұл негіздері большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясы съездерінің шешімдері мен қаулыларында, көптеген бағдарламалық хаттарда, партиялық-кеңестік аппараттың

қаулыларында, есептерде және ОГПУ-дың құпия есептерінде көрініс тапты. Жоғарыда аталған дереккөздер Кеңестік саясаттың негізін ғана емес, сонымен бірге, ашаршылық кезінде жаппай қырылуға алып келген шаруаларға қарсы қуғын-сүргіннің күрделі формалары туралы түсінік береді.

1928 жылы 15 тамызда БК(б)КП Өлкелік Комитеті ұжымдастыру науқанын тікелей басқаратын комиссия құрды. Комиссияның төрағасы Е. Ерназаров болды, оның құрамына У. Исаев, ҚазКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Н. Нұрмақов, «Еңбекші Қазақ» газетінің редакторы Г. Тоғжанов, Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Халық ағарту комиссары О. Джандосов кірді. БК(б)КП партиялық органдары және жеке Ф.И. Голощекин тарапынан Бүкіл комиссияның жұмысын бақылау жасалынып отырды. Республиканың аудандарында ең қатаң нұсқаулармен және ең жоғары құқықтармен Тәркілеу офицерлері тағайындалды, көмек комиссияларында 4700 адам жұмыс істеді [12].

1929 жылы 22 сәуірде пленум жұмысын қорытындылай келе, И.В. Сталин ауыл шаруашылығына қатысты үкім шығарады: «Біз ауыл шаруашылығын қайта құруға кірісіп жатырмыз, ол үшін колхоздар құрылысын кеңейтуіміз керек..., рұқсат етілген...төтенше құралдарды қолдануды мойындау..., ... кулактардың қарсылығын жою. ... Ауыл шаруашылығын қайта құрудың кілті - бұл біздің индустрияның жылдам даму қарқыны» [13]. Көшбасшы мен оның жақтастарының шаруаға қарсы көзқарасы жағымсыз салдарларға ие болды. Оның негізгі себебі ұжымдастыру саясатының көмегімен ауылдарды аяусыз ұжымдық шаруашылықтарға біріктіру жалғастырылды.

Ауқатты шаруалардың мал-мүлкін тәркілеу саясаты. 1928 жылы 27 тамызда Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулысы мен 1930 жылы 2 ақпандағы Кулактарды тап ретінде жою шаралары туралы ОГПУ Біріккен

Мемлекеттік Саяси Басқарманың бұйрығы шығады [14].

Бай шаруашылықтар - кулактарды тап ретінде жоюды ОГПУ органдарының қызметі екі негізгі бағыт бойынша жүзеге асыру бекітілген:

1. Бүлікшіл кулак белсенділерін дереу жою. Әсіресе, ел ішінде арандатушылық әрекеттер, наразылық толқулар ұйымдастырып жасап отырған топтар. Яғни Кеңестер саясатына наразылық танытып, сталиндік озбыр саясатқа қарсылық тудырған адамдар бірінші санатқа жатқызылып, олардың дереу көзін құрту көзделген.

2. Ауқатты шаруаларды (кулактарды), жергілікті беделді адамдарды, дін иелерін екінші санат ретінде, Ұжымдастыру аудандарынан аластап, дереу басқа аймақтарға қоныстандыру және мүлкін тәркілеу.

Жоғарыдағы бұйрық бойынша Қазақстанда жоғарыда аталған санаттар бойынша кулактарды тәркілеу 1 санат бойынша 5000-6000, 2 санат бойынша 10000-15000 жанұя қоныстандыру жоспарланған. Бұндай жоспарлар Кеңес елдері бойынша қоғамның барлық саласында жаппай орындалды, сондықтан жергілікті билік органдары Орталықтың жоспарын орындау үшін, тіпті, көрсеткіштерді асырып орындау үшін белсене кірскенін байқаймыз.

Осы Жарлық негізінде 1930 жылы 18 ақпанда КазК (б) ПМК-нің облыстық комитеті Комиссияның шешімі бойынша сыныпталған кулактар белгілі мерзім ішінде қудалану да жоспарланған. Мәселен, бірінші санат бойынша концлагерлерге 10 наурызға дейін, екінші санат бойынша 1 сәуірге дейін және үшінші санаттағылар егін науқанына дейін тәркілеу. ОГПУ-дің 1930 жылғы 24 тамызда шыққан «Екінші санаттағы кулактар» туралы мәлімдемесіне сәйкес, Қазақстанда 1341 отбасын тәркілеу, үшінші санаттағы ауылдарда тұратын 5 мыңға жуық отбасын тәркілеу жоспарланған [15].

1929 жылдың ноябрь пленумы елде азық-түлікті сатып алу кезінде Сталиндік басшылыққа зорлық-зомбылық әдістерін қолдану курсын түпкілікті бекітті. Ұжымдастыруға байланысты Кеңес саясатын

іске асыру үшін астық дайындау, жүн, ет өткізу, салық салу сияқты т.б. жоспарланған жұмыстарға жергілікті халықтың салғырттығы мен орындамау әрекеттерін жою үшін жоғарыдағы пленум қарарларына сай, қолданылған «рұқсат етілген» жазалау шаралары туралы есеп хаттарды басшылыққа құпия ескертулермен жолдап отырылған. Осындай есеп жолдауларында қарапайым адамдарға қарсы көрсеткен жазалау шараларының адамшылыққа жатпайтын жақтарын көреміз. Мәселен, 1930 жыл 6 тамыздағы «1929-1930 жж. Көктемгі науқан кезінде орын алған келеңсіздіктерді түзету туралы КОКП Орталық Комитеті мен Өлкелік Комитетінің директиваларын орындау нәтижелері туралы» комиссия баяндамасында «...1929-1930 жылдардағы астық науқаны өте шиеленісті таптық күресте өтті. Бай-кулак террорының құрбандарының саны 1928-1929 жылдармен салыстырғанда 3 есе өсті... Өлкенің барлық аудандарында әкімшілік және сот репрессиялары орта шаруаға, тіпті, кедейлерге де зиян тигізді. Астықтың артық мөлшерін тапсырмағаны үшін жалпы санында орта шаруалар мен кедейлердің 51%-ы сотталды [15].

Үкімет саясатына тек ғана ауқатты бай-кулактардың мүлкіне тартып алу ғана емес, қарапайым адамдардың тартылғанын байқаймыз.

1929-1930 ж.ж. науқан аяқталған кезде астық дайындай қарқыны әлсіреген кезде жергілікті қызметкерлер дайындауды жандандыру жолдарын іздеп, адамдарды қорлау арқылы жоспар орындаған. Мұны келесі фактілермен көрсетуге болады:

1. Ақмола округі Азат ауданында егін жинау жоспарында нашар міндеттер орындаған кедейлерді ұрып-соғып, суық суға батырған.

2. Алматы округі Калинин ауданы, Шамалған ауылында 22 үйдің терезелері бітеліп, тек түнде отын мен су шығуға рұқсат етіліп «қара бойкот» жарияланған.

5. Павлодар округі Коряков ауданында Ауылдық кеңестің төрағасы Усков және РИК астық сатып алу жөніндегі комиссары Катанов жеке азамат Богдашиннің қатысуымен

ферманың жұмысшысы Нығыманды мазақ еткен. Нығыман бір кездері Бородихин атты бай-кулактың қарамағында жұмыс жасаған. Усков пен Катанов, кулак Бородихиннің шұңқырға көміп тастаған наны бар деп деп болжап, Нығыманнан бұл туралы жауап ала бастады. Шаруа бұл туралы ештеңе білмейтінін мәлімдеді. Содан кейін олар шаруа нығманды ауыл кеңесіне алып келді де, оны қайтадан азаптап бастады. Оның киімін шешіп, өкшесін темірмен ұрып, басын аяғына байлап, жалаңаш суық шөпке лақтырып жіберген. Одан әрі оны қылқындырып, нанның қайда жасырылғаны туралы туралы дәлелдер іздеген. Нәтижеге қол жеткізе алмаған олар шаруаны одан әрі Усков ауылдық кеңесі төрағасының пәтеріне апарып ұрып-соғып, өкшесіне шеге қағамыз деп қорқытып, Ертіс өзенінде мұздатылған шұңқыр тесіліп, үш рет жұмысшының басын оған батырып жіберген. Бұл тек нанның қайда жасырылғанын білу үшін жасалынған сорақы әрекеттер еді [16].

Тәркілеу кезінде 400 мың адам қатысқан жиналыстар мен 21 мың адам қатысқан 111 конференция өткізілген. 1928ж. атқарушы комитеттер бекіткен шаруашылықтарының тізімдері бойынша, Қазақстанда 695 шаруашылық тәркіленіп, оның 608 шаруа қожалығынан 125.700 ірі бас тәркіленген [17].

Қазақ жерінде ірі мал иелерін қуғындап, қоныс аударту саясатының жүргізілуі. Қазақ АКСР ХКК-і аз қамтамасыз етілген тұрғындардың кедей таптарын экономикалық тәуелділік мен қанаудан босату, сондай-ақ, еңбекші жұмысшылардың тез экономикалық өсуі мен мәдени дамуына қажетті жағдайлар жасау үшін Адай ауданы мен бұрынғы Жетісу, Сырдария облыстары мен Қара-Қалпақ автономиялы облыстарының мақта өсіретін аудандарын қоспағанда, жартылай феодалдық, патриархалдық және рулық қатынастарды сақтап отырған және ауылды кеңестендіруге қоғамдық кедергілер туғызып отырған жергілікті тұрғындардың ішіндегі ірі мал иелерін қуғындап, қоныс аударту қарарын жариялайды [18]. Осы мақсатта 1928 жылы 30 тамызда КАССР Халық Комиссарлар Кеңесі «ҚОАК мен ҚКХК-ның 1928 жылғы 27 тамыздағы шешіміне сәйкес Сүргінге

жіберілетін адамдардың тұрғын аудандарын анықтау туралы» қаулы қабылдады, онда Қазақстанда шаруалардың қуғын-сүргін округтері көрсетілді. Егер Жетісумен Сырдария аудандарының шаруалары Жайық округіне көшірілсе, онда Жайық ауданынан шаруалар Жетісуға жіберілді. Тиісінше Гурьев округінен Петропавлға, Петропавловск округтерінен Ақтөбеге, Ақтөбе округінен Қарқаралыға, Қарқаралы округінен Қостанайға, Қостанай округінен Семейге Семей округінен - Сырдарияға, Павлодар және Қызылорда округінен Адай округіне, Ақмола округінен Гурьевке дейін [19]. Яғни, Қазақстанның Батысынан Оңтүстікке, Оңтүстіктен Солтүстік пен Шығысқа, Шығыстан Батыс пен Солтүстікке қуғын-сүргінге жіберілді. Себебі кең байтақ қазақ жеріндегі аймақтардағы өмір сүру салты да, климаты да өзгеше және ол аймақтарға жетудің өзі апталық немесе бірнеше айлық жол еді. Сондықтан Кеңес Үкіметі Қазақстанның өз ішінде де қуғындау шарасын жүргізген болатын.

Сондай-ақ, кулактарды қоныстандыру мәселесі туралы қазақ Өлкелік Комитеті Орталыққа мәлімдемелер жасап, кеңес-бұйрықтар алып отырғаны белгілі. Бекітілген санаттар бойынша кулактарды қоныстандыру ісі де алдын ала жоспар бойынша жүзеге асып отырған.

Өлке тұрғындары қыруар салықтар мен Өкіметтің ұжымдастыру саясатына қарсылық танытып, өз бетімен де көшіп кетулер де орын алған. Қазақ АКСР-дағы ОГПУ уәкілетті өкілінің 1930 жылғы 24 қарашадағы 1930 жылғы 22 желтоқсан аралығындағы ақпарат бөлімінің № 2 арнайы баяндамасы бойынша Қазақ халқының КазАКСР шегінен тыс көпші-қоны және ең жиі кездесетіні бұрынғы шекаралас аймақтардан Қытайға қоныс аударудың белең алғаны туралы мәлімделген. Әсіресе, Алматы және Семей округтерінің шекаралас аудандардан қоныс аудару себептері арнайы есепте толығырақ сипатталған [20].

Бұрынғы Сырдария округі, қазіргі Қараспан ауданында ауқатты байлардың басшылығымен 80 шаруашылық Өзбекстанға қоныс аударған. Осы аймақта қазан айында 400 бай-кулак шаруалары белгісіз бағытқа

қашып кеткен. Бұрынғы Қарқаралы округі Тоқырау ауданында 20 түтіндік көшіп кеткен, 100 түтіндік көшуге дайындалуда. Дәл осындай фактілер Шет, Ку және т.б. жақын маңдағы аудандарда кездеседі. Ақтөбе жерінен 500 шаруашылық көшіп кеткен. Бұл көштер республикадан тыс аймақтарға кеткен.

Қазақ жерін шикізаттық мақсатта шаруашылық типіне қарай бөлу саясаты. Қазақстан жерін шикізаттық мақсатта шаруашылық типіне қарай 1928 жылы 30 тамызда ҚазКСР Халық Комиссарлар Кеңесі «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аймақтарын құру туралы» қаулы қабылдап, республиканың бүкіл территориясын «шаруашылық типіне қарай аудандарға» бөледі [21]. Осылайша бөлудің мәдени-тұрмыстық және экономикалық ерекшеліктеріне сәйкес «ғылыми» және «табиғи-тарихи» негізде бөлініс жасалынды деп мәлімдеді. Біздің ойымызша, бұл тәсілге сай Қазақстанды «шаруашылық» тұрғысына сай бөлу болашақ ұжымдастырудың «маңызды» бағыттарын анықтауға ғана мүмкіндік бермейді, сондай-ақ, Қазақстанның аймақтық ерекшеліктеріне сәйкес Кеңестік шаруашылықтардағы мал түрі мен ауыл шаруашылық дақылдарды өсіруінің шикізаттық базасын қалыптастыру үшін және тарихи жер атауларының аттарын орысша «негізсіз» атаулармен халық санасына сіңіру үшін де жүргізілген. Тарихи елді мекендер мен жаңадан құрылған ұжымдық шаруашылықтар атауын орыс халықтарына қатысты атауларымен атауда билік органдары жергілікті халықтың пікірін ескеруге алмастан орталықтан шешіп отырды. Мәселен, Әулие-Ата ауданын Мирзоянов ауданы, Әулие-Ата қаласы мен теміржол станциясы Мирзоян деп өзгерту туралы [22]. Сондай-ақ, басшы адамдардың аты берілген колхоздар Сталин, Молотов, Кагонович, Калинин т.б. Бүгінде 30 жылдық тәуелсіз ел болып отырған Қазақстан Республикасы Кеңестік режимде қойылған елді мекендердің атауын әлі де тиісінше өзгертуге дәрменсіздік танытып отыр.

Қазақ жерінің кен байлықтарын зерттеу мақсатында жіберілген экспедиция жұмыстарының есептері де, ұжымдастыру

саясатын жүзеге асыру барысында тиімді қолданылып отырған. 1931 жылы 26 наурыз айында БОКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекиннің И.В. Сталинге жіберген «Қазақстанда кулак шаруашылықтарын қоныстандыру жөніндегі комиссия» директивасын бекіту туралы өтініш шифрлы-жеделхатында Қазақ жұмысшыларын өндіріске тарту үшін Өлкенің өндірістік аймақтарын ескере отырып, қоныстандыру нұсқауын мақұлдауды сұрайды [23]. Орталық Комитет белгілеген өлкенің оңтүстік-батысына, атап айтқанда, Шет, Жаңаарқа, Сарысу және Қарсақпай аудандарына мүмкіндігіне қарай кулак шаруаларының бір бөлігін қоныс аудару керектігі мәлімделген. Себебі Өлкелік Комитет Ауыл шаруашылығы халық комиссариаты экспедициясы анықтаған келесі жер қорларын игерген дұрыс деп санайды: бұрынғы Ақмола ауданының жер қорларының оңтүстік бөлігі - Қарағаш-Сарысу, Құлан-Өтпес, Соқыр, Сарысу. Бұрынғы Қарқаралы ауданында: Нұра-Талды, Жәмші, Мойынты, Қарасор, Қу, Бақанас, Балқаш және Қарағаш-Сарысу-Қарсақпай жер қорларын игеру. Бұл аталған қорлар көмір-мыс өнеркәсібін және теміржол құрылысын дамыту аймағында орналасқан. Тоқырау аймағына кулактарды орналастыру тиімсіз деп санайды, себебі ол жерге Қазан тұрғындарын отырықшыландыру мақсатында екі жыл бұрын қоныстандырылғандығын да баса айтады. Сонымен қатар, кулак шаруаларын Қарағандыдан Қарсақпай бағытына қоныс аударуға бағыттау керек, себебі мұндағы бірнеше өзен көздері арқылы бұл аудандардағы мыс өнеркәсібін және Қарағанды-Қарсақпай темір жолын салу арқылы біріктіру үшін және Балқаш көлінің батыс бағытындағы жерлерді біріктіру ондағы балық шаруашылығын және басқа да қосалқы шаруашылықты ұйымдастыру мүмкіндіктерінің үлкен маңыздылығына тоқталады. Бұдан көретініміз кулак шаруаларын қоныстандыру барысында жаңа жерлерде жаңа өндірісті дамыту және болашақ өнімді Ресейдің ішкі облыстарына тасымалдау үшін теміржол салу мәселесі де алдын ала жоспарлы түрде жүзеге асырылған.

Бұл Қазақстанның барлық аудандарында осы сипатта іске асқан.

Өнеркәсіптің дамуы Кеңес үкіметінің экономикалық саясатына сай жүзеге асып, индустрияландыру процесінің нәтижесінде өнеркәсіпте алға жылжулар болды. Соған қарамастан Қазақстан шикізат көзі болып қала берді. Өйткені жетекші өндіріс салалары қарыштап дамымады. Мұрағат қорындағы 1940 жылы ҚазақКСР-дағы өнеркәсіптері туралы мәліметке сай 1940 жылдарға дейін индустрияландыру жылдарында Қазақ жерінің 8 облысында жиыны 495 шикізаттық бағыттағы өнеркәсіп орындары жұмыс істеген [24].

Қазақстанда кеңестік-сталиндік кезеңде жүргізілген саясаттың салдары. Қазақстандағы ұжымдастыру жылдарындағы шамадан тыс әкімшілік озбырлық пен Сталиннің социалистік қайта құру науқаны халықтың жаппай қырылуы - 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылық қасіретіне әкелді. Сталиндік саясат негізінде туындаған жаппай ашаршылық туралы бүгінде Батыс зерттеушілері қызығушылық танытып, Кеңес елінде қалыптасқан тоталитарлық режим нәтижесінде орын алған ашаршылықты трагедия ретінде бағалайды [25-37]. Ал, Қ. Алдажұманов, Ж. Абылхожин бұл саясатты этноцид ретінде қарап, тарихи деректермен талдайды. Яғни, «геноцид» – бір халыққа қарсы жасалған қырғын болса, «этноцид» – этносқа, ұлтқа жасалған қырғын. Авторлар «Қазақстанда 1930 жылдары болған ашаршылық – қазақ ұлтына қарсы жасалған қылмыс» деп бағалайды [38].

Қазақ тарихында жаппай ашаршылыққа қатысты жан түршігерлік деректер көптеп кездеседі. Ашаршылық қазақ халқына ауыр қасірет әкелді. Бұл қасірет жайында Орталыққа хабарлар жіберіліп отырған. Мысалы, 1932 жылы РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы болып жұмыс істеген Тұрар Рысқұлов Сталинге бұл туралы жеке өзі хабарлады: «Жергілікті ОГПУ мәліметтері бойынша... Балқаш аймағында барлық 60 мың адамның, 12 мыңы қоныс аударды, 30 мың адам қайтыс болды, ... Қарқаралыда 1932 жылы мамырда 50, 400 адамнан, қарашаға

дейін 15,900 адам ғана қалды... Қарағандыда өткен қыста 1500-ге жуық қазақ қайтыс болды, ... аштық пен індеттен өлген қазақтар өндіріс орындарының жандарында жиналып қалды, Қарағанды, Балқаш, Қарсақпай және т.б. кен орындарының қалыпты жұмыс режимін бұзады.» [39].

1932 жылғы 60 тамызда (тамыз) КАССР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы У. Исаевтың Сталинге жазған хатында: «Көптеген қазақ аймақтарында 1929 жылмен салыстырғанда халықтың жартысы қалды. Қазір облыстағы шаруа қожалықтарының саны 1931 жылмен салыстырғанда 23-25% -ға аз». Казкрайком ВКП (б) ПП ОГПУ ақпараттық жазбасында «Атбасар ауданында аштықтың салдарынан жаппай ісіну мен өлім жағдайлары байқалады. 1932ж. 1 сәуірден бастап 25 шілдеге дейін 111 өлім оқиғасы тіркелген, оның ішінде, шілдеде - 43. Осы уақытта адам егін жеудің 5 жағдайы тіркелген... » [39].

Бүгінде зерттеушілер арасында сталиндік саясаттың теріс салдарынан жаппай аштықтан қайтыс болған адамдар туралы әртүрлі пікірлер бар. Шындығында, 1926 және 1930 жылдары Кеңес Одағы жүргізген халық санағының нәтижелері нақты нәтижелерге негізделмеген. Ресей мұрағатының қорларында, статистикалық мәліметтерде, қазақ халқы туралы көптеген бұрмалаушылықтар бар. Сонымен қатар, жергілікті қазақтардың көшпелі өмір салтына байланысты тұрғылықты жері туралы құжаттардың болмауына байланысты санақ деректері енгізілмеуі мүмкін.

М. Тәтімовтің есептеуінше «1931–1933 жж. ашаршылық Қазақстанда өмір сүрген 2,5 млн адамның, соның ішінде, 2,3 млн қазақтардың қайтыс болғаны туралы жазса, [40] жаппай ашаршылық құрбандарын Бүркіт Аяған: “Республикада 1939 жылғы санақ бойынша осы жылдары 1 млн. 300 мыңдай адамнан айырылған, яғни қазақтар құрамының 36 пайызын жоғалтқан” десе [41], Қазақстан Халық шаруашылығы есебі басқармасының мәліметтерін зерттеген тарихшы Клара Саркенованың келтірген деректері бойынша 1928-1936 жылдарда жалпы адам саны 3 219

177-ға кемігенін жазады. [42] 2013 жылы М.В. Птухи атындағы Украина Ұлттық ғылым академиясының Демография және әлеуметтік зерттеулер институты «XX ғасырдың бірінші жартысындағы Украинадағы аштық: себептері мен нәтижелері (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)» халықаралық ғылыми конференциясында 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың салдарынан демографиялық шығындар Қазақстанда - 1 млн 258,2 мың адамды құрап, ашаршылықтан салыстырмалы шығындары бойынша Қазақстанда ең жоғары көрсеткіш - 22,42% құрағанын жариялады [43], АҚШ-тың «Уолл-стрит Журналында» «Кеңестік ұмытылған ашаршылық» мақаласында Сара Камерон аштық құрбандарын 1,8 млн болғандығын жазады [44].

Қорытынды. Ұжымдастыру мен ашаршылық жылдарында ОГПУ органдарының аштық пен өлім туралы объективті ақпаратына сәйкес, аштық жылдарындағы сұрапыл қырғын екі миллион бес жүз мың отыз бір мыңнан астам адамды құраған. Сонымен қатар, құжаттарда бұл мәліметтер толық емес» деп атап көрсетілген. Қайдар Алдажұманов Қазақстанда тұрған 6

миллионнан сәл асатын халықтың 2 миллион 200 мыңы, яғни 40 пайызға жуығы қырылып, 1 миллионнан астамы (17%-ы) шет елдерге Қытай, Ауғанстан, Иран, Камчаткаға дейін босып босып кеткендігін мәлімдейді [45]. Жоғарыда келтірілген бағалаулар Қазақстан КСРО-ның отызыншы жылдардағы ашаршылықтан қатты зардап шеккен аймақ болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. 1927-1938 жылдардағы қазақ халқының басына түскен нәубет - адамзат тарихындағы үлкен трагедияның бірі ретінде, аштықтан өлген 2 миллион 200 мың, 1920-1953 жылдар арасында репрессияланған 125 000, Оның 25 000-ы атылып кеткен. 1 миллионнан астамы Отанын тастап көшіп кеткенін растап отыр [46]. Сонымен, осы жылдарда Қазақстанда жүзеге асырылған әлеуметтік—экономикалық процестер қазақ халқының дәстүрлі даму жолын талқандап қана қоймай, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрлері мен бірегей өмір сүруін аяқ асты етумен қоса қазақ халқына демографиялық апат әкелді. 1930 жылдардағы жаппай ашаршылық, соңына ала 1937-1938 жылдары ұлт зиялыларына үлкен террор, қуғын сүргін, ату, асу қоса жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Сочинения в пятидесяти пяти томах / В.И Ленин. – Москва: Издательство Политической Литературы, 1958. – 116 с.
2. Сталин И.В. О задачах хозяйственников. Речь на Первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности / И.В. Сталин. – Москва: Правда, 1931, 5 февраля. № 35.С.4.
3. Измозик В. С., Старков Б. А. Подлинная история РСДРП-РКПб-ВКПб: без умолчаний и фальсификаций / В.С. Измозик, Б.А. Старков. – СПб: Питер, 2009.- 427 с.
4. С. Нурпеисова, И. Кабулова, Г. Асриева Шестой Пленум Казахского Краевого Комитета ВКП(б).10-16 июля 1933г. : Стенографический отчет - Алма-Ата: ВЦКНА.,1936. -155 с.
5. Б.Ғ. Аяған, Ж.Ұ. Қыдыралина, Ә.М. Ауанасова 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты / Аяған Б.Ғ., Қыдыралина Ж.Ұ., Ауанасова Ә.М. –А: Литера М, -2012. 161 б.
6. О Директивах По Составлению Пятилетнего Плана Народного Хозяйства // Резолюция ХУ Съезда ВКП(Б). КПСС В Резолюциях. - Москва, -1970. -Т.4. – С. 31-51.
7. Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию, Принято Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом 14 Февраля 1919 Года. – Москва: СУ РСФСР. -1919. -№ 4. – С. 43.
8. Об организации новых (зерновых) совхозов. Резолюция июньского (1928 г.) // Резолюция ХУ Съезда ВКП (Б). КПСС В Резолюциях. –Москва, 1970.-Т.4. – С. 110-111.
9. О подготовке работников по строительству крупных (зерновых) совхозов. Постановление ЦК ВКП(б) от 15 сентября 1928г. –Москва: Известия ЦК ВКП(б), 1928. №28. - С.10.

10. ҚР ҰҒА Тарих және этнология институтының қолжазба қоры, инв. №1040. 15-п. -5 б.
11. Турсунбаева А. Б. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана (1926 - июнь 1941 гг.): документы и материалы / А. Б. Турсунбаева. - Алма-Ата: Казахстан, -1967. -Ч. 1. – 466 с.
12. Омарбеков Т. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы. // Тарих ғыл. докторы. дисс. авторефераты. - Алматы, 1994.-35 б.
13. Сталин И. В. Сочинения / И. В. Сталин. - Москва: Государственное издательство политической литературы, 1949. - 172 с.
14. ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 1944. Л. 17-25. Копия // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 2. ноябрь 1929 — декабрь 1930. –М: РОССПЭН, 2000. С. 163-167.
15. Сталин И. В. Политический отчет Центрального Комитета XIV съезду ВКП(б). 18 дек. 1925 г. / Сталин И. В. Сочинения. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952. Т. 7. – С. 261-268.
16. Голод в СССР. 1929-1934: В 3-х томах. Т. 1: 1929 - июль 1932. Отв. составитель В.В. Кондрашин. - Москва: МФД, 2011. – С. 220-221.
17. Алимгазинов К.Ш., Жылгелдинов М.Т., Чиликова Е.В., Чупров В.М. № 30. Доклад Н. Нурмакова на IV сессии КазЦИКа «Об итогах конфискации» г. Кызыл-Орда 20 декабря 1928 г.1// История Казахстана. Документы и материалы (1917–2012), Архив Президента Республики Казахстан, / Астана: ТОО «Шанырақ Медиа», 2017. – С.75.
18. Каражанов К., Такенов А.С. Новейшая история Казахстана: Сб. документов и материалов (1917-1939) / К. Каражанов, А.С. Такенов. – А.: Санат, 1998.- 304 с.
19. Материалы Архива Центра документации новейшей истории ВКО. Ф. 200. Касымова Г.Т., Турсунбаева Т.У., Перебеева М.И., Силина Э.Н., Г.М.Каратаева Оп. 1. Д. 523. Л. 112 // Неизвестные страницы из истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX века). / Г.Т. Касымова, Т.У. Турсунбаева, М.И. Перебеева, Э.Н. Силина, Г.М.Каратаева, М.И. Перебеева. – Семей, 2002. - 149 с.
20. Кондрашин В.В. Голод в СССР. 1929-1934: В 3 т. Т. 1: 1929 - июль 1932: В 2 кн. Кн. 1. / В.В. Кондрашин. - М.: МФД, -2011, 333 с.
21. Из истории коллективизации в Актыбинской области [Электронн.ресурс] -2017. -URL: <https://myaktobe.kz/archives/136062> (дата обращения: 27.05.2020).
22. О переименовании Аулие-Атинского района Казахской АССР в Мирзояновский район, города и ж.-д. станции Аулие-Ата — в город и ж.-д. станцию Мирзоян. // Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК от 12 января 1936 г. – Москва: Газета “Известия”. -1936. 12 января. С.3-4.
23. Машинописный подлинник на бланке шифротелеграммы ЦК ВКП(б). АП РФ. Ф. 3. Оп. 30. Д. 194. Л. 107. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 2. ноябрь 1929 — декабрь 1930. –М: РОССПЭН, -2000. – С. 284-285.
24. Алимгазинов К.Ш., Жылгелдинов М.Т., Чиликова Е.В., Чупров В.М. История Казахстана. Документы и материалы (1917–2012), Архив Президента Республики Казахстан / К.Ш. Алимгазинов, М.Т. Жылгелдинов, Е.В. Чиликова, В.М. Чупров. - Астана: ТОО «Шанырақ Медиа», 2017. – 320 с.
25. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford: University Press, 1986.
26. Olcott M. B. The Kazakhs. (Stanford, California, 1987).
27. Kindler R. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan (University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2018).
28. Ohayon I. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline, Collectivisation et changement sociale (1928–1945) (CNRS, Paris, 2006).
29. Conolly V. The development of Industry in Soviet Asia // Journal of the Central Asian Society. 1941. Vol. 28. Ft. II.
30. Pianciola, N. Stalinismode frontiera: Colonnizzazione agricola, sterminio di nomadi i costruzione sociale in Asia centrale, 1905–1936. (Roma, Viella, 2009).
31. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. – Ithaca (Cornell University Press, NY, 2018).

32. Fitzpatrick Sh. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, (Oxford University Press, 2000).
33. Werth Nicolas, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press (October 15, 1999) and *Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag (Human Rights and Crimes against Humanity)*, (Princeton University Press, 2007).
34. Davies R.W., Wheatcroft S. *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933 (Industrialization of Soviet Russia) (Vol 5)*, (Palgrave Macmillan, 2003).
35. Pianciola N. *Stalinismo di frontiera: Colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale (1905-1936) (Media et Orientalis Europa Vol. 3) (Italian Edition)*, (Viella Libreria Editrice, 2012). - [in Italian]
36. Ellman M. *Socialist Planning*, (Cambridge University Press, 2014).
37. Norman M. Naimark, *Stalin's Genocides (Human Rights and Crimes against Humanity)* (Princeton University Press; Reprint edition, 2011).
38. Алдажұманов Қ., Абылхожин Ж. *Этноцид*, - Алматы: "Егемен Қазақстан" газеті, 1992. 30 мамыр. №1. -1 б.
39. Қазақ қалай аштыққа ұшырады: Қасіретті жылдар хаттары / Құраст. С. Әбдірайымов, И.Н. Бухонова, Е.М. Грибанова, Н.Р. Жағыпаров, В.П. Осипов.-Алматы: Қазақ университеті,- 1991.-140-141 б.,186-187 б.
40. XX ғ. 30 – жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылықтың демографиялық зардаптары [Электрондық ресурc]. -2017. -URL: https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9006/?sphrase_id=27394 (дата обращения: 15.05.2020).
41. Аяған Б.Ғ. Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылықтың себептері мен салдары. // «Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағылымы»: Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. 31 мамыр — 1 маусым 2012 жыл/ Б.Ғ. Аяғанның жалпы редакциясымен. — Астана. Мемлекет тарихы институты, 2012.- 43 б.
42. Саркенова К. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқы. Ғылыми зерттеу. - Алматы, 2011. - 290 б.
43. Рудницкий О.П., Савчук А.Б. Голод 1932—1933 pp. Материалы Международной научной конференции. Киев, 20-21 ноября 2013-Национальный университет. – Киев: «Киево-Могилянская академия», 2013. 287 с.
44. Sarah Cameron.«The Hungry Steppe: Famine, Mass Violence and the Making of Soviet Kazakhstan», The Wall Street Journal. [Электрондық ресурc]. -2017. -URL: <https://www.wsj.com/articles/the-forgotten-soviet-famine-1541111157> (дата обращения: 10.06.2020).
45. Алдажұманов К.С. Голод 1931-1933 годов в Казахстане: проблемы истории и методологии. // История Казахстана: Иновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания. Материалы Международной научно-практической конференции. Алматы, 18 апреля 2013 г. На казахском и русском языках. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2013. - С. 10.
46. Алдажұманов Қ. Ашаршылық – адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған алапат трагедия. – Алматы: "Ана тілі" газеті, 2019. 30 мамыр. №22. 2 б.

Э. Хайтоглу, А.Ж. Архыматаева

Университет Памуккале, Денизли, Турция

Историческая интерпретация политики проводившейся в Казахстане в советско-сталинский период

Аннотация. Советская эпоха оставила глубочайший след в истории Казахстана. Это связано не только с достижениями Казахстана, но и с величайшими потерями, как следствие политики насильственной коллективизации, голода 1932-1933 гг., казарменным социализмом Ф. Голощекина, крестьянскими восстаниями, откочевкой казахов и т.д. Историографический обзор рассматриваемой проблемы демонстрирует высокую степень ее изученности, не только казахстанскими, но и зарубежными авторами, вве-

дение в научный оборот значительного комплекса новых источников. Вместе с тем, авторы сфокусировали внимание на анализе исторических материалов, посвященных описанию содержания советско-сталинской политики в Казахстане. В статье уделено внимание вопросам трансформации традиционного уклада казахского народа в условиях советской модернизации, показана социализация-советизация социально-экономических отношений казахского аула, распад традиционной социальной структуры казахского общества. Особое внимание авторы обратили на процессы насильственной коллективизации, следствием которых стала демографическая катастрофа, соединившая в себе голод, унесший жизни казахского народа и откочевка казахов за рубеж, как возможность спасения от голодной смерти. Беспрецедентный масштаб экономической модернизации сельского хозяйства обусловил не только становление индустриального Казахстана, но и привел к снижению численности казахского народа, созданию сталинских лагерей на территории Казахстана, к нарушению традиционной культуры казахского народа. Конфискация байских хозяйств привела к разрыву семейно-поколенческих связей, попытка противодействия политике советской власти отправила в ссылку и на расстрел активных участников крестьянских восстаний.

Авторы предприняли попытку концептуального переосмысления столкновения двух разных культур, противостояния двух совершенно разных идеологий, ментальностей. Авторы полагают, что понимание основных трендов советской модернизации ее противостояние кочевой традициональности поможет понять социокультурное пространство Казахстана советско-сталинского периода. Осознание трагического опыта казахского народа, его оценка позволит конкретизировать повседневность казахского народа в условиях советских преобразований, внесет вклад в содержание программы «Рухани Жанғыру». Казахстан прошел долгий путь в составе СССР, противоречивость и неоднозначность советско-сталинской эпохи привлекала и будет привлекать современных ученых.

Ключевые слова: Советская власть; Сталинская политика; социализм; индустриализация; кампания массовой коллективизации; создание совхозов; конфискация имущества и скота зажиточных крестьян.

E. Haytoğlu, A. Zh. Arkhymatayeva
Pamukkale University, Denizli, Turkey

Justification of politics during the Soviet Stalinist era in Kazakhstan from a historical point of view

Abstract. The main aspects in historical development of the Republic of Kazakhstan were Stalin's policy in the 20 – 30s of the twentieth century which was famous as “the Great Repression”. The article was written on the basis of different researches and the historical record. It provides information on eliminating the traditional structure in Kazakhstan by the Soviet government in Stalin's time, measures to weaken the social and economic forms of the traditional agriculture of the Kazakh people, the country's industrialization policy, mass collectivization and creation of collective and State farms, the policy on confiscation of the wealthy peasants' property and challenges related to the population decline.

To establish the socialist structure based on the ideology of economy, the political structure and the culture in the Soviet time was carried out with unprecedented extent in the mentality of Kazakh society and consequences of ambiguity which have not occurred in the past. It is significant to realize general trends in the social transformations of the Eurasian multicultural space, the modernization and the culture in order to study this unique experience. The current situation analysis of the scientific knowledge requires understanding Kazakh history from a conceptual viewpoint and clarifying a number of events of selected period. Kazakhstan passed the difficult path in restructuring of a new policy, the economy and the social culture as part of the Soviet Union.

Key words: the Soviet government; Stalin's policy; socialism; industrialization; mass collectivization; creation of state farms; confiscation of property and livestock of wealthy peasants.

References

1. Lenin V.I. *Polnoye sobraniye sochineniy* [Full collection of essays] (State Publishing House of Political Literature, Volume 35, Moscow, 1958. 600 p.).

2. Stalin I.V. O zadachah hozyajstvennikov. Rech' na 1-yj Vsesoyuznoj konferencii rabotnikov socialisticheskoy promyshlennosti [About the tasks of business executives, Speech at the 1st All-Union Conference of Socialist Industry Workers] Pravda [The truth] 35(1931). [in Russian].
3. Izmozik V.S., Starkov B.A. Podlinnaya istoriya RSDRP-RKPb-VKPb: bez umolchanij i fal'sifikacij [The true history of the RSDLP - RKPb - VKPb: without defaults and falsifications] (Piter Publishing House, St. Petersburg, 2009). [in Russian].
4. Nurpeisova S., Kabulova I., Asrieva G. VI Plenum Kazahskogo kraevogo komiteta VKP(b) [VI Plenum of the Kazakh Crimean Committee VKP (b)], Stenograficheskiy otchet [Verbatim report] / Edited by S. Nurpeisova, I. Kabulova, G. Asrieva and others (VTsKNA, Alma-Ata, 1936). [in Russian]. [in Russian]
5. Ayagan B.G., Kydyralina Zh.U., Auanasova A.M. 1932-1933 jylardagy asharyshlyq aqiqaty [The Truth of the Famine of 1932-1933] (Litera , Almaty, 2012).
6. O direktivah po sostavleniyu pyatiletnego plana narodnogo hozyajstva [On the Directives for the Compilation of the Five-Year Plan of the National Economy], Rezolyuciya HU S»ezda VKP(B) [Resolution of the XU Congress of the CPSU (B)] KPSS V Rezoljucijah [CPSS Resolutions] (Moscow, 1970). [in Russian].
7. Polozhenie o socialisticheskom zemleustrojstve i o merah perekhoda k socialisticheskomu zemledeliyu, Prinyato Vserossijskim Central'nym Ispolnitel'nym Komitetom 14 Fevralya 1919 Goda [Regulations on socialist land management and on measures of transition to socialist agriculture, Adopted by the All-Russian Central Executive Committee on February 14, 1919], SU RSFSR 4, 43(1919). [In Russian]
8. Ob organizacii novyh (zernovyh) sovhozov. Rezolyuciya iyun'skogo (1928 g.) [On the organization of new (grain) state farms. Resolution of the June, 1928], Rezolyuciya HU S»ezda VKP(B) [Resolution of the XU Congress of the CPSU (B)] KPSS V Rezoljucijah [CPSS Resolutions] (Moscow, 1970). [in Russian].
9. O podgotovke rabotnikov po stroitel'stvu krupnyh (zernovyh) sovhozov. Postanovlenie CK VKP(b) ot 15 sentyabrya 1928g. [On the training of workers for the construction of large (grain) state farms] «Izvestiya TSK VKP(b) [News of TSK VKp(b)], 28, 10(1928). [in Russian]
10. QR UGA Tarih jane etnologua institutyntyň qoljazba qory [National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan] Institute of History and Ethnology manuscript fund, inv. 1040, 15. [in Kazakh].
11. Tursunbaev A. Kollektivizaciya sel'skogo hozyajstva Kazahstana (1926 - iyun' 1941 gg.) [Collectivization of Agriculture in Kazakhstan, 1926 - June 1941] dokumenty i materialy [Documents and Materials], (Alma-Ata, 1967).
12. Omarbekov T. Qazaq sharyalaryn jeke menshik qojalyqtarynan aıyry júane ujymdastyry: tarih men taıgylımy [Deprivation and collectivization of Kazakh farmers from private farms: history and lessons learned], Tarih gyl. doktory. diss. avtoreferaty [Abstract of Doctor of Historical Sciences thesis]. Almaty, 1994, 35 p.
13. Stalin I. V. Sochineniya [Compositions] (State publishing house of political literature, Moscow, 1949).
14. GARF. F. 9414. Op. 1. D. 1944. L. 17-25. Kopiya [Fund 9414. Inventory-1, Case-1944, List-17-25. Copy], Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie [The tragedy of the Soviet village] (Rosspen, Moscow, 2000). [in Russian].
15. Stalin I.V. Politicheskij otchet Central'nogo Komiteta XIV s»ezdu VKP(b). 18 dek. 1925 g. [Political Report of the Central Committee to the XIV Congress of the CPSU (B.). Dec 18 1925], Stalin I.V. Sochineniya. [Compositions] (State publishing house of political literature, Moscow, 1949). [in Russian].
16. Kondrashin V.V. Golod v SSSR. 1929-1934 [Famine in the USSR. 1929-1934] (MFD, Moscow, 2011).
17. №30. Doklad N. Nurmakova na IV sessii KazCIKa «Ob itogah konfis-kacii» g. Kzyl-Orda 20 dekabrya 1928 g.1 [No. 30. Report of N. Nurmakov at the IV session of the KazTsIK "On the results of confiscation" of Kzyl-Orda on December 20, 1928.1], Istoriya Kazahstana. Dokumenty i materialy (1917–2012) [History of Kazakhstan. Documents and materials, 1917–2012] Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (Almaty, 2017). [in Russian]
18. Novejshaya istoriya Kazahstana: Sb. dokumentov i materialov (1917-1939) [Recent history of Kazakhstan: Collection of documents and materials (1917-1939)] (Sanat, Almaty, 1998). [in Russian].
19. Kasymova G.T., Tysynbaeva T.Y., Perebeeva M.I., Silina E.N., G.M.Karataeva Materialy Arhiva Tsentra dokymentatsii noveishei istorii VKO. Fond. 200. Opis. 1. Delo. 523. List. [Materials of the Archive of the Center for Documentation of the Contemporary History of the East Kazakhstan region. Fund. 200. Inventory. 1. Case.

523. Page. 112], Neizvestnye stranitsy iz istorii Semipalatinskogo Priirtys'ha (20-30 gg. XX veka) [Unknown pages from the history of the Semipalatinsk Irtysh region, 1920-1930s] (Semey, 2002). [in Russian].
20. Kondrashin, V.V. Golod v SSSR. 1929-1934 [Famine in the USSR. 1929-1934] (MFD, Moscow, 2011).
21. Iz istorii kollektivizatsii v Aktyubinskoy oblasti [From the history of collectivization in the Aktobe region] Available at: <https://myaktobe.kz/archives/136062> [In Russian] (Accessed: 27.05.2020). [in Russian].
22. Pereimenovaniy Auliye-Atinskogo rayona Kazakhskoy ASSR v Mirzoyanovskiy rayon, goroda i stantsii Auliye-Ata v gorod i stantsiyu Mirzoyan [About renaming the Aulie-Ata region of the Kazakh ASSR into Mirzoyanovskiy region, city and railway. Aulie-Ata station - to the city and railway station Mirzoyan] Izvestiya TSK VKP(b) [News TSK VKP(b)] (Moscow, 1936). [in Russian].
23. Mashinopisnyy podlinnik na blanke shifrotelegrammy CK VKP(b) [Type written original on the form of a cipher telegram of the Central Committee of the CPSU (b)] State Archives of the Russian Federation: Fund 3. Inventory 30. Case. 194. p.107.) // Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession] Documents and Materials Volume 2. November 1929 - December 1930. (Rosspen, Moscow, 2000). [in Russian].
24. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] (Almaty, 2017). [in Russian].
25. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. (University Press, Oxford, 1986).
26. Olcott M. B. The Kazakhs. (Stanford, California, 1987).
27. Kindler R. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan (University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2018).
28. Ohayon I. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline, Collectivisation et changement sociale (1928-1945) (CNRS, Paris, 2006).
29. Conolly V. The development of Industry in Soviet Asia, Journal of the Central Asian Society. 1941.
30. Pianciola, N. Stalinismode frontiera: Colonnizzazione agricola, sterminio di nomadi i costruzione soziale in Asia centrale, 1905-1936. (Viella, Roma, 2009).
31. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. – Ithaca (Cornell University Press, New-York, 2018).
32. Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s (Oxford University Press, 2000).
33. Werth Nicolas, The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression, Harvard University Press (October 15, 1999) and Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag (Human Rights and Crimes against Humanity) (Princeton University Press, 2007).
34. Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933 (Industrialization of Soviet Russia) (Vol 5) (Palgrave Macmillan, 2004).
35. Pianciola N. Stalinismo di frontiera: Colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale (1905-1936) (Media et Orientalis Europa Vol. 3) (Viella Libreria Editrice, 2012) - [in Italian]
36. Ellman M. Socialist Planning, (Cambridge University Press, 2014).
37. Norman M. Naimark, Stalin's Genocides (Human Rights and Crimes against Humanity) (Princeton University Press, 2011).
38. Aldazhumanov K. Abylkhozhin J. Ethnocid [Ethnocide] Egemen Kazakhstan [Independent Kazakhstan] 1(1) 1992.
39. C. Abdraimov, E.M. Gribanova, N.R. Zhagyparov, V.P. Osipov Qazaq qalası ashtyqqa ushyrady: Qasiretti jyldar hattary [How the Kazakhs starved: Letters of tragic years] (Kazakh University, Almaty, 1991).
40. XX ғ. 30 – jyldaryndaғы Qazaqstandaғы asharshylyqtyń demografıalyq zardaptary [XX century. Demographic consequences of famine in Kazakhstan in the 30] Available at: https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9006/?sphrase_id=27394. [in Kazakh] (Accessed: 15.05.2020).
41. Ayagan B. Qazaqstandaғы 1930 jyldardaғы asharshylyqtyń sebepteri men saldary [Famine in Kazakhstan in 1930th : Cause and Consequences] «Qazaqstandaғы asharshylyq: halyq qasireti jáne tarıh taғыlymy»: Halyqaralyq ғылымı konferentsıa materialdarynyń jınaғы [Hunger in Kazakhstan: the tragedy of the people and the lessons of history», Proceedings of the International Scientific Conference], Institute of State History, Astana, May 31 - June 1, 43 p.

42. Sarkenova K. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқы [The population of Kazakhstan in 1920-1930] (Almaty, 2011).
43. Rudnitsky O. P., Savchuk A. B. Golod 1932—1933 rr. v Ukraïni. [Famine of 1932-1933 in Ukraine], Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii [Materials of the International Scientific Conference], Kiev, 20-21 nojabrja 2013 [Kyiv, November 20-21, 2013], (Kievo-Mogiljanskaja akademija, Kiev, 2013).
44. Sarah Cameron. «The Hungry Steppe: Famine, Mass Violence and the Making of Soviet Kazakhstan», The Wall Street Journal. Available at: <https://www.wsj.com/articles/the-forgotten-soviet-famine-1541111157> (accessed: 10.06.2020).
45. Aldazhumanov K. Golod 1931-1933 godov v Kazahstane: problemy istorii i metodologii [The famine of 1931-1933 in Kazakhstan: problems of history and methodology], Istorija Kazahstana: Inovacionnye koncepcii i periodizacija kak prioritet nauchnogo poznanija [History of Kazakhstan: Innovative concepts and periodization as a priority of scientific knowledge], Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii [Materials of The International Scientific-Practical Conference] (Almaty, 2013). [in Russian].
46. Aldazhumanov K. Asharshylyq – adamzat tarihynda buryn-sońdy bolmağan alapat tragediia [The famine is the greatest tragedy in human history] Ana Tili [Native language], 22, 2(2019).

Авторлар туралы мәлімет:

Ерджан Хайтоғлы – Памуккале университеті Ғылым және әдебиет факультетінің профессоры, Ататүрік қағидалары мен революция тарихын зерттеу және қолдану директоры, Түркия Мемлекет Тарихы кафедрасының меңгерушісі, Денизли, Түркия.

Архыматаева Айнура Жақсылыққызы – корреспонденция үшін автор, тарих магистрі. Памуккале Университеті, Қоғамдық ғылымдар институты Ph.D. докторанты, Денизли, Түркия.

Ercan Haytoğlu – Professor of History at the Faculty of Arts and Sciences, Pamukkale University, Director of the Center for Research and Application of Atatürk's Principles and History of Revolution, Head of the Department of History of the State of Turkey, Denizli, Turkey, Turkey, Denizli.

Arkhymatayeva Ainur – corresponding author, Master of history. Pamukkale University, Ph.D. student of the Institute of Social Sciences, Turkey, Denizli.

Н.Ш. Юнусова

Ташкентский государственный университет транспорта,
Ташкент, Узбекистан
(E-mail: UTF17yunusova@tdtu.uz)

Информационно-психологическая безопасность и массовая культура в современном глобальном процессе

Аннотация. На сегодня есть немало глобальных проблем, которые вызывают обеспокоенность всего мирового сообщества. В борьбу с экологическими, социальными, экономическими, террористическими и транснациональными преступлениями должно быть вовлечено всё цивилизованное человечество. В этом ряду особого внимания к себе требуют угрозы, потенциально таящие в себе опасность нарушения национальной и информационной безопасности государства. В условиях глобализации и широкого распространения информационных технологий необходимость анализа данной проблематики чрезвычайно актуальна. Одним из последствий глобализации является становление и развитие массовой культуры, потребление её продуктов. Этот процесс нельзя оценить однозначно, но тем не менее большинство исследователей акцентируют внимание на негативных последствиях этого процесса, несущего угрозу духовности человека и «дегуманизации» культуры человечества в целом. В современных условиях возникает серьёзная проблема влияния компьютеризации и распространения информационных технологий на психику человека, на его душевную организацию. Вышеозначенная проблематика проанализирована в данной статье.

Ключевые слова: глобализация; киберпространство; информация; интернет; массовая культура; компьютер; сеть; психологическая безопасность; независимость.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-84-90>

Введение. Для осмысления развития мира в XXI в., его основных тенденций время еще не пришло: слишком он сложен, не похож на все, что переживало человечество прежде. Кроме того, мы все слишком погружены в этот мир, так что дистанцироваться от него, чтобы обозреть его общую панораму, отделить существенное от суетно-сиюминутного, невозможно. Понимая всю уязвимость подобных попыток, все же попытаемся очертить некоторые контуры человечества в XXI в. Для этого давайте сначала ответим на вопрос что такое «глобализация»? Понятие «глобализация» многогранно. В более широком плане — это перерастание национальных и региональных проблем в общемировые

и формирование новой хозяйственной, социальной и природно-биологической глобальной среды. В более конкретном — это процесс трансформации экономических и хозяйственных структур в направлении становления целостной и единой мировой геоэкономической реальности. Конкретными сферами глобализации являются также научно-технические технологии, нравственно-этические ценности (глобальная этика), новые угрозы международной безопасности и стабильности (международный терроризм, транснациональная преступность, глобальное расползание оружия массового уничтожения).

Основная часть. Проведенные за годы независимости широкомасштабные реформы

заложили прочный фундамент национальной государственности и суверенитета, обеспечения безопасности и правопорядка, неприкосновенности государственных границ, верховенства закона, прав и свобод человека, межнационального согласия и религиозной толерантности в обществе, создали достойные условия жизни для населения и реализации созидательного потенциала граждан Узбекистана.

Термин «глобализация» изначально был приведен в статье американского ученого Т. Лейвитта, опубликованной в журнале «Гарвард Бизнес Ревью» в 1983 году. Он рассказал о процессе слияния различных товарных рынков, производимых крупными транснациональными корпорациями.

Глобализация – это сложный процесс, и мы должны обратить внимание только на то, что как правая, так и левая, хорошая и плохая стороны явления оказывают отрицательное и положительное влияние на процесс глобализации. Положительная сторона заключается в том, что он создает большие возможности для людей обмениваться информацией, строить отношения, ускорять и расширять темпы производства и так далее. «Особенно укрепление интеграции и сотрудничества между народами и народами, создание благоприятных условий для иностранных инвестиций, капитала и товаров, свободное передвижение рабочей силы, создание новых рабочих мест, быстрое развитие современных коммуникаций и информационных технологий, сочетание ценностей на универсальной основе, новое качество цивилизационного диалога и возможность оказывать взаимную поддержку во время катастрофы из-за глобализации».

Негативные аспекты процесса глобализации заключаются в следующем:

- начал решать проблемы, которые велись на протяжении веков;
- разрушение национальных ценностей наций;
- причина духовной сонливости людей, особенно молодежи;
- развитие духовных и идеологических угроз,

таких как угрозы, моральное вырождение, эгоцентризм и информационные атаки.

Целый ряд проблем возникает в связи с процессами глобализации, ускорения потока информации. Многие люди жалуются на некоторые проявления душевного неблагополучия (неврозы, депрессии, страхи, фобии и т.п.), выясняется, что их причиной часто является информация. Самое плохое то, что возникают различные силы, пытающиеся расширить сферу своего влияния различными идеологическими средствами, завоевать душу и сознание людей.

В современном мире на первом месте среди источников информации находится телевидение, которое обладает неограниченными возможностями информационного воздействия. Зрительный канал является ведущим каналом получения информации из внешнего мира, более 90% информации получаем мы с его помощью. Десятки телевизионных каналов и радиостанций в своих выпусках новостей в первую очередь извещают нас о новых человеческих трагедиях и гибели десятков, сотен, а то и тысяч людей, связанных с природными катаклизмами, терактами, техногенными катастрофами и авариями. В многочисленных сериалах и кинофильмах нам показывают ужасные сцены убийства, насилия и жестокости. Политические комментаторы постоянно делают мрачные прогнозы на будущее.

Компьютер – одно из важнейших достижений XX века. Современные компьютерные технологии позволяют знакомиться с мировыми культурными ценностями, пользоваться электронной почтой, получать разнообразные интересные человека сведения. Компьютер стал в нашей жизни необходимым инструментом получения информации. Но надо научиться правильно пользоваться этим инструментом, чтобы он приносил благо, а не вред.

Возникла серьезная проблема влияния компьютеризации на психику человека, на его душевную организацию. Психологи отмечают серьезные изменения

в познавательной и коммуникативной сферах личности человека, чья деятельность связана с использованием компьютера. Человек часто не в состоянии проверить достоверность получаемой информации, увлекаясь «знаковой информацией», он теряет «смысловую чувствительность», у него появляется безучастность к происходящему в мире. Психотерапевты и психологи очень обеспокоены появлением интернет-зависимости, которая уводит личность в виртуальный мир, когда человек страдает маниакальным стремлением часами бродить по киберпространству, и молодежь попадает под влияние кибертерроризма. Особенно их волнует чрезмерное увлечение компьютерными играми - компьютерная игромания, увлечение общением через Интернет – чатомания, от которых нередко трудно избавиться.

Интернет сегодня становится особым топосом, в котором происходит встреча человека с человеком, формируются новые формы социального общения. Здесь складывается особая социальная виртуальная реальность, социальное киберпространство, где человек сам себе архитектор. Сеть захватывает огромное количество субъектов. В осевой коммуникации сообщение направлено к единичному получателю, сетевой коммуникации – многим получателям. Киберпространство создают люди, которые вступают в социальные отношения и формируют особую социальную реальность. Представляется, что социальные отношения в Интернете несмотря на свое виртуальное происхождение, столь же реальны, сколь реально наше собственное существование в сфере самых обычных отношений. Также как и в реальном социальном пространстве, в киберпространстве складываются социальные общности, в том числе и религиозные, которые, хотя и относятся, по существу, к виртуальным, на практике являются обычными социальными образованиями, влияющими и на отдельного человека, и на общество в целом. Таким образом, актуальность приобретает вопрос о способах

формирования религиозной идентичности в Интернете.

Термин «киберпространство» ввел в употребление канадский писатель-фантаст Уильям Гибсон в 1982 году в его новелле «Сожжение Хром» («Burning Chrome») в журнале Омни. Позже оно было популяризировано в «Нейроманте» («Neuromancer»).

Понятия «Интернет», «Сеть» и «Киберпространство» преимущественно используются в качестве синонимов. Киберпространство, возможно, является наиболее адекватной метафорой глобальной сети Интернет, хотя не его не следует путать с реальным Интернетом. Киберпространство в чистом виде можно определить, как пространство нелокализованного электронного текста, не связанного напрямую с визуально-тактильно-звуковой симуляцией реальности.

В настоящее время наши идеологические противники, против нашей духовности, пытаются организовать информационные атаки на наших людей, особенно нашу молодежь, и оказывают серьезную угрозу и влияние в форме «массовой культуры».

Мы можем сказать, что одним из наиболее негативных аспектов процесса глобализации сегодня является массовая культура. Интерес индивида в основном обусловлен внешним и неконтролируемым потреблением. Это один из уродливых примеров «массовой культуры». Вместо того, чтобы поднимать массы к истинной культуре Запада, сама «культура» приспосабливается к вкусу нации народа и трансформирует, упрощает и изменяет подлинно образованного человека, индустрия «массовой культуры» превращается в робота-человека.

В начале XX века Б.Бердяев предсказал появление популярной культуры и предсказал снижение духовных и культурных потребностей большинства обществ: «Трудно жить в реальности. Для этой цели необходимы независимая психотерапия, независимый опыт и независимое суждение. Легче жить в раковинах, поговорках и т.

Д. Большинство людей верят в слова и концепции, разработанные другими, и живут на опыте вампиров». [1, с.176]

Человек, сформированный влиянием массовой культуры, живет в соответствии с новой интерпретацией понятия морали, права, нормы и отклонения, основанного на значениях самоотверженных ценностей. Демонстрация самопожертвования, эмансипации и стремления к высокому уровню потребления становится своеобразным вероучением императива этой культуры и ее представителей.

Согласно Х. Ortega-i-Gasset, «общественная культура» заставит общественность отрицательно оценить антропологию. Разговор о «самом серьезном кризисе европейских народов и культур». [2, с.6]. При этом психологическая психология не соответствует своим обязательствам, а определяет конкретное поведение потребителя, то есть «поведенческое» поведение материалистических ценностей и ценностей с точки зрения потребительских отношений и обязанностей. Поэтому первый президент Республики Узбекистан Ислам Каримов в своей книге писал «Высокая духовность - непобедимая сила»: «Естественно, под маской «массовой культуры «маски этических нарушений и насилия, индивидуализма и эгоцентризма, богатство тысячелетних традиций и ценностей других народов, духовная основа их образа жизни и опасность их свержения». [3, с.19.]

Главная опасность массовой культуры в процессе социализации человека заключается в отсутствии способности человека развивать критическое мышление во влиянии средств массовой информации, сформированных в культуре. Это явление может привести к появлению новых классов, отчасти из-за отсутствия читателей и «наблюдения» людей в будущем с точки зрения собственности на «интеллектуальную собственность». Это также заканчивается обычными сходствами и одинаковым образом жизни. Сегодняшний человек опирается на многочисленные сходства и принимает их как маски или

играющие роли, но они просто являются средством выражения себя как «я». [4, р.19]

В настоящее время практически не подвергается сомнению тот факт, что человек для реализации своего социального поведения в обществе нуждается в постоянном притоке информации. Постоянная информационная связь с окружающим миром, социальной средой, в которой он действует как активный социальный субъект, является одним из важнейших условий нормальной жизнедеятельности. Прекращение информационной связи может вызывать различные психические аномалии вплоть до психических заболеваний. На человека оказывают огромное влияние не только постоянный информационный контакт с окружающей социальной средой или его отсутствие, но и количество, объем, содержание и структура поступающей и перерабатываемой информации. [5]

Содержание понятия «информационно-психологическая безопасность» в общем виде можно обозначить как состояние защищенности индивидуальной, групповой и общественной психологии и, соответственно, социальных субъектов различных уровней общности, масштаба, системно-структурной и функциональной организации от воздействия информационных факторов, вызывающих дисфункциональные социальные процессы. Иными словами, речь идет о таких социальных процессах, которые затрудняют или препятствуют оптимальному функционированию государственных и социальных институтов узбекского общества и человека как полноправного и свободного гражданина.

В настоящее время нет достаточно обоснованной и подробной общей классификации угроз информационно-психологической безопасности и их источников. Это связано с новизной и сложностью этой проблематики, а также с тем, что сама процедура и результат классификации зависят от тех задач, которые необходимо решить, и в связи с этим – от избираемых оснований и критериев, которые используются при классификации. Основной

целью предпринятого нами анализа является выделение основных источников угроз информационно-психологической безопасности с позиций отдельного человека для определения способов и механизмов его психологической защиты. С учетом этого хотелось бы в первую очередь выделить следующие основные источники угроз информационно-психологической безопасности личности, которые можно разделить по отношению к человеку на две группы: внешние и внутренние. Общим источником внешних угроз информационно-психологической безопасности личности является та часть информационной среды общества, которая в силу различных причин не адекватно отражает окружающий человека мир. т. е. информация, которая вводит людей в заблуждение, в мир иллюзий, не позволяет адекватно воспринимать окружающее и самого себя. Внутренние источники угроз информационно-психологической безопасности личности заложены в самой биосоциальной природе психики человека, в особенностях ее формирования и функционирования, в индивидуально-личностных характеристиках индивида.

И так, в качестве основных средств информационно-психологического воздействия на человека в обобщенном виде выделяются следующие: средства массовой информации (информационные системы, интернет); литература (художественная, научно-техническая, общественно-политическая, специальная); искусство (различные

направления так называемой массовой культуры); образование (системы дошкольного, среднего, высшего и среднего специального государственного и негосударственного образования, система так называемого альтернативного образования); воспитание (все разнообразные формы воспитания в системе образования, общественных организаций – формальных и неформальных, система организации социальной работы); личное общение.

Заключение. Все это определило направленность и проблематику данной работы, в которой предпринята попытка решения следующих основных задач:

1. Определить современное понимание в процессе глобализации информационно-психологической безопасности личности.
2. Выделить угрозы информационно-психологической безопасности личности и их основные источники.
3. Показать, что массовое распространение психологических манипуляций, а также массовая культура выступает как основная угроза информационно-психологической безопасности личности.
4. Показать, что психологическая защита личности является основным способом обеспечения ее информационно-психологической безопасности.

И так мы видим, что духовное и нравственное воспитание молодого поколения в условиях глобализации является важным фактором развития общества в мире, полностью окруженном информацией.

Список литературы

1. Бердяев Н.А. Философия неравенства // Н.А. Бердяев. – Москва: ИМА-пресс, 1990.- 248 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х.Ортега-и-Гассет. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2001. - 15 с.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч / И.А. Каримов. – Т.: Маънавият, 2008, - 237 с.
4. Эко У. Средние века уже начались/ Иностранная литература / У. Эко. – Москва: Россия. 1994,- 258 с.
5. Проф. В. Левицкий [Электрон.ресурс] URL:<http://www.partner-inform.de/partner/detail/2007/6/272/2445> (Дата обращения: 12.09.2020).
6. Грачев Г. Информационно-психологическая безопасность личности / Г. Грачев. – Москва: ПЕР СЭ. 2016, - 74 с.

7. Salovey P. The positive psychology of emotional intelligence In C.R.[Электрон.ресурс] – 2020. – URL: <https://cutt.ly/EhacHJQ> (Дата обращения: 10.10.2020).
8. Snyder & S.J. Lopez (Eds.) the handbook of positive psychology Электрон.ресурс] – 2020. – URL: <https://cutt.ly/Jhac1ul> (Дата обращения: 12.10.2020).
9. Ермаков Ю.А. Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия / Ю.А. Ермаков. -Москва: Екатеринбург, 1995, - 136 с.
10. Глинский Б.А. Философские и социальные проблемы информатики / Б.А. Глинский – Москва: Наука, 1990. - 158 с.

Н.Ш. Юнусова

Ташкент көлік мемлекеттік университети, Ташкент, Ўзбекистон

Қазіргі жаһандық үдерістері ақпараттық-психологиялық қауіпсіздік және бұқаралық мәдениет

Аңдатпа. Бүгінгі таңда әлемдік қауымдастықты алаңдатып отырған жаһандық мәселелер аз емес. Экологиялық, әлеуметтік, экономикалық, террористік, ұлтаралық қылмыстармен күресуге барлық өркениеттенген адамзат тартылуы тиіс. Осылардың ішінде мемлекеттің ұлттық және ақпараттық қауіпсіздігін бұзуы мүмкін қауіп-қатерге аса назар аудару қажет. Жаһандану және ақпараттық технологиялардың кең таралған жағдайында аталған мәселені талдау қажеттілігі аса өзекті. Жаһандану салдарының бірі бұқаралық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуы, оның өнімдерін пайдалану болып табылады. Бұл үдерісті біржақты бағалауға болмайды, бірақ зерттеушілердің басым бөлігі оның адамның руханилығына қауіп-қатер төндіретін, тұтастай адамзат мәдениетінің «дегумандануына» алып келетін теріс салдарларына баса назар аударып келеді. Қазіргі жағдайда компьютерлену мен ақпараттық технологиялардың таралуының адам психикасы мен жан дүниесіне теріс әсер ету қаупі бар. Бұл мақалада осы мәселелер талданған.

Түйін сөздер: жаһандану; киберкеңістік; ақпарат; ғаламтор; бұқаралық мәдениет; компьютер; желі; психологиялық қауіпсіздік; тәуелсіздік.

N.Sh. Yunusova

Tashkent State University of Transport, Tashkent, Uzbekistan

Information and psychological security and mass culture in the modern global process

Abstract. Today there are many global problems that cause concern for the entire world community. All civilized humanity must be involved in the fight against environmental, social, economic, terrorist, and transnational crimes. In this series, special attention is required to themselves threats, potentially fraught with the danger of violating the national and information security of the state. In the context of globalization and widespread dissemination of information technologies, the need to analyze this problem is extremely urgent. One of the consequences of globalization is the formation and development of mass culture, the consumption of its products. This process cannot be assessed unambiguously, but nevertheless, most researchers focus on the negative consequences of this process, which threatens human spirituality and the «dehumanization» of the culture of mankind. In modern conditions, a serious problem arises of the influence of computerization and the spread of information technologies on the human psyche, on his mental organization. The above issues are analyzed in this article.

Key words: Globalization; Cyberspace; Information; Internet; Mass culture; Computer; Network; Psychological safety; Independence.

References

1. N.B. Berdyaev *Filosofiya neravenstva* [Philosophy of inequality] (IMA press, Moscow, 1990).
2. Ortega-i-Gasset X. *Vosstanie mass* [Revolt of mass] (AST Publisher, Moscow, 2001).

3. I.A. Karimov Yuksak ma naviyat – engilmas kuch [High moral culture is unconquest power](Tashkent, 2008).
4. Eco U. Srednie veka uzhe nachalis' [Middle ages are begun] / Inostrannaya literatura / [Foreign literature] (Russia, 1994).
5. Prof. V. Levickij Available at: <http://www.partner-inform.de/partner/detail/2007/6/272/2445> [In Russian] (Accessed: 12.09.2020).
6. Grachev G. Informacionno-psihologicheskaya bezopasnost' lichnosti [Information and psychological security of a person] (PER SE, Moscow, 2016).
7. Salovey P. Salovey P. The positive psychology of emotional intelligence In C.R. Available at: <https://cutt.ly/EhacHJQ> [In English] (Accessed: 10.10.2020).
8. Snyder & S.J. Lopez The handbook of positive psychology Available at: <https://cutt.ly/Jhac1ul> [In English] (Accessed: 12.10.2020).
9. Ermakov Yu.A. Manipulyaciya lichnost'yu: Smysl, priemy, posledstviya [Manipulation of personality: Meaning, techniques, consequences] (Yekaterinburg, 1995).
10. Glinskij B.A. Filosofskie i social'nye problemy informatiki [Philosophical and social problems of informatics] (Nauka, Moscow, 1990).

Информация об авторе:

Юнусова Насиба Шариповна – доцент кафедры «Социальные науки» Ташкентского государственного университета транспорта.

Yunusova Nasiba Sharipovna – Associate Professor of the Department of Social Sciences at Tashkent State University of Transport.

«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы» журналына жіберілетін жұмыстарға қойылатын талаптар

Журнал редакциясы авторларға осы нұсқаулықпен толық танысып, журналға мақала әзірлеуде, дайын мақаланы журналға жіберу барысында басшылыққа алуды ұсынады. Бұл нұсқаулық талаптарының орындалмауы сіздің мақаланың жариялануына кедергі келтіреді.

1. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі, баспагер Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің автордың мақаласын басуға және кез келген шетел тіліне аударып, қайта басу құқығына келісім береді.

2. Баспаға (электронды нұсқада vest_hist@enu.kz почтасы арқылы) Word форматындағы жұмыстар ұсынылады (мақалаларды рәсімдеуге қойылатын талаптар <http://bulhistphaa.enu.kz> сайтындағы «мақала үлгісі» бөлімінде берілген). Сонымен қатар, автор(лар)дың Ілеспе хат ұсынуы талап етіледі.

3. Мақаланың көлемі 6 беттен кем және 18 беттен артық болмауы тиіс. Талап деңгейі көлемінен асқан жұмыстар редакциялық алқа отырысында қаралып, баспаға ерекше жағдайда ғана рұқсат етіледі.

4. Жұмыстың мәтіні ХФТАР (Халықаралық ғылыми-техникалық ақпарат рубрикаторы, <http://grnti.ru/ciltemesi> бойынша анықталады) кодының көрсеткішімен басталып, кейін автор(лар)дың аты және тегі, жұмыс орнының толық атауы, қаласы, мемлекеті, E-mail-ы, мақаланың толық атауы, аннотациясы көрсетіледі. Аннотация 150-250 сөзден құралуы тиіс, сонымен қатар мақаланың толық аты қайталанбауы, жұмыстың мәтіні мен әдебиеттер тізімінде көрсетілетін сілтемелердің болмау талаптары қатаң сақталады. Аннотация мақаланың ерекшеліктерін көрсететін және оның **құрылымын** сақтайтын мақаланың қысқаша мазмұны болуы шарт.

5. Жұмыстың мәтінінде кездесетін кестелер мәтіннің ішінде жеке нөмірленіп, мәтін көлемінде сілтемелер түрінде көрсетілуі керек. Суреттер мен графиктер PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX форматындағы стандарттарға сай болуы керек. Нүктелік суреттер кеңейтілімі 600 dpi кем болмауы қажет. Суреттердің барлығы да айқын, әрі нақты болуы қажет.

6. Жұмыста қолданылған әдебиеттер тек жұмыста сілтеме жасалған түпнұсқалық көрсеткішке сай (сілтеме беру тәртібінде немесе ағылшын әліпбиі тәртібі негізінде толтырылады) болуы керек. Баспадан жарық көрмеген жұмыстарға сілтеме жасауға тиым салынады.

Сілтемені беруде автор қолданған әдебиет бетінің нөмірін көрсетпей, келесі нұсқаға сүйенгеніңіз дұрыс: тараудың нөмірі, бөлімнің нөмірі, тармақтың нөмірі, теораманың нөмірі (лемма, ескерту, формуланың және т.б.) нөмірі көрсетіледі. Мысалы: «... қараңыз. [3; § 7, лемма 6]», «...қараңыз [2; 5 теоремадағы ескерту]». Бұл талап орындалмаған жағдайда мақаланы ағылшын тіліне аударғанда сілтемелерде қателіктер туындауы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалдары (по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. –М: Физматлит, –1994, –376 стр. – **кітап**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темирғалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики –2014. –Т.54. № 7. –С. 1059-1077. - **мақала**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика

С.М.Никольского, Москва, Россия, 2015. – Москва, 2015. –С.141-142. – конференция еңбектері

4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. –Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. –С.7. – **газеттік мақала**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия –2017. –Т.14. –С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. – URL: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **электронды журнал**

7. Әдебиеттер тізімінен соң автор өзінің библиографиялық мәліметтерін орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде орындалса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде орындалса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде орындалса) жазу қажет. Соңынан транслиттік аударма(<http://translit-online.ru/>) мен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімінен соң әр автордың жеке мәліметтері (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде – ғылыми атағы, қызметтік мекенжайы, телефоны, e-mail-ы) көрсетіледі.

Транслиттік аударма (<http://translit-online.ru/>) мен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалы:

1. Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2. Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funkciy mnogih peremennyh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables],

Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059- 1077. - **Journal article**

3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnyh funktsij s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primeneniya k poperechnikovym zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funktsional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funktsij: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S.M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - Proceedings of the conferences

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. - **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vloženiya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

Егер әдебиеттің ресми аудармасы болып, ағылшын тілінде жарияланған болса, онда транслиттік аудармамен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімінде әдебиеттің ағылшын тіліндегі аудармасы беріледі:

Мысалы,

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

мақаласының ресми аудармасы

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 402-кабинет. Телефоны: (7172) 709-500 (ішкі 31-402). E-mail: vest_hist@enu.kz Сайт: <http://bulhistphaa.enu.kz>

9. Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Рецензент жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі. Оң пікір алған мақалалар редколлегия отырысында қарастыруға жіберіледі.

10. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі: 4500 тенге(электрондық нұсқа) және 5500 тенге (электрондық және қағаз нұсқалары) – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қызметкерлері үшін; 5500 тенге (электрондық нұсқа) және 6500 тенге (электрондық және қағаз нұсқа) басқа ұйым қызметкерлеріне.

Реквизиттер:

«Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева» КЕАҚ

БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – мақала үшін

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859 – мақала үшін

3) АО «НародныйБанкКазахстан»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– мақала үшін

Provision on articles submitted to the journal «BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series»

The journal editorial board asks the authors to read the rules and adhere to them when preparing the articles, sent to the journal. Deviation from the established rules delays the publication of the article.

1. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the republication of it in any foreign language.

2. The scientific publication office accepts the article (in electronic by e-mail vest_hist@enu.kz) in Word-file (design requirements are presented in the «article template» section of journal website <http://bulhistphaa.enu.kz>). And you also need to provide the cover letter of the author(s).

3. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 6 pages). The article, exceeding this volume is accepted for publication in exceptional cases by a special decision of the journal Editorial Board.

4. The text of the article begins with the IRSTI (International Rubricator of Scientific and Technical Information, defined by the link <http://grnti.ru/>), then followed by the Initials and Surname of the author (s); full name of organization, city, country; E-mail of the author (s); the article title; abstract. Abstract should consist of 150-250 words, the content should not repeat the article title, abstract should not contain references to the text of the article and the list of literature), abstract should be a brief summary of the article content, reflecting its features and preserving the article structure.

5. Tables are included directly in the text of the article; it must be numbered and accompanied by a reference to them in the text of the article. Figures, graphics should be presented in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be presented with a resolution of 600 dpi. All details must be clearly shown in the figures.

6. The list of literature should contain only those sources (numbered in the order of quoting or in the order of the English alphabet), which are referenced in the text of the article. References to unpublished issues, the results of which are used in evidence, are not allowed.

Authors are recommended to exclude the reference to pages when referring to the links and guided by the following template: chapter number, section number, paragraph number, remarks number (statements, remarks, etc.), number of the formula. For example, «..., see [3,

§ 7, statements 6]»; «..., see [2, remark 7]». Otherwise, incorrect references may appear when preparing an English version of the article.

Template (according to GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description.

General requirements and rules for compilation»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. -М: Физматлит, -1994, -376 стр.-**book**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. № 7. -С. 1059-1077. - **journal article**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященная 110-летию со дня рождения академика С.М. Никольского, Москва, Россия, 2015. - Москва, 2015. -С.141-142. - - Conferences proceedings 4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. –Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. -С.7. **newspaper articles**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия -2017. -Т.14. -С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. - URL: <http://semi.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **Internet resources**

7. At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and in English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and in English (if the article is in Russian) and in Russian and in Kazakh languages (if the article is in English language). Then a combination of the English-language and transliterated parts (<http://translit-online.ru/>) of the references should be given list and information about authors (scientific degree, office address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English).

Examples of a combination of English-language and transliterated parts of the list of references:

1.Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2 Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funkciy mnogih peremennyh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables],

Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059- 1077. - Journal article

3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnyh funktsij s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primeneniya k poperechnikovym zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funktsional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funktsij: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S.M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - **Proceedings of the conferences**

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. - **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vloženiya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

If the source has an official translation and is also published in English, then in the combination of the English-language and transliterated part of the list of references, you must specify the official translation in English.

For example, if an article:

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

It has an official translation:

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Address: 010008, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Satpayev St., 2., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 402). E-mail: vest_hist@enu.kz. Сайт: [http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz)

9. Articles submitted to the editorial Board are sent for anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. Articles that have received negative reviews are not accepted for reconsideration. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editor. Articles with positive reviews are submitted to the editorial Board for discussion.

10. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4500 tenge electronic version and 5500 electronic and print version; for outside organizations - 5500 tenge electronic version and 6500 electronic and print version).

Requisites:

РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»

БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – for articles

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859– for articles

3) АО «НародныйБанкКазakhstan»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– for articles

Правила представления работ в журнал «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение»

Редакция журнала просит авторов ознакомиться с правилами и придерживаться их при подготовке работ, направляемых в журнал. Отклонение от установленных правил задерживает публикацию статьи.

1. Отправление статьи в редакцию означает согласие автора (авторов) на право Изда теля, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статьи в журнале и переиздания ее на любом иностранном языке.

2. В редакцию (в электронном виде на почту vest_hist@enu.kz) представляется Word- файл работы (требования к оформлению представлены в разделе «шаблон статьи» сайта журнала <http://bulhistphaa.enu.kz>). Также автору(ам) необходимо предоставить сопроводительное письмо.

3. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц). Работы, превышающие указанный объем, принимаются к публикации в исключительных случаях по особому решению Редколлегии журнала.

4. Текст работы начинается с рубрикатора МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://gnti.ru/>), затем следуют инициалы и фамилия автора(ов), полное наименование организации, город, страна, e-mail автора(ов), заглавие статьи, аннотация. Аннотация должна состоять из 150-250 слов, не должна повторять по содержанию название статьи, не должна содержать ссылки на текст работы и список литературы, должна быть кратким изложением содержания статьи, отражая её особенности и сохраняя **структуру статьи**.

При несоблюдении хотя бы одного из этих требований статья не принимается к рассмотрению.

5. Таблицы включаются непосредственно в текст работы, они должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте работы. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки необходимо выполнять с разрешением 600 dpi. На рисунках должны быть ясно переданы все детали.

6. Список литературы должен содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в порядке английского алфавита), на которые имеются ссылки в тексте работы. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не допускаются.

Авторам рекомендуется при оформлении ссылок исключить упоминание страниц и руководствоваться следующим шаблоном: номер главы, номер параграфа, номер пункта, номер замечания (утверждения и т.п.), номер формулы. Например, «...», см. [3; § 7]»; «...», см. [2; замечание 5]». В противном случае при подготовке англоязычной версии статьи могут возникнуть неверные ссылки.

Примеры оформления списка литературы (по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. - М: Физматлит. -1994. -376 стр. – **книга**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики - 2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077. - **статья**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика С.М.Никольского. - Москва, Россия, 2015. - С.141-142. - **труды конференции**

4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. - Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. - С.7. - **газетная статья**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия - 2017. -Т.14. - С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. - URL: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **электронный журнал**

7. После списка литературы необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке) и на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке). Затем приводятся комбинация англоязычной и транслитерированной частей (<http://translit-online.ru/>) списка литературы и сведения по каждому из авторов (научное звание, служебный адрес, телефон, e-mail - на казахском, русском и английском языках).

Пример комбинации англоязычной и транслитерированной частей списка литературы:

1.Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2. Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirovaniya funktsij mnogih peremennykh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables], Zhurnal vychislitel'noy matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059- 1077. - **Journal article**

3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnykh funktsij s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora lineynykh funktsionalov i ih primeneniya k poperechnikovykh zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funktsional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funktsij: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoy konferentsii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S .M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - **Proceedings of the conferences**

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. - **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vlozheniya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

Если источник имеет официальный перевод и издан также на английском языке, то в комбинации англоязычной и транслитерированной части списка литературы необходимо указать официальный перевод на английском языке.

Например, статья

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

имеет официальный перевод

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, учебно-административный корпус, каб.

402. Тел: (7172) 709-500 (вн. 31-410). E-mail: vest_hist@enu.kz, Сайт: <http://bulhistphaa.enu.kz>

9. Статьи, поступившие в редакцию, отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Статьи, получившие отрицательные рецензии, к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения.

10. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение, к опубликованию, необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ им. Л.Н. Гумилева – 4500 тенге электронная версия и 5500 электронная и бумажная версии; для сторонних организаций – 5500 тенге электронная версия и 6500 электронная и бумажная версии).

Реквизиты:

НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»

БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – за статью

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859– за статью

3) АО «Народный Банк Казахстан»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– за статью

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2020. - 3(132). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 97 б.
Шартты б.т. - 6 Таралымы - 10 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-457)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды